PUBLICACIÓ D´INVESTIGACIÓ I ESTUDIS VILA-REALENCS núm. 24

font

VINT-I-CINC PREMIS MAIG: UN BALANÇ I TRES FITES
Vicent Usó

FARÀ 100 ANYS. VILA-REAL EL 1923
Santi Bosquet Miró

ELS PRIMERS JOCS FLORALS DE VILA-REAL (1922): POEMES I POLÈMIQUES
Òscar Pérez Silvestre

BRIGADES DE XOC CULTURALS: TEATRE *AGITPROP* A VILA-REAL
Domingo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

DONAR A LLUM A VILA-REAL
Èlia Guinot Usó
Àfrica Bovaira Broch

LA BOTIGA DEL FORMENT
Jacinto Heredia Robres

AVEL·LÍ FLORS BONET. PREMI SOCARRAT MAJOR 2022
Vicent Pitarch i Almela
Avel·lí Flors Bonet

LA GUERRA DE LA INDEPENDÈNCIA (1808-1814) A VILA-REAL VISTA PER UNA MONJA DOMINICA
Joaquín Lizandra Rubio

475 ANYS DE LA MOLT IL·LUSTRE CONFRARIA DE LA PURÍSSIMA SANG DE JESUCRIST I LA MARE DE DÉU DE LA SOLEDAT DE VILA-REAL
Mn. Vicent Gimeno i Estornell

LLEGENDES DE VILA-REAL: L'HORT DE LES INFANTES
Vicent Gil Vicent

LA POBLACIÓ DE VILA-REAL AL SEGLE XXI
Pascual Mezquita Broch

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:
Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY ORIGINAL: Javi Sales

DISSENY ACTUAL I MAQUETACIÓ: Pasku.com

CORRECCIÓ I RECOPILACIÓ D'ARTICLES:
Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i Mònica Soler Beltrán

IMPRIMEIX: Imprenta Sichet, SL

PATROCINADORS:
Acadèmia Valenciana de la Llengua, Facsa, Fundació Caixa Rural i Porcelanosa

Foto de la portada: Cartell dissenyat per Pasku.com per a la XXV edició dels Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu de l'any 2022

Fotos facilitades pels autors i les autores dels articles, @pasku.photography, AC Socarrats, AHPC, *Anuario-guía de la provincia de Castellón* (1923), Archivo Fotográfico del Museo Nacional del Prado, Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr), arxiu personal de Fernando Ferrer, arxiu personal de Mn. Vicent Gimeno i Estornell, arxiu personal d'Òscar Pérez Silvestre, arxiu Vilapèdia, Aula Militar Bermúdez de Castro de Castelló de la Plana, Biblioteca Valenciana, *bilbaopedia.info*, Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca, col·lecció particular de Domingo J. Font Pitarch i d'Antoni Pitarch Font, Confraria de la Sang i confrares, Daniela Justus – Fotografia, fotos de les comares cedides per les seues famílies, Fototípia Thomas, Francesc Isern, Gabinet de Premsa de l'Ajuntament de Vila-real, Hemeroteca de la Biblioteca Digital Hispànica (Biblioteca Nacional), Hemeroteca Municipal de Castelló de la Plana, litografia propietat de Joaquín Lizandra, Manuel Juan Nebot, *mujeresconciencia.com*, *Mundo Gráfico*, Museu de Belles Arts de València, Museu Reina Sofia, *nuevatribuna.es*, Penya El Guitarró, Universitat de Barcelona - CRAI (Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació).

ISSN: 2171-4983

DIPÒSIT LEGAL: CS-165-2010

Octubre de 2022

La Regidoria de Normalització Lingüística no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

www.revistafont.es

ÍNDEX

PRESENTACIÓ DE LA REGIDORA
Noelia Samblás Gurrea 7

1. VINT-I-CINC PREMIS MAIG: UN BALANÇ I TRES FITES
Vicent Usó 11

2. FARÀ 100 ANYS. VILA-REAL EL 1923
Santi Bosquet Miró 35

3. ELS PRIMERS JOCS FLORALS DE VILA-REAL (1922): POEMES I POLÈMIQUES
Òscar Pérez Silvestre 57

4. BRIGADES DE XOC CULTURALS: TEATRE *AGITPROP* A VILA-REAL
Domingo J. Font Pitarch i Antoni Pitarch Font 87

5. DONAR A LLUM A VILA-REAL
Èlia Guinot Usó i Àfrica Bovaira Broch 99

6. LA BOTIGA DEL FORMENT
Jacinto Heredia Robres 131

7. AVEL·LÍ FLORS BONET. PREMI SOCARRAT MAJOR 2022
Vicent Pitarch i Almela i Avel·lí Flors Bonet 157

8. LA GUERRA DE LA INDEPENDÈNCIA (1808-1814) A VILA-REAL VISTA PER UNA MONJA DOMINICA
Joaquín Lizandra Rubio 171

9. 475 ANYS DE LA MOLT IL·LUSTRE CONFRARIA DE LA PURÍSSIMA SANG DE JESUCRIST I LA MARE DE DÉU DE LA SOLEDAT DE VILA-REAL
Mossén Vicent Gimeno i Estornell 201

10. LLEGENDES DE VILA-REAL: L'HORT DE LES INFANTES
Vicent Gil Vicent 221

11. LA POBLACIÓ DE VILA-REAL AL SEGLE XXI
Pascual Mezquita Broch 241

Presentació

De nou, arriba la tardor. Els dies es fan més curts, comença a fer fresca i abelleix tenir un llibre a les mans per a passar aquestes vesprades que es fan més llargues a mesura que ens acostem a Nadal. Per això, no podia faltar a la seua cita anual la presentació de *Font*, per a contribuir a fer-vos més agradables algunes estones del dia llegint històries sobre la nostra ciutat. Uns articles molt variats i interessants que podreu gaudir gràcies a la col·laboració desinteressada dels autors i les autores que han participat en el número 24 de la revista, als quals vull agrair la seua dedicació i perseverança, ja que el seu treball fa que cada dia coneguem més aspectes de la història de Vila-real.

Enguany estem de celebració perquè els Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla fan 25 anys i és, per a la Regidoria de Normalització Lingüística, un orgull poder dir que formem part d'aquest projecte engendrat per la Penya El Guitarró, a la qual felicitem per haver tingut aquesta iniciativa. També celebrem el centenari dels primers Jocs Florals a Vila-real (1922) i els 475 anys de la fundació de la Confraria de la Puríssima Sang de Jesucrist i de la Mare de Déu de la Soledat.

Els autors i les autores que han col·laborat en l'edició número 24 de la revista *Font* amb els seus articles són: en primer lloc, Vicent Usó, que ha compartit amb nosaltres la història del naixement i consolidació dels Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu; Santi Bosquet ens conta què ha passat durant els últims cent anys a Vila-real, des de 1923 fins a l'actualitat; Òscar Pérez ens descobreix algunes polèmiques sobre la primera edició dels Jocs Florals a la nostra ciutat l'any 1922; Domingo J. Font i Antoni Pitarch ens apropen a les manifestacions culturals i educatives de les Brigades de Xoc Culturals durant la Guerra Civil espanyola; Èlia Guinot i Àfrica Bovaira, amb el seu estudi, ens han fet partícips dels sentiments de respecte i agraïment de la gent del poble cap a les comares, per la seua professionalitat i dedicació; Jacinto Heredia ens explica què era l'almodí o la botiga del forment i per a què servia; com ja és tradició hem participat en el lliurament del Premi Socarrat Major 2022 a través de les paraules de Vicent Pitarch i del guardonat, Avel·lí Flors; Joaquín Lizandra ens dona una visió molt particular sobre com es va viure a Vila-real la Guerra de la Independència a través de la crònica recollida per una monja dominica; Mn. Vicent Gimeno ens parla dels 475 anys de la Molt Il·lustre Confraria de la Puríssima Sang de Jesucrist i la Mare Déu de la Soledat de Vila-real; Vicent Gil ens aporta històries ben interessants sobre l'hort de les Infantes, i per a tancar la revista us oferim el

treball d'investigació de Pascual Mezquita sobre el comportament demogràfic de Vila-real durant els primers vint anys del segle XXI.

També volem donar les gràcies a les entitats i empreses patrocinadores: l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Facsa, Fundació Caixa Rural Vila-real i Porcelanosa. Sou una part fonamental d'aquest projecte perquè, gràcies al vostre suport econòmic, podem oferir gratuïtament la revista *Font*.

Abans de finalitzar aquestes paraules, ens agradaria dedicar de manera especial el número d'enguany a un col·laborador habitual de la revista *Font* que ens ha deixat, Manuel García Candau. Sempre estareu amb nosaltres.

L'Ajuntament de Vila-real ha volgut preparar, un any més, una programació dedicada a commemorar i celebrar el 9 d'Octubre, dia de les valencianes i els valencians, que emmarca la presentació de la revista *Font* i molts altres actes culturals en la nostra llengua que esperem que us agraden i us facen sentir orgulloses i orgullosos de la nostra cultura, tradicions, història i patrimoni.

Noelia Samblás Gurrea
Regidora de Normalització Lingüística

Ajuntament de Vila-real
Normalització Lingüística

Junts Vila-real avança en valencià

1

Vicent Usó

VINT-I-CINC PREMIS MAIG:

UN BALANÇ I TRES FITES

José Benlloch, alcalde de Vila-real, lliura un reconeixement als representants d'El Guitarró, Pasqual Broch i Vicent Usó en l'edició de 2022

Vint-i-cinc Premis Maig: un balanç i tres fites

El maig passat, la plaça Major acollia una nova edició dels Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu. Una edició més, sí, però no una qualsevol, ja que el guardó complia un quart de segle: vint-i-cinc edicions en les quals ha passat de ser un premi impulsat per la il·lusió i el compromís d'un grup de joves a convertir-se en una de les referències pel que fa als premis de contes d'arreu del domini lingüístic i amb la convicció que, ara que s'ha assolit aquesta xifra, és el moment de créixer encara més. Aquest article intenta explicar el context que va provocar el naixement del certamen i analitzar-ne l'evolució.

Els orígens: una penya de festes

No són estranys, els premis literaris promoguts des de l'associacionisme. El mateix Premi Sant Jordi de novel·la, el de trajectòria més emblemàtica de les lletres catalanes, l'impulsa Òmnium Cultural, una associació de llarga i profitosa trajectòria cívica i cultural. No hauria de cridar-nos l'atenció, doncs, l'origen dels Premis Maig, si no fora que la finalitat original i específica de l'associació que els va fundar és estrictament festiva. En efecte, no és gens habitual que una penya de festes (així es coneixen a Vila-real) es decante per convocar un certamen de contes. Què va ocórrer, doncs, per què així fora?

Els membres de la Penya El Guitarró posen davant la càmera d'Elisa Gil, fotògrafa de *Mediterráneo*

Per a entendre-ho, caldrà fer una mica d'història. La Penya El Guitarró va nàixer al setembre de 1979[1] impulsada per diferents col·lectius d'adolescents, una part important dels quals provenien de la Congregació de Lluïsos, una associació cultural i religiosa centrada sobretot en els joves i fundada en 1873. De fet, El Guitarró era la penya més jove de les que participaven en aquelles festes, tant era així que era coneguda com la Penya del Biberó.[2] Aquelles festes van ser les de l'eclosió popular, després dels anys de celebracions elitistes i fonamentalment religioses del franquisme; les que, al caliu de la democràcia acabada d'estrenar, van omplir els carrers d'esperit festiu i van veure proliferar els primers casals de grups d'amics, alguns dels quals ja constituïts en penyes. Pocs anys més tard, El Guitarró es convertiria en el centre de la festa paraoficial, aquella que no tenia cabuda en el programa de festes.

Cavalcada de la Taronja. Els membres d'El Guitarró fan honor al sobrenom de Penya del Biberó

En efecte, a poc a poc, tant les penyes com el conjunt de l'activitat oficial van anar configurant estructures que permetien organitzar cada vegada millor i dotar de més

[1] Moliner, David. «Els motius de la fundació de la Penya El Guitarró», *10 anys de festa,* revista commemorativa editada per la Penya El Guitarró, setembre, 1989.

[2] Beltrán, Benjamín. «Una de casals», *10 anys de festa*.

contingut el programa de les dues setmanes patronals de Vila-real. Però la gent jove necessitava alguna cosa més: un lloc on reunir-se quan acabaven els concerts o el bou per la vila i continuar la festa fins a la matinada. I hi havia pocs casals que els oferiren aquesta oportunitat: el d'El Canut, n'era un, i el d'El Guitarró, un altre.[3] Cap a la meitat de la dècada dels vuitanta, El Guitarró s'havia convertit ja en el lloc de referència, una volta passada la mitjanit, de bona part del jovent de la localitat.[4] Durant una dècada, l'antic magatzem de taronges del carrer dels Tres Molins on aleshores tenia la seu El Guitarró, avui ja enderrocat, s'omplia cada nit de gom a gom fins a altes hores de la matinada. Era el centre absolut de la festa de la gent jove de Vila-real i, els caps de setmana, també dels visitants que provenien d'altres pobles. De llarg, El Guitarró era la penya més popular fora del terme municipal. I la seua va constituir, durant anys, una aportació ineludible a la festa que, curiosament, els promotors de l'exposició sobre les penyes que es va organitzar arran de l'aniversari de la Comissió de Penyes van oblidar de mostrar. I això que El Guitarró n'havia format part durant dècada i mitja.

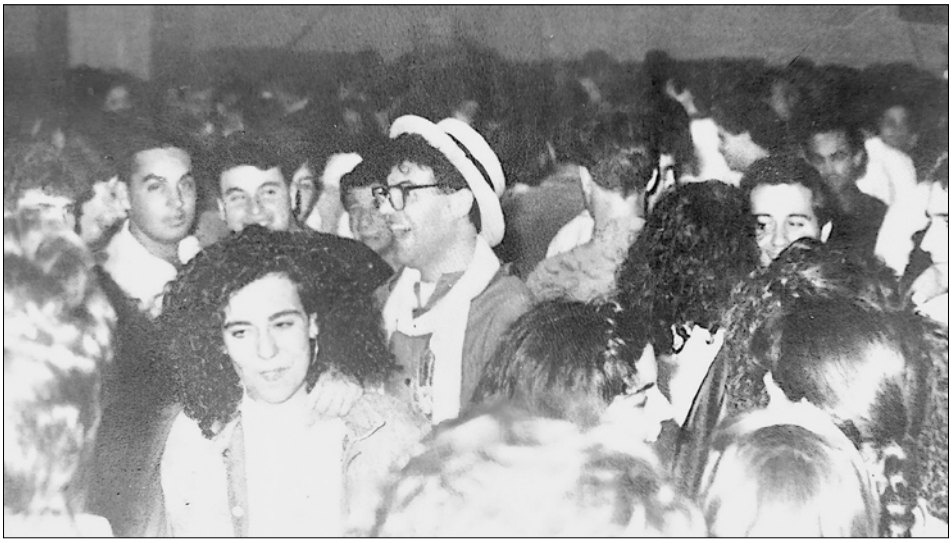

Els joves omplin el casal d'El Guitarró a finals dels anys vuitanta

Però el temps corre i els socis d'El Guitarró comencen a adquirir els compromisos familiars que els pertoca per edat, i així i tot el casal encara manté part de l'activitat, però els usuaris habituals que omplien el casal nit rere nit tenen una edat semblant i també comencen a viure idèntiques circumstàncies. Al temps, penyes amb una mitjana d'edat més baixa, com ara El Mosset, comencen a oferir el seu casal i a concentrar la festa de la gent més jove. Les aglomeracions de la dècada anterior ja no es produeixen, al casal d'El Guitarró, que comença a perdre la funció de catalitzador de les festes més enllà del

[3] BORT, Carme Maria. «Per què ve la gent a la Penya El Guitarró» i PALMER, Víctor. «Per què vaig a El Guitarró? Eh?», *10 anys de festa*.

[4] BORT, Carme Maria. «Per què ve la gent a la Penya El Guitarró», *10 anys de festa*.

programa. És la segona part de la dècada dels noranta i s'imposa un trasllat a un casal més modest, d'acord amb les noves circumstàncies, i un replantejament de l'activitat festiva.

El primer Premi Maig

Tot i la manca de reconeixement a l'aportació de la Penya El Guitarró a les festes per part de les instàncies oficials d'aquell moment (les nits d'El Guitarró no van ser mai acceptades per l'autoritat competent, i sempre a contracor pels dirigents de la Comissió de Penyes), els socis estaven convençuts que El Guitarró no podia deixar de seguir contribuint-hi, si bé s'imposava un canvi d'estratègia. En un article publicat uns anys més tard en *El Mundo – Castellón al día* amb motiu de les festes de Sant Pasqual de maig de 1998, els membres d'El Guitarró ho resumien així:

> Entre els objectius principals que hem tingut la gent d'El Guitarró sempre n'hi ha hagut dos de principals: divertir-nos i posar el nostre gra d'arena per fer de les festes de Vila-real una fita cada vegada més rica, més plural. Fa temps, ho férem obrint les portes del nostre casal a la gent que no tenia on anar a passar-s'ho bé. Ara que altres penyes han agafat el testimoni de la marxa, ara que ens sentim deslliurats d'aquesta responsabilitat, volem seguir contribuint en aspectes diferents.[5]

Es van avaluar diverses propostes i, a la fi, es va considerar que potser la cultura i la promoció de la llengua pròpia de Vila-real, el català, i el conreu de la literatura eren un camp poc explorat dins el marc de les festes i que bé valia la pena intentar obrir camí per aquesta via. Era setembre de 1996, quan va sorgir la idea de convocar un premi literari i la pretensió era lliurar el primer guardó el maig següent.

Portada de la revista *The Guitarró Times*, maig de 1989

La proposta inaugural dels Premis Maig no tenia cap vinculació amb els estaments oficials. Era lògic: el consistori no havia mostrat mai cap mena de sensibilitat cap a l'activitat de la Penya i, a més, El Guitarró aleshores ja havia abandonat una Comissió de Penyes que, en aquell moment, se centrava quasi en exclusiva en l'activitat taurina,

[5] El Guitarró. «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*, quadern especial de les festes de Sant Pasqual, p. xiv, 17 de maig de 1997.

una tendència per sort ja superada en l'actualitat. A més, hi havia un precedent que els animava a fer via en solitari. Al maig de 1987, va començar a publicar-se una revista de consum intern, *The Guitarró Times*, de factura primària i de vocació fonamentalment satírica.

Dos anys més tard, al setembre de 1989, i per a commemorar la primera dècada d'existència de la Penya El Guitarró, la revista va prendre un caràcter més seriós amb la publicació d'un número especial: *10 anys de festa*. Aquella edició, impresa a Seriols-Sichet-Herrero, i amb pàgines centrals en color, no es limitava a commemorar l'aniversari, sinó que reunia col·laboradors de la talla d'Emili Obiol, Manel Pitarch, Merxe Morales o Joan Damià Bautista, entre altres, i prescindia del caràcter satíric de l'edició convencional i es marcava el propòsit d'analitzar la trajectòria festiva a Vila-real en la primera dècada de recuperació democràtica i fer-ne balanç. El pressupost de l'edició, bastant per damunt de les possibilitats de la Penya, es va sufragar a través de les aportacions dels anunciants, captats de forma solidària pels mateixos membres de la Penya. Era la primera aportació de caràcter no estrictament festiu d'El Guitarró a les festes de la ciutat.

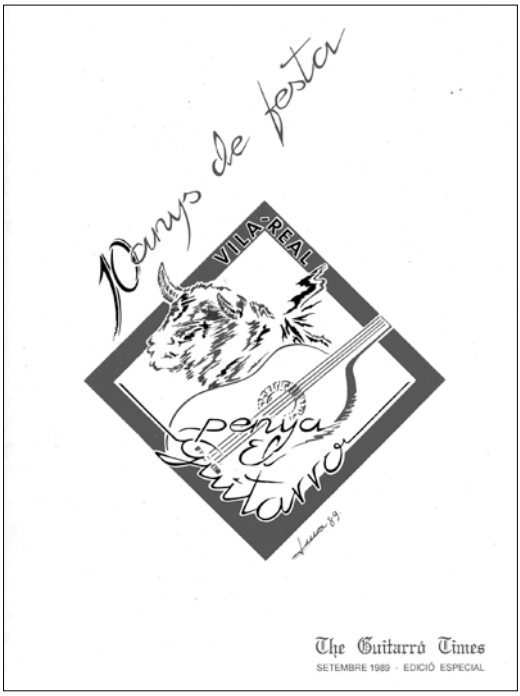

Portada de l'edició especial de la revista d'El Guitarró

Així, doncs, ni la intenció de contribuir amb aportacions que transcendiren les festes ni l'autogestió econòmica de les iniciatives eren un camp nou per als socis d'El Guitarró. Per tant, la possibilitat de convocar un premi literari completament independent d'altres instàncies s'adequava perfectament a les intencions i les possibilitats de la Penya. I, en efecte, al febrer de 1997, es van publicar les bases de la primera edició dels Premis Maig, amb un premi únic i una dotació de 50.000 pessetes, reunides a través de la publicitat, captada de nou pels socis de la Penya i inserida en les mateixes bases, de cinc empreses de la localitat: la Floristeria Ikebana, la impremta Vilgraf, l'autoescola Alarcia, la promotora Fransomar i la Llibreria Ausiàs, encara situada a l'antic emplaçament del número 16 del carrer d'Ausiàs March, enfront mateix de l'institut Francesc Tàrrega, i que, a més, seria el lloc de recepció dels originals. La idea de buscar la complicitat de determinades empreses per a finançar el guardó tenia una intenció, utòpica si voleu, que anava més enllà de

satisfer les necessitats econòmiques de la convocatòria: partia de la constatació que els agents econòmics de la ciutat, alguns molt potents, s'implicaven molt escassament en l'activitat cultural de Vila-real i, de forma modesta, volia ser un espill i una invitació al mecenatge.[6]

Bases de la primera edició dels Premis Maig

En aquella primera edició, l'empremta festiva encara era molt potent. De fet, la base segona especificava que «el jurat podrà tenir en especial consideració aquells treballs que s'ocupen del món de la festa o, si més no, dels aspectes lúdics de l'existència humana, si bé aquest criteri no podrà prevaler de manera absoluta sobre la qualitat literària de les obres».[7] Però ja es perfilaven les constants fonamentals del premi: adreçat a narracions breus (entre 2 i 6 fulls) i escrites en català. I també un aspecte gens negligible: des del primer moment, els promotors del premi estaven convençuts que «la convocatòria va lligada incondicionalment a la difusió dels guanyadors. Modestament, és clar, però posant els mitjans necessaris perquè s'acomplisca el ritus complet de la comunicació i l'obra arribe al seu destinatari natural»,[8] el lector: en aquella edició, el relat guanyador es va publicar en les revistes *Poble*[9], d'àmbit local, i *The Guitarró Times*[10], que, tot i ser de

[6] «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*.

[7] Bases de la primera edició dels Premis Maig de narrativa breu, febrer de 1997. Arxiu d'El Guitarró.

[8] «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*.

[9] Revista *Poble*, núm. 26, gener de 1998.

[10] *The Guitarró Times*, núm. 22, setembre de 1997.

consum preferentment intern, també es repartia gratuïtament a aquells que s'acostaven al casal a interessar-s'hi. Però El Guitarró ja tenia al cap que la difusió havia de ser major i sobretot que, en un futur, quan reuniren un nombre suficient de contes guanyadors, caldria promoure la publicació d'un llibre que els recollirà.[11]

Lliurament de la primera edició dels Premis Maig

La convocatòria va concitar l'interés dels mitjans de comunicació de les comarques de Castelló,[12] que van informar de les distintes fases del premi. El guardó, finalment, es va lliurar el 12 de maig de 1997, a les 18.00 h, a la Casa de la Música, situada al carrer Major Sant Jaume de la ciutat.[13] Van assistir-hi, a més del Jurat, els socis d'El Guitarró i el públic, les autoritats locals i la reina de festes i la cort.

El guanyador va ser Gerard Paz, d'Alella (Barcelona), autor del conte *Solitud*, del qual el Jurat va destacar «l'excel·lent domini del llenguatge que manifesta el seu autor, el profund retrat psicològic del personatge que aconsegueix en unes poques pàgines i la intensa recreació ambiental que és capaç de traçar en tan breu espai»[14]. El conte va ser escollit entre els vint-i-cinc participants per un jurat que formaven Enric Portalés, poeta, professor de filologia i soci de la Llibreria Ausiàs; un professor de secundària, Guillermo Breva, i Pasqual Broch, soci d'El Guitarró. Els aspirants que van atendre la convocatòria

[11] «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*.

[12] *Castellón Diario*, 1 d'abril de 1997; *Levante-EMV*, edició de Castelló, 9 de maig de 1997.

[13] *Castellón Diario*, 13 de maig de 1997, p. 17.

[14] Acta de la primera edició dels Premis Maig, 12 de maig de 1997. Arxiu d'El Guitarró.

procedien de tot el domini lingüístic,[15] una constant que s'ha mantingut durant totes les convocatòries i que dona idea del ressò que, des del primer moment, va adquirir la convocatòria.

Canvis i consolidació

L'èxit de l'edició inaugural, però, no podia amagar la difícil sostenibilitat del guardó, sotmés a les dificultats de mantenir una dotació que depenia estrictament de la bona voluntat de les empreses que el finançaven i de la disponibilitat dels socis per a obtenir-les. A instàncies de Joan Damià Bautista, en aquell moment coordinador del Servei Municipal de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real, la segona edició dels Premis Maig va comptar, per primera vegada, amb la col·laboració municipal, que se sumava a la de les empreses que havien contribuït a la primera convocatòria i d'altres que s'hi afegiren a la segona. La relació es va formalitzar a través d'una subvenció, un model que va imperar fins al 2018; i podem considerar que va ser la primera gran fita de la consolidació dels Premis Maig. A més, el mèrit de Joan Damià Bautista no va ser únicament el d'oferir aquesta estabilitat que, per si sols, els membres d'El Guitarró no haurien pogut garantir a llarg termini, sinó que va haver d'enfrontar les pressions d'alguns factòtums de la festa que no veien bé que una penya que acabava d'abandonar la Comissió de Penyes accedira a una subvenció municipal, ni que fora a través de la figura legal de l'Associació Cultural El Guitarró, que s'acabava de constituir i que, des d'aleshores, ha tutelat els premis.

En aquesta segona edició, les convocatòries es van ampliar a tres: a més del guardó de narrativa breu, es convocaven el Premi Poble de periodisme jove i el de redacció sobre temàtica jove.[16] El premi de narrativa breu augmentava la dotació del guanyador a 75.000 pessetes i se'n creava un segon, amb 50.000 pessetes, destinat exclusivament a un autor de Vila-real; el Premi Poble de periodisme jove comptava amb una dotació de 25.000 pessetes i el de redacció sobre temàtica jove consistia en dues beques per a assistir a la Universitat Catalana d'Estiu a Prada.

La idea d'incloure un premi destinat en exclusiva als autors de Vila-real pretenia fomentar «la promoció de les inquietuds literàries dels nostres conciutadans»[17], i la proposta va tindre un ressò més que notable, amb una participació d'onze aspirants remesos amb mata-segells de Vila-real.[18] A més, el total de participants es va disparar als setanta-cinc, tres vegades més que en la convocatòria inaugural, i els guanyadors van ser

[15] «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*.

[16] Bases de la segona edició dels Premis Maig de narrativa breu, febrer de 1998. Arxiu d'El Guitarró.

[17] «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*.

[18] «Els premis de Maig», *El Mundo – Castellón al día*.

Jaume Palau, de Tarragona, en la modalitat absoluta, i Santiago Cabedo, en la d'autors de Vila-real. Els treballs guanyadors van ser difosos tant per les revistes *Poble*[19] i *The Guitarró Times*[20] com per Ràdio Vila-real.

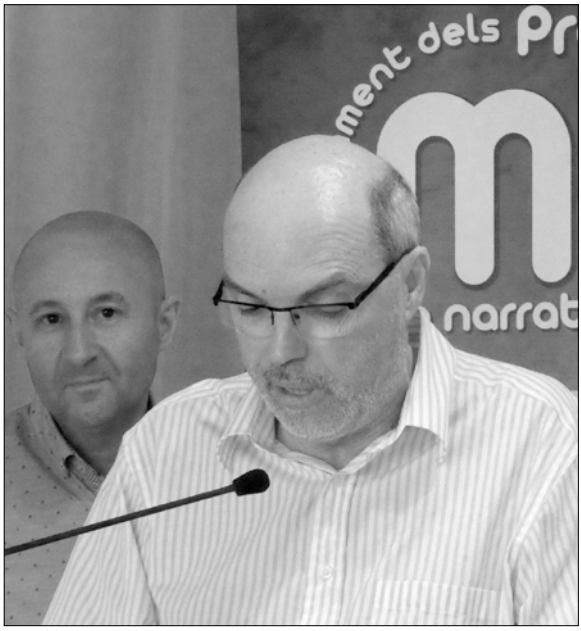

Enric Forner, finalista en 2003 i guanyador en 2016

Si bé la convocatòria dels Premis Maig de 1998 va ser un èxit rotund (tot i que sovint ha rondat la cinquantena, rara vegada s'han tornat a superar els setanta-cinc aspirants), el ressò de les modalitats que l'acompanyaven no va córrer la mateixa sort, de forma que, en la tercera edició, ja havien desaparegut i el premi tornava a navegar en solitari, com ja no deixarà de fer fins a l'actualitat. Les altres constants, però, es mantenien: relats escrits en català, entre dos i sis fulls, dos premis (un de caràcter general i un segon, d'abast més local), publicació dels treballs guardonats, col·laboració municipal i del teixit econòmic de la ciutat, etc. En aquesta ocasió, tanmateix, el segon premi va quedar desert perquè, en opinió del Jurat, cap dels treballs presentats pels autors locals mereixia el guardó,[21] un fet que va provocar un nou replantejament del segon premi del certamen, que en la convocatòria següent ampliaria l'abast a les comarques de Castelló, un aspecte que es mantindria ja immutable fins al 2008, en què aquesta opció es matisaria. Curiosament, en les dues edicions següents, tot i que la convocatòria obria el segon premi a autors radicats en qualsevol localitat de les comarques de Castelló, van obtenir aquest segon

[19] *Poble*, núm. 32 i 33, agost i setembre de 1998.

[20] *The Guitarró Times*, setembre de 1998.

[21] Acta de la tercera edició dels Premis Maig de narrativa breu, maig de 1999.

premi dos autors de Vila-real: Clara Gil Fortuño en 2000, amb el relat *Violeta*, i Jordi Colonques en 2001 amb *Sacrifici*[22]. Dos anys més tard, Vicent Almela, un escriptor de la Vall d'Uixó, es convertia en el primer guanyador absolut radicat a les comarques de Castelló.[23] I precisament el finalista d'aquella edició, el vinarossenc Enric Forner[24], seria el tercer guanyador absolut d'adscripció castellonenca; uns anys abans, l'havia precedit Manuel Roig Abad, també de la Vall d'Uixó[25], que tornaria a guanyar en 2021[26]. Ells tres són els únics guanyadors castellonencs del premi absolut dels Maig.

Manuel Roig Abad, guanyador de les edicions de 2014 i 2021

En l'edició de 2000, però, la dotació del segon premi, la que depenia de la publicitat de les entitats col·laboradores d'El Guitarró, havia disminuït a 30.000 pessetes, l'única rebaixa de la dotació en tota la trajectòria dels Premis Maig. El descens obeïa a les dificultats de finançament privat que, cada vegada, resultaven més insalvables per als socis d'El Guitarró. En l'edició de 2002 –la sisena–, l'Ajuntament de Vila-real, a través de la Regidoria de Normalització Lingüística que, des de l'any 1999, dirigia Pasqual Batalla, es va fer càrrec de la dotació sencera, atorgant-li d'aquesta manera l'estabilitat que qualsevol

[22] *Castellón al día*, 5 de maig de 2001.

[23] *El Periódico Mediterráneo*, 3 de maig de 2003.

[24] Revista *Poble*, 1 de juny de 2016, edició web.

[25] *Castellón Información*, 2 de juny de 2014, edició web.

[26] *El Periódico Mediterráneo*, 2 d'octubre de 2021.

convocatòria literària necessita per a consolidar-se. És la segona fita important de la consolidació dels Premis.

En aquella edició (2000), la darrera en què la dotació s'expressaria en pessetes, els contes guardonats van ser publicats pel diari *Mediterráneo* en el suplement cultural «Cuadernos»[27] i en la pàgina web dels Premis[28], estrenada arran de la tercera edició[29]; l'any següent, les bases estipulaven per primera vegada que l'extensió dels relats participants ja no s'expressaria en fulls sinó en caràcters: entre 3.500 i 9.000, espais inclosos; finalment, en l'edició de 2002, el límit màxim es rebaixava a 8.000 caràcters per tal que els textos pogueren inserir-se amb major comoditat en una doble pàgina de «Cuadernos». Aquest interval s'ha mantingut estable fins a l'actualitat.

Cartell de l'edició de 2005

Pel que fa al Jurat, després d'unes edicions inaugurals en què es convidarien diversos especialistes a formar-ne part (Enric Portalés, Guillermo Breva, Pasqual Tirado, Elisa Climent o Vicent Pitarch), a partir de 2004, estarà integrat per tres persones i mantindrà idèntica composició, la que formen el regidor titular (Pasqual Batalla i Hèctor Folgado, segons el cas) i, en representació d'El Guitarró, Pasqual Broch i qui signa aquestes ratlles. La defunció de Pasqual Batalla i diversos problemes administratius faran que l'edició de 2017 es resolga, per primera vegada, a la tardor i que el Jurat l'integren, per part de l'Ajuntament, les tres tècniques de la Regidoria de Normalització Lingüística, Mònica Soler, Elena Chiva i Carme Martí. És la primera edició en què el Jurat el componen cinc persones. En les quatre següents, el Jurat l'han

Invitació a l'acte de lliurament dels Premis Maig de 2013

[27] «Cuadernos del Mediterráneo», diari *Mediterráneo*, 14 de juliol de 2002.

[28] *https://www.vila-real.com/guitarro/.*

[29] *El Periódico Mediterráneo*, 16 d'abril de 1999.

conformat dues de les tècniques, el regidor titular (Santi Cortells i, darrerament, Noelia Samblás) i els dos representants d'El Guitarró.

Després d'unes primeres edicions plenes de canvis pràcticament constants, tant pel que fa a les bases com als aspectes logístics i de difusió, els Premis Maig trobaran per fi una identitat pròpia, una formulació que es mantindria pràcticament intacta fins al 2018, tan sols alterada en les convocatòries de 2008 i de 2015, on es modificarien aspectes importants, però que no afectaven la idiosincràsia del certamen. En la primera, s'augmentaven les dotacions, que van passar de 450 euros a 600 per al conte guanyador i de 180 euros a 300, per al finalista,[30] que des d'aleshores ja només seria un autor de les comarques de Castelló si, entre la tria de finalistes que determinara el Jurat, n'hi haguera cap d'aquesta procedència. Cas que entre el grup de finalistes no en figurara cap que procedira de les comarques de Castelló, el premi s'atorgaria al segon classificat, amb independència del seu origen. Aquesta modificació obeïa al fet que, a parer dels organitzadors, les comarques de Castelló en aquell moment comptaven amb un planter de narradors molt reconeguts i ja no era imprescindible cap estímul. Amb tot, les bases conservaven la intenció d'arrelar al territori i, per tant, mantenien encara una reserva que afavoria els autors castellonencs, encara que només fora per forçar un desempat.

La segona modificació que esmentàvem es va produir en l'edició de 2015.[31] En ella, els premis s'adaptaven a una nova realitat i, per primera vegada, la recepció d'originals prescindia del paper i se cenyia a arxius digitalitzats, una tendència que començava a implantar-se en bona part dels premis literaris importants. Igualment, en aquella mateixa edició, els premis introduïen una novetat que, si bé no afectava les bases, sí que assegurava el compliment d'un dels objectius inicials del guardó: facilitar que els relats guardonats arribaren als lectors. Des de la primera edició, en què el relat va ser publicat per la revista *Poble*, el fet de facilitar la lectura dels contes havia estat una constant dels premis. A més de publicar-se en revistes, diaris i la pàgina web del guardó, o d'emetre's per la ràdio, els organitzadors van acordar que calia facilitar-los un suport més adient a la qualitat dels relats. Així, en 2007, l'editorial Perifèric posava en circulació el volum[32] que reunia els textos guardonats en les primeres deu edicions.[33] Més tard, l'experiència es repetiria, ara de la mà d'Edicions 96, que en 2017 publicava el segon volum[34], que ara aplegava els relats guardonats en la segona dècada d'existència del premi.

Hi havia, però, un aspecte que aquestes publicacions no podien cobrir: en cada gala de lliurament, els assistents expressaven el seu desig de llegir els contes, un anhel que

[30] *Levante – El Mercantil Valenciano*, 6 de febrer de 2008.

[31] Bases dels Premis Maig de narrativa breu, edició de 2015. Arxiu d'El Guitarró.

[32] *El Periódico Mediterráneo*, 13 de maig de 2007.

[33] Diversos Autors. *Maig. 10 anys de contes*. Catarroja: Perifèric Edicions, 2007.

[34] Diversos Autors. *Premis Maig, 2007-2016*. La Pobla Llarga: Edicions 96, 2017.

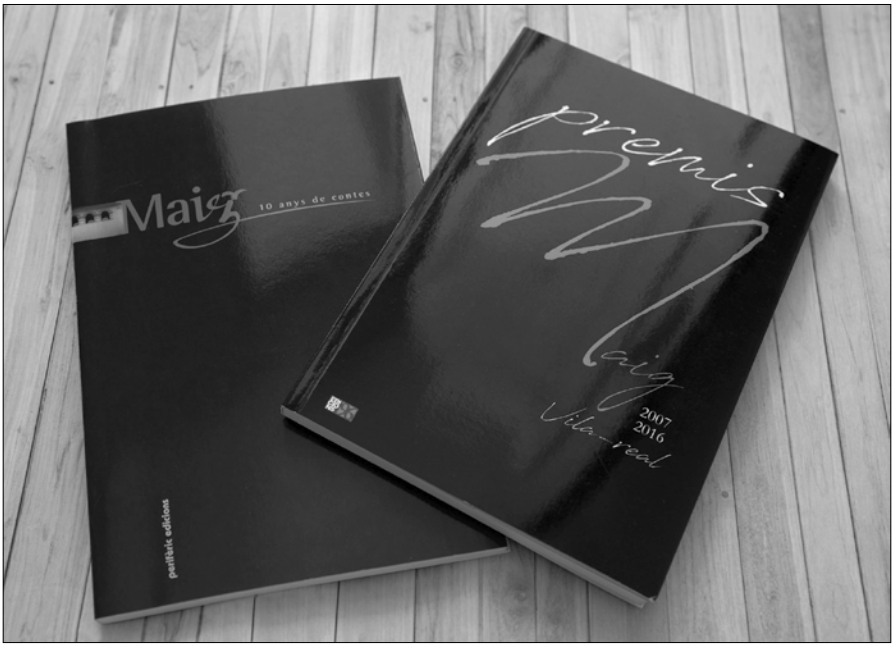

Els dos volums recopilatoris dels Pemis Maig publicats fins al moment

havia d'esperar fins que es feren públics, bé als mitjans de comunicació, bé en el web dels premis. Per a satisfer aquesta demanda, l'edició de 2015 va comptar amb una novetat que també s'ha mantingut fins al present. Des d'aleshores, en cada gala de lliurament dels premis, els assistents reben un quadern editat a color que inclou els dos relats distingits en cada edició.

Escriptors d'El Pont, guardonats i organitzadors dels Maig en l'edició de 2016

L'arrelament al territori, la difusió de la literatura i la intenció de participar activament en la vida cultural de les comarques de Castelló no s'ha limitat a les bases del premi. Ben al contrari, els Premis Maig sempre han intentat unir forces amb altres moviments afins. Així, per exemple, en l'edició de 2016, la gala de lliurament va comptar amb la complicitat dels escriptors d'El Pont – Cooperativa de Lletres, que van participar en una lectura de poemes de Manel Garcia Grau[35], de qui es commemorava el desé aniversari de la desaparició.

Homenatge a Manel Garcia Grau, amb El Pont, edició de 2016

En 2012, El Pont i els Premis Maig ja havien unit forces per a celebrar conjuntament una trobada de diverses associacions d'escriptors valencians dins del marc de la Fira del Llibre de Vila-real i el lliurament dels guardons. Un altre exemple el tenim en la darrera edició, en la qual l'Associació Castelló per la Llengua es va unir a la celebració dels Premis Maig amb la lectura d'un manifest d'homenatge a les Normes de Castelló, signades noranta anys enrere i que suposen la primera fita de normalització de la llengua catalana al País Valencià.

[35] *https://ca.wikipedia.org/wiki/Manuel_Garcia_i_Grau*, consultada el 19 de juliol de 2022.

Castelló per la Llengua homenatja les Normes del 32 en l'edició de 2022 dels Premis Maig

Pasqual Batalla

El creixement dels Premis Maig no es podria entendre sense la complicitat del regidor de Normalització Lingüística Pasqual Batalla. Des de l'edició de 2000, la primera en què va participar com a membre del Jurat, va decidir fer costat a la iniciativa d'El Guitarró i es va comprometre no sols a donar-li un impuls institucional, sinó també a participar com a jurat (ho va fer pràcticament cada any amb excepció del període 2008-2011, en què no ostentava la titularitat de la Regidoria) i a promoure el guardó en tants àmbits com era

Actuació de Miquel Gil en l'edició de 2017 en què s'homenatjava Pasqual Batalla

possible. En la seua opinió, tal com solia repetir en els discursos que va pronunciar en les diferents gales de lliurament en què va participar, la tasca de l'Ajuntament era ajudar a dur a bon terme les iniciatives que partien del teixit civil de la ciutat. I, en efecte, gràcies a ell, i per citar només alguns exemples, les gales de lliurament van començar a adquirir consistència de premi important i a comptar amb actuacions que complementaven i donaven llustre a l'acte: des de Sergio Caballero, en 2002, als grups Vienna, Sitja, Sac de Sons, VerdCel, les sopranos Gisela i Rosanna Morales, Artur Àlvarez, Abraç Band, Manel Brancal i Lola Bou, o Miquel Gil, que va participar en l'edició de 2017, en la qual es va homenatjar precisament Pasqual Batalla, que ens acabava de deixar[36].

Parlament de José Benlloch en l'homenatge a Pasqual Batalla en l'edició de 2017

En aquella mateixa edició, l'editora d'Edicions 96, Dolors Pedrós, presentava el volum que recollia els relats guardonats en la segona dècada de vida dels Premis, un volum que Pasqual Batalla, que n'havia estat l'impulsor i fins i tot n'havia triat la portada, no va poder arribar a veure imprés[37]. Era el segon llibre editat amb contes guardonats amb els Maig, la segona ocasió en què s'acomplia el desig expressat pels organitzadors ja en les primeres convocatòries.

Va ser també Pasqual Batalla qui va salvar els diferents problemes polítics i administratius que, en determinades circumstàncies, amenaçaven d'arrossegar pel pendent la

[36] *Levante – El Mercantil Valenciano*, 1 de desembre de 2017, edició digital.

[37] USÓ, Vicent. «Discurs de presentació de la gala de lliurament de l'edició de 2017 dels Premis Maig», 1 de desembre de 2017. Arxiu d'El Guitarró.

convocatòria dels Premis. De fet, tal com es va expressar en la gala de lliurament de 2017, la primera sense Pasqual Batalla, els organitzadors li reconeixien, entre altres mèrits,

> [...] la inquietud permanent per aconseguir i mantenir una dotació d'acord amb la història i el prestigi dels Premis, fins i tot en els moments més difícils: quan totes les partides anaven a la baixa, quan les dotacions d'alguns premis molt importants es veien reduïdes en percentatges escandalosos, els Premis Maig han mantingut el nivell gràcies, en molt bona part, a la gestió de Pasqual.[38]

En efecte, en els pitjors anys de la crisi iniciada en 2008, quan bona part dels premis literaris, fins i tot els de primeríssima fila, van haver de reduir les dotacions, els Premis Maig les van mantindre intactes gràcies a la perseverança i la capacitat de convicció de Pasqual Batalla. Això, pel que fa als aspectes tangibles, però també se n'haurien de considerar d'altres no menys importants, que es desprenien de les seues paraules i del seu compromís permanent amb els guardons.

Parlament de Pasqual Batalla en l'edició de 2016

Sense la figura de Pasqual Batalla, doncs, no es pot entendre que, actualment, els Premis Maig no sols siguen un certamen plenament consolidat, sinó també un referent, per dotació i per prestigi, en l'àmbit de la literatura breu en català. De fet, l'únic any en què la convocatòria no es va poder celebrar, va ser la primera en què no ens acompanyava el regidor Pasqual Batalla, que havia faltat al juny de 2017. Després, la pandèmia que encara ara no ens ha abandonat va fer que les edicions de 2020 i 2021 se celebraren a la tardor i no al mes de maig, tal com obliga la denominació dels Premis.

[38] Usó, Vicent. «Discurs de presentació de la gala de lliurament de l'edició de 2017 dels Premis Maig».

En reconeixement del seu paper, El Guitarró elevava una proposta per a incorporar el nom del regidor desaparegut al dels Premis. En ella, asseguren que «consideren un deure que el nom de Pasqual Batalla, ara que ja ens ha deixat, quede lligat a la denominació d'uns premis literaris, els Maig, que no es poden entendre sense el seu interés, la seua constància i la seua determinació».[39] En efecte, en l'edició següent (en 2018 no es van poder celebrar), els Premis van adoptar el nom amb què són coneguts actualment: Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu. Un homenatge a una figura clau sense la qual no es pot entendre el creixement i l'evolució d'un guardó modest, que va començar de forma precària, i que, gràcies en bona part a ell, avui figura entre els més ben dotats i els més prestigiosos en llengua catalana.

Peripècies administratives i solucions polítiques

A partir del moment en què, gràcies a la invitació i les gestions de Joan Damià Bautista, els Premis Maig es convoquen amb la col·laboració de l'Ajuntament de Vila-real, la relació amb l'entitat municipal i els regidors encarregats ha estat sempre fluida, de manera que la consolidació del premi és també mèrit del seu compromís. A més de Pasqual Batalla, cal citar també els regidors Héctor Folgado, del Partit Popular; Santiago Cortells, de Compromís, i Noelia Samblás, del PSOE, que ostenta actualment el càrrec. Sempre, sota el paraigua de la Regidoria de Normalització Lingüística, a excepció d'un parèntesi de cinc anys (de 2008 a 2011) en què la Regidoria va quedar inserida com a departament dins de la Regidoria de Cultura.

Parlament de la regidora Noelia Samblás en l'edició de 2021

[39] Sol·licitud de canvi de nom dels Premis Maig, 21 de novembre de 2019. Arxiu d'El Guitarró.

La complicitat, però, no ha estat únicament política: l'èxit dels Premis és, també, en gran mesura, el fruit del compromís, l'estima i la dedicació de les tècniques de la Regidoria de Normalització, Carme Martí, Elena Chiva i Mònica Soler, el treball de les quals potser no té la transcendència pública que mereix, però sense el qual la logística dels Premis es veuria greument afectada.

L'any 2018 ha estat l'únic en què el premi no s'ha convocat, i va ser a causa d'imperatius administratius que els organitzadors del premi no van poder superar. Per a evitar que es repetiren en el futur, el 12 d'abril d'aquell mateix any, l'alcalde de Vila-real, José Benlloch, i jo mateix, en representació de l'Associació Cultural El Guitarró, firmàvem l'acord de cessió de la convocatòria dels Premis Maig de narrativa breu a l'Ajuntament de Vila-real, que, des d'aleshores, convocaria i patrocinaria els Premis de forma directa, tot i que sota la tutela de l'AC El Guitarró, que es convertia en garant de la identitat del guardó. En aquell mateix text, s'acordava modificar el nom del guardó, que passava a denominar-se Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu. L'Ajuntament de Vila-real, de la mà del seu alcalde, José Benlloch, assumia com a propis els Premis i es comprometia a impulsar-los d'ofici, de manera que la convocatòria dels guardons ja no estiguera sotmesa a peripècies burocràtiques. És la tercera fita important de la trajectòria dels Premis.

Cartell de l'edició de 2019, XXII Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu

Alguns noms propis

Totes aquestes circumstàncies, però, no poden fer-nos oblidar que la veritable protagonista dels Premis és la literatura i, per tant, els seus executors: els escriptors i les escriptores. Vint-i-cinc edicions enrere, els Premis naixien amb l'objectiu de celebrar la literatura i donar valor al treball dels autors: modestament, al principi, i a cada pas amb major ambició. Un objectiu que implicava el reconeixement del talent literari, però també la voluntat que, a aquells autors que demostraren la qualitat necessària per assolir el guardó,

el premi els servira d'incentiu per a continuar escrivint. En aquest sentit, cal assenyalar que molts dels autors guardonats en els Premis Maig, la majoria quan començaven a recórrer el camí de la literatura, després han continuat fent via i han guanyat premis cada vegada més prestigiosos i han publicat en editorials com Onada, Proa, Bromera, etc. No podem citar-los tots, és evident, i assumim el risc d'oblidar-nos d'algun nom que mereixeria ser-hi, però, a tall d'exemple, podem esmentar-ne uns pocs. En la tercera edició, per exemple, el guanyador va ser Albert Garcia Elena[40], que després ha fet carrera com a poeta i narrador, i ha guanyat premis com el Ciutat de Palma, el Miquel de Palol o, més recentment, el València[41], tots tres de poesia. Pere Joan Martorell[42], guanyador de la quarta edició, ja compta amb més d'una quinzena de títols de narrativa i poesia i premis com el Mallorca o el Ciutat de Palma. El vila-realenc Jordi Colonques[43], finalista de l'edició de 2001[44], ja acumula una potent bibliografia i premis com el Ciutat d'Elx. Són només tres exemples, però podríem citar també Tana Marcè, Dolors Jimeno, Raquel Casas, Vicent Almela, Santiago Díaz Cano, Clara Gil, Jordi Portals, Agustí Masip, entre altres. O autors que, si bé no han publicat tant, ens van regalar contes deliciosos, com ara Enric Forner, Joanaina Font o Gerard Paz, el guanyador de la primera edició.

Joanaina Font, guanyadora de l'edició de 2015

[40] *https://www.agapea.com/Albert-Garcia-Elena/*, consultada l'11 de juliol de 2022.

[41] *https://diariserpis.com/el-magnanim-anuncia-les-obres-guardonades-als-premis-valencia-i-valencia-nova-2022/*, consultada l'11 de juliol de 2022.

[42] *https://ca.wikipedia.org/wiki/Pere_Joan_Martorell*, consultada l'11 de juliol de 2022.

[43] *https://ca.wikipedia.org/wiki/Jordi_Colonques_i_Bellmunt*, consultada l'11 de juliol de 2022.

[44] *Castellón al día*, 5 de maig de 2001.

L'objectiu principal era premiar la bona literatura, però, entre les intencions dels Premis Maig sempre ha estat l'estímul del conreu de la literatura en català en el nostre entorn immediat. D'ací la creació del segon premi, destinat a reconéixer autors de la ciutat de Vila-real, i que, més tard, s'obriria a autors de les comarques de Castelló, de primeres en exclusiva i més tard tan sols de manera preferent en cas d'empat. Entre els guanyadors d'aquest segon premi podríem citar Pere Duch, escriptor i llibreter; Glòria Olivares, Miquel Torres, Ximo Ramos o Rosa Castelló, entre altres.

Mirant al futur

Els Premis, com déiem al principi, van celebrar al maig passat el vint-i-cinqué aniversari, una trajectòria llarga i profitosa que l'Ajuntament de Vila-real va voler reconéixer als membres d'El Guitarró en l'edició de 2022, precisament la de l'aniversari. Ho va fer amb un reconeixement que va lliurar l'alcalde, José Benlloch, als representants de la Penya El Guitarró, Pasqual Broch i Vicent Usó. Un incentiu més per a no deixar de banda l'ambició de créixer.

Homenatge a la Penya El Guitarró pels 25 anys dels Premis Maig

En efecte, els Premis es preparen per a adoptar canvis que els promoguen encara més enllà, de la mà d'una dotació més important i de la complicitat d'editorials que faciliten l'accés dels textos premiats amb els Maig a les llibreries de tot el país. Açò, tanmateix, serà a partir de l'edició vint-i-sis, la del segon quart de segle d'existència del guardó i constituirà, n'estem convençuts, la quarta fita en el creixement i consolidació dels Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla de narrativa breu. I potser, qui ho sap, matèria d'un article com aquest que caldrà escriure d'ací a vint-i-cinc anys.

2

Santi Bosquet Miró

FARÀ 100 ANYS.

VILA-REAL EL 1923

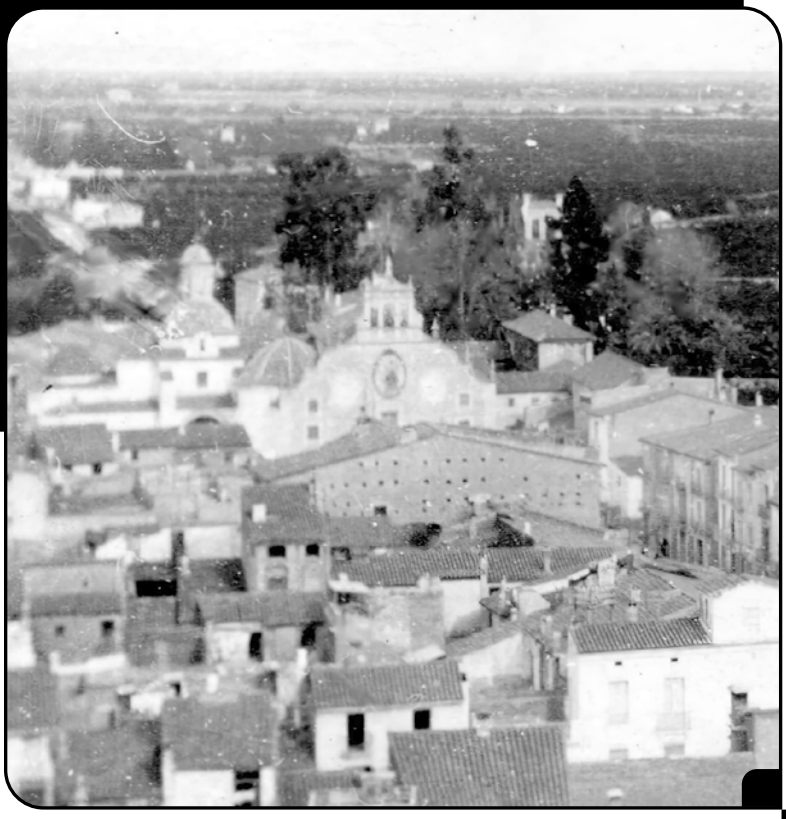

Farà 100 anys. Vila-real el 1923

La cronologia històrica ens permet conéixer els fets històrics i els personatges presents en un determinat període de temps. L'any 2023 farà 100 anys de molts fets rellevants a Vila-real, i és per això que aquest article tracta de recollir tot allò que va passar al nostre poble l'any 1923 ordenat cronològicament. Llançar la vista enrere un segle ens permet recordar allò que va succeir, però sobretot aquest article vol destacar aquells vila-realencs que ho van fer possible. La història d'un poble és la història dels seus habitants i, tal vegada, alguns dels fets ací descrits necessiten ser commemorats com cal en el seu centenari.

Vila-real comptava el 1923 amb més de 17.000 habitants i es produïen 323 batejos, 108 matrimonis i 197 defuncions segons els llibres parroquials de l'arxiprestal Sant Jaume. No obstant això, la població de dret sumava gairebé 1.000 vila-realencs més que es trobaven fora de la seua ciutat natal. D'entre aquests últims morien aquest 1923 alguns vila-realencs il·lustres com ara el frare Pascual Saura Lahoz a Roma, doctor en Ciències Arqueològiques i Històriques i mestre del Col·legi Internacional de l'Orde Franciscà, o Juan Antonio Faulí Blasco, a la ciutat de Terol d'on era canonge xantre de la seua catedral.

Entre els vila-realencs destacats, trobàvem el ciclista Juan Bautista Llorens Albiol (1897-1937), que el 1923 va aconseguir el seu tercer Campionat d'Espanya de velocitat; l'escultor José Ortells López (1887-1961), que presentava el mes de juliol a l'exposició valenciana la seua obra *Cristo atado a la columna*; el militar Juan Bautista Bono Boix (1894-1984), que aquest any era citat a l'Orde General de la Comandància de Melilla com a «Distinguido» per la seua missió amb l'esquadrilla de Bristol en l'ofensiva de Sidi-Mesand, Tifaraun i Yebel-Udia al Marroc; Pascual Nácher Vilar (1868-1943), en aquell moment director general d'Ensenyança Primària; Carlos Sarthou Carreres (1876-1971) que era nomenat delegat del Patronat Nacional de Turisme; Manuel Calduch Almela (1901-1981) que va obtenir la llicenciatura de Farmàcia a la Universitat de Barcelona; o Francisco Broch i Llop (1884-1980) que va participar amb un grup selecte d'escultors al pavelló espanyol de la XVI Biennal de Venècia.

El terme municipal era un llençol de tarongers. A l'horta quasi el 100 % de la seua superfície n'estava ocupada, interromputs per séquies, files, camins i alqueries, i al secà 17.400 fanecades havien sigut ja transformades a regadiu gràcies a la construcció de pous de reg, que aquest 1923 comptava amb 59 societats de reg constituïdes, amb la presència dels casalicis que albergaven els pous, reguers, camins, ribassos i masets.

Al nucli de població destacava sobre l'entramat d'uns 130 carrers, l'església Arxiprestal, amb el campanar, i cases majoritàriament d'una i dues plantes, i els carrers cèntrics

empedrats. Als afores, al costat de les estacions del Nord i de la *Panderola*, es localitzaven nombrosos magatzems per a la classificació i confecció de la taronja, ja que era la base de l'economia del moment, amb el cultiu i la seua confecció per a ser exportada.

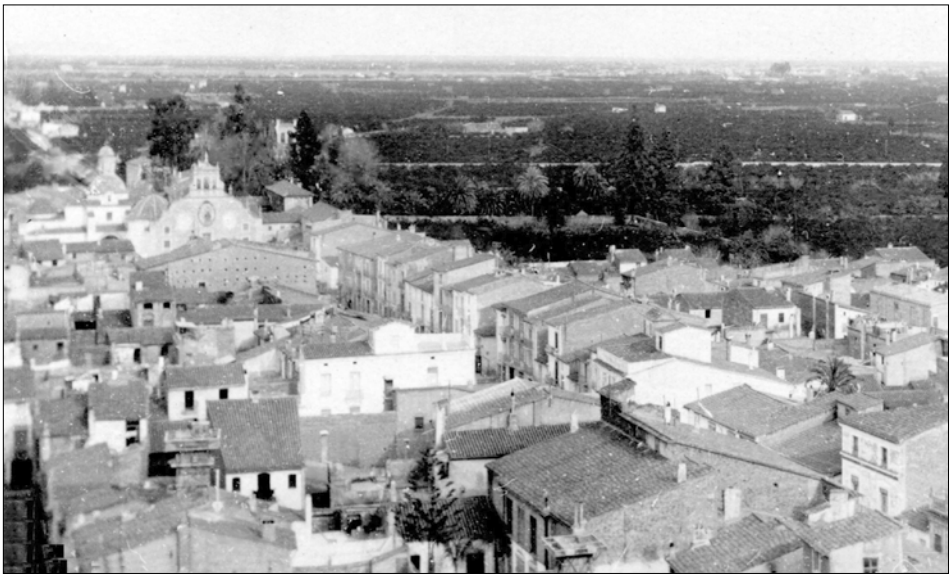

Vista panoràmica des del campanar els anys 20 (Fototípia Thomas)

A part de l'església Arxiprestal dedicada a sant Jaume, trobàvem l'ajuda de parròquia de la Puríssima Sang, l'església de Sant Pasqual, joia artística barroca on es conservava el cos incorrupte del sant, el convent del Corpus Christi de les dominiques, el convent del Carme, la capella del Crist de l'Hospital i altres xicotetes capelles com la de la Mare de Déu de Gràcia, la de la Nostra Senyora dels Àngels i la de la Mare de Déu del Pilar, inaugurada l'any anterior.

El clergat present a Vila-real en aquell moment era nombrosíssim. Juntament amb l'arxipreste Miguel Pedrós Bañón, es trobaven els coadjutors Juan Bautista Dualde Sichet i José Pascual Chabrera Molina (director de Lluïsos), els beneficiats Vicente Beltrán Clausell, Manuel Bernat Petit (que aquest any va faltar), Antonio Soriano Carda, Pascual Selma Beltrán, Juan Bautista López Avellana, Manuel Ferreres Climent (beneficiat de la Puríssima Sang), José Pascual Nácher Miró (beneficiat de Sant Pasqual), Pascual Goterris Taurá (beneficiat de Sant Pasqual), Manuel Soriano Clofent (beneficiat de Sant Pasqual), José Jeres Miguel (beneficiat sotsxantre), José Avellana Guinot (beneficiat del Crist de l'Hospital), José Ramón Gil Vidal (director de les rosarieres), José Juan Marco (director de les purissimeres), Manuel Gil (capellà de la Consolació), Benito Traver García (organista de l'Arxiprestal), i els adscrits José Roca Gil, Francisco Ortells Ibáñez, Vicente Albiol, Victorio Martí Rallo, Enrique Martí Rallo, Juan Bautista Miró, José Galí, Lorenzo Carbó Sales, José F. Petit, Juan Marín Prades (vicari de les clarisses), i com a coadjutor en

l'ajuda de parròquia de la Sang, José Candau Martí.

A part, en aquell moment hi havia quatre ordes de religiosos: les dominiques al convent del Corpus Christi, amb el capellà dominic fra Tomás Rodríguez; les clarisses al convent de Sant Pasqual, amb el capellà franciscà fra Buenaventura Boronat; les germanes de la Consolació a l'Hospital Municipal, a l'escola del carrer Major i al Patronat de la Sagrada Família; i els franciscans al convent del Carme i a la seua escola.

Convent del Carme el 1923 (Fototípia Thomas)

Confirmat l'històric viver de vocacions religioses que des de sempre ha sigut Vila-real, aquest 1923 era ordenat sacerdot José Pascual Martí Goterris; també foren ordenats preveres José M. Torres Montañés (mossén Torres) i Manuel Gil Bort, i el maig de 1923 serien nomenats diaques Vicente Avellana Guinot, José Mata Cabedo i Enrique Asencio Llorca.

El novembre de 1923, dos religiosos carmelites del convent d'Onda, el pare Simón M. García i el frare Carmelo Alba, s'establiren a l'alqueria de mossén Ferreres on van estar fins a juny de 1924, quan van passar a la de Sanchis (posteriorment coneguda com alqueria del Carme). Era el preludi de la fundació de la nova comunitat que pocs anys després va construir el nou convent a l'antic velòdrom del camí de l'Ermita.

L'ermita de la Mare de Déu de Gràcia era en aquell moment punt d'estiueig de diverses famílies que llogaven habitacions per a passar els mesos d'estiu.

Postal de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia dels anys 20 (Fototípia Thomas)

El carrer Major, aleshores de Fernando Gasset, era l'eix principal de la cultura de Vila-real del moment, i s'hi podien trobar el Círculo de Labradores, el Casino Antiguo, el Círculo Recreativo, el Gran Casino, el Centro Republicano, el Sindicato Católico Agrícola, el Círculo Obrero de la Inmaculada, el Círculo La Agricultura, el Círculo Legitimista. També trobàvem com a locals d'esbarjo la Societat Els XIII, la Sociedad de Cazadores La Dehesa, o el Cine-Saló Tárrega.

Logo Gran Casino (AMVr)

Per a la pràctica de l'esport, el camp d'esports del CD Villarreal, que es va fundar aquest any, se sumava a les instal·lacions ja existents del trinquet de José Soriano Bernad o el Velòdrom Municipal dirigit per l'exciclista Pascual Poré.

Quant a transports, a part del ferrocarril del Nord, estació dirigida per Manuel Quince Álvarez, i del tramvia a vapor d'Onda al Grau de Castelló i de Vila-real al Grau de Borriana (la *Panderola*), passava òmnibus de Castelló a Borriana i de Castelló a la Vall d'Uixó, diligències de Castelló a Nules, i ordinaris com Pedro Petit (cap a València), José Gimeno (cap a Castelló), Vicente Vidal o Vicente Esteller Piñó.

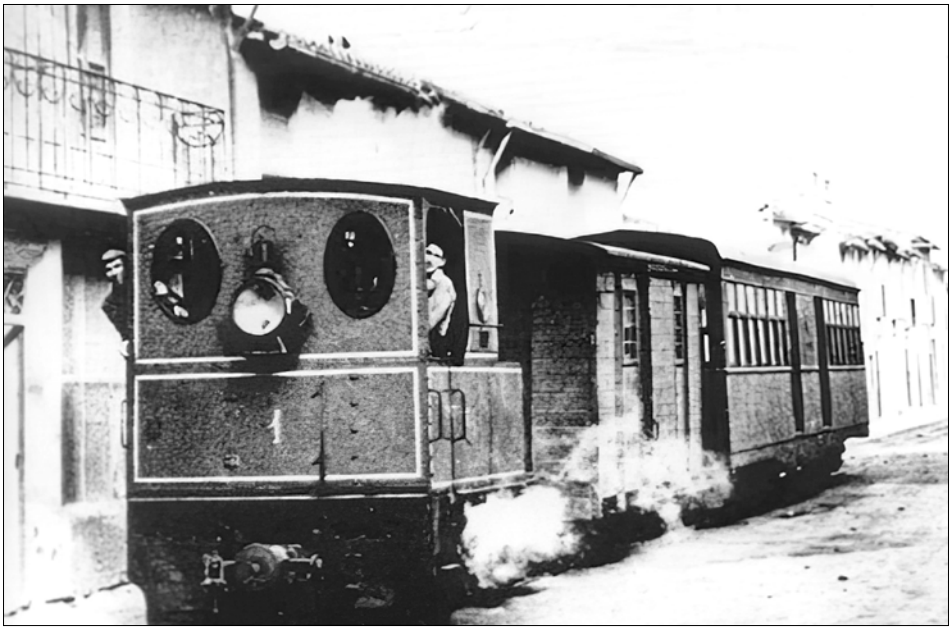

La *Panderola* a Vila-real el 1923 (autor desconegut)

Segons el padró de l'arbitri municipal sobre bicicletes, tàndems, motocicletes i automòbils per a poder circular pel terme municipal de l'any 1923, existien en aquell moment a Vila-real 481 bicicletes, 6 motocicletes i 17 automòbils, propietat dels individus més adinerats de la ciutat, entre ells, José Arrufat Cortés, José Ferrer Traginer, Gaspar García Ferrer, Pedro García Gómez, Juan Bautista Llorens Albiol, Juan Pallarés Picón, Pedro Perona Díaz o Santiago Verdiá Iserte. També apareix en aquest padró, un camió de Gaspar García Ferrer, el major contribuent industrial del moment, per a la seua societat Gaspar García y Cía. amb fabricació de tovalloles, puntes de París, gel, etc.

Però, allò més comú en el trànsit rodat eren els carros de cavalleries, sobretot, els destinats a una cavalleria major (cavall o mula) dels que figuraven 1.006 al padró de carros subjectes al pagament de l'arbitri municipal d'impost sobre trànsit rodat i circulació l'any 1923, per a un total de 1.468 carros censats.

La seguretat la duien a terme el sergent i els 9 integrants del quarter de cavalleria de la Guàrdia Civil al costat de l'església de Sant Pasqual, 10 guardes municipals dirigits pel cap Pedro Monzó Nebot, 10 vigilants nocturns dirigits pel cap José Rufino Miró, 30 guardes de camp amb el cap Isidro, i un cos de bombers.

El jutge Sandalio Soriano Sanchis i el seu secretari Pedro Meseguer Albella atenien els jutjats, mentre que els assumptes notarials anaven a càrrec dels tres notaris existents a Vila-real en aquell moment: Juan Bautista Nogués Sales, Godofredo Gimeno Alcoy i Jaime Núñez Mateo.

L'atenció sanitària estava coberta amb els metges Manuel Coret Moreno, Joaquín Coret Moreno, José Gil Valero, Alejandro Font de Mora Pobo, Joaquín Tuixans, Juan Bautista Flors Almela i Rafael Richart Masip. Com a farmacèutics trobàvem Vicente Calduch, Joaquín Font de Mora Pobo, Vicente Amorós i Luis Flors García, que aquest any va obrir la seua farmàcia als baixos del Sindicat Catòlic al carrer de Fernando Gasset. Com a practicants, Juan Bautista Colonques, Vicente Abad Sales i Vicente Nostrort Llorens. I com a comares, Dolores Cano Royo i Mariana Cabrera Llorens.

Els animals, molt nombrosos en aquell moment, sobretot, els equins destinats a treballs agraris amb més de 1.000 caps de bestiar, eren assistits pels veterinaris Vicente Dualde Meseguer (que es va casar el 9 de febrer d'aquest any amb Consuelo Pérez), José Dualde García i Juan Bautista Hernández Plasencia.

L'Electro-Textil, SA era en aquell moment l'empresa encarregada de donar llum elèctrica a la població des de la central de la Llum de Tol.

L'aigua potable era subministrada des del pou de Vicente Amorós, tot i que estaven en marxa les obres de construcció del pou municipal de la Bassa del Poble.

Els comerços eren nombrosos: comerciants de taronges (53), tavernes (41), botigues de comestibles (39), fleques (22), carnisseries (11), magatzems de gra i llavors (9), perruqueries

Propaganda Ortiz, Ochando, Ramos y Cía. (*Anuario-Guía de la provincia de Castellón*, 1923)

(6), sabateries (6), cansaladeries (5), ebenistes (5), magatzems de materials de construcció (5), botigues de roba (4), sastreries (4), magatzems d'adobs químics (4), venda de farines (4), estancs (4), ferreteries (4), pastisseries (3), impremtes (3), timbrat de paper de seda (3), drogueries (3), paqueteries (3), perits agrícoles (3), pintors (3), fondes (2), barreteries (2), guarnicioneries (2), ferreries (2), llauneries (2), barberies (2), peixateries (2), rellotgeries (2), tallers mecànics (2), botiga de vi (1), botiga d'ultramarins (1), funerària (1), escultor (1), pirotècnia (1), venda de carbó (1), etc.

Entre les indústries de 1923 podem trobar fabricants d'espardenyes (19), serreries (6), fabricants d'aiguardent (4), fabricants de puntes de París (4), fabricants de teules i rajoles (3), constructors de carros (3), fabricants tèxtils (3), fabricants de paviment (2), fabricants de sabó (2), fabricants de ceres (2), trulls d'oli (2), fabricant de conserves (1), fabricant de xocolate (1), fabricant de gel (1), forn de cal (1), fàbrica de gasoses (1), fabricant de paper (1), fabricants de tovalloles (1), etc.

Propaganda Viuda de Roses (*Anuario-Guía de la provincia de Castellón*, 1923)

Pel que fa als mestres d'aquell any tenim els següents: José Martínez Aguilar, José Monzonís Franch, Manuela Dolz Llorens, Soledad Tárrega García i Mercedes Marques de León a les escoles de la plaça de Colom; Federico Sánchez Díaz i Dolores Nebot Usó a les escoles del Campanar (oficialment de la Torre); Rosario Jarque Miralles i Constantina Mora Bojó a les escoles de pàrvuls. El 1923, Bienvenida Orozco López i Martín Millán

Izquierdo eren designats mestres d'escola a Vila-real, feina que van desenvolupar fins a 1967 i 1955 respectivament. A tots ells se sumaven les mestres del col·legi de la Consolació i el Patronat dirigits per les religioses d'aquest orde, per a xiquetes i pàrvuls, i els mestres de les escoles dels Pares Franciscans per a xiquets i pàrvuls, on a més a més existia una biblioteca important. Per altra banda, Joaquín Trullenque Abella i José Jeres Miguel (mossén Jeres) donaven classes nocturnes per a adults, al Gran Casino i al Sindicat Catòlic respectivament.

Quant a premsa local d'aquell any es podia trobar el *Boletín de la Asociación de Secretarios de Ayuntamiento*, de caràcter mensual, i dirigida pel secretari de l'Ajuntament, José Fabra Sanz, i el setmanari *Hoja Dominical* dirigida pel guardià del convent dels Pares Franciscans. Els diaris de la capital eren anunciats als carrers pels venedors tots els dies, i en aquell moment existia *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, i altres editats a València com el *Diario de Valencia, Las Provincias, El Mercantil Valenciano* o *El Pueblo.*

La banda de música estava dirigida per José Goterris Sanmiguel i la Coral d'Els XIII per Pedro Ortells Fortuño, coral considerada en aquells moments la més important dels pobles dels voltants, tal com indica la seua participació l'any següent en la coronació canònica de la Mare de Déu del Lledó a Castelló.

Per la seua part, la Congregació de Lluïsos celebrava aquest any el 50é aniversari de la seua fundació, sota la presidència de Bautista Molina Balaguer i la direcció del reverend José Pascual Chabrera.

El colp d'estat dut a terme pel capità general de Catalunya, Miguel Primo de Rivera, entre els dies 13 i 15 de setembre, va marcar l'any 1923 a Espanya i va donar pas a la seua Dictadura.

A Vila-real, Manuel Usó Jarque, que era l'alcalde des de l'1 d'abril de 1922, era substituït per Evaristo Olcina Domenech, complint així el Reial decret de 30 de setembre.

Amb la Dictadura de Primo de Rivera, el servei militar passava a ser obligatori i, per tant, se suprimia el sorteig de mossos que es realitzava tots els anys el segon diumenge de febrer, amb gran expectació i il·lusió o tristesa segons la destinació que tocava.

No obstant això, el fet més destacable de l'any 1923 a Vila-real, per la repercussió que amb els anys va aconseguir, va ser la fundació del CD Villarreal (embrió de l'actual Villarreal CF), i la construcció del seu camp de futbol. Moltes seran les commemoracions que es produiran el pròxim 2023 a Vila-real, però sense cap mena de dubte aquest serà l'any del centenari del Villarreal CF.

El dia a dia a Vila-real l'any 1923

1 de gener de 1923

El Ple de l'Ajuntament acorda pavimentar part de la plaça de Colom i reparar els seus porxes, i s'encarreguen les obres a Bartolomé Serra Fortuño.

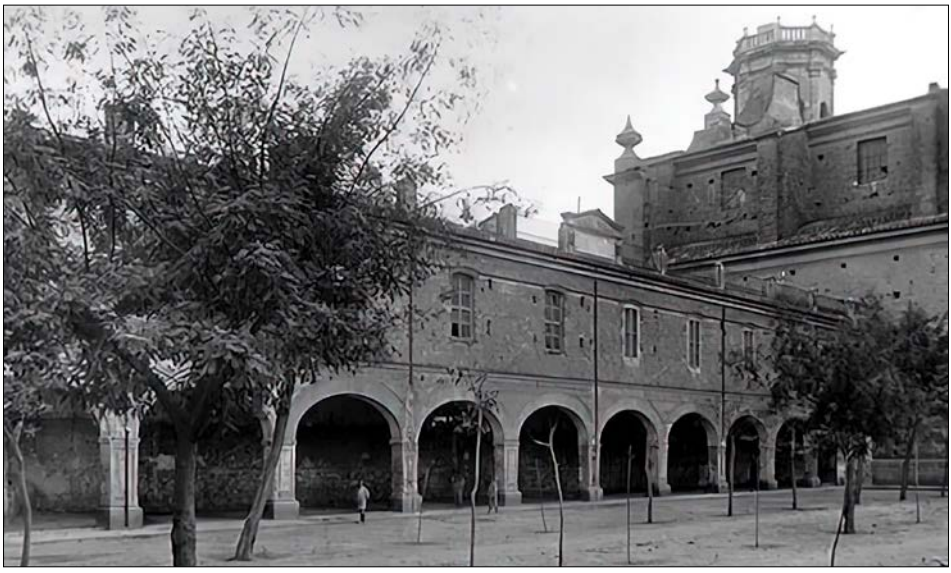

Plaça de Colom els anys 20 (autor desconegut)

27 de gener de 1923

Un accident de cotxe a l'altura de les Alqueries, en què viatjava la cantant d'aires regionals, Pilar García Balaguer, amb son pare i el seu marit al volant, deixa els dos primers greument ferits i provoca la mort de l'últim.

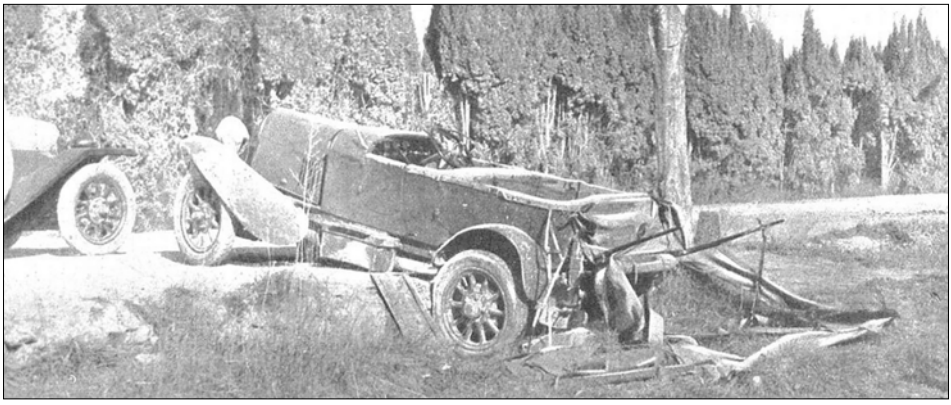

Estat del vehicle (*Mundo Gráfico*)

29 de gener de 1923

Santiago Verdiá Iserte, empresari, terratinent, exportador i primer banquer de la ciutat, és elegit president del Sindicat Catòlic Agrari.

Santiago Verdiá Iserte (AHPC)

31 de gener de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova utilitzar els porxes de la plaça de la Constitució en defecte dels de la plaça de Colom els dies de pluja.

7 de febrer de 1923

Després del recent descobriment arqueològic de Vil·la Filomena, el vila-realenc Joaquín Tuixans Pedragosa dona una interessant conferència al Centre de Cultura Valenciana. Per la seua part, el geòleg castellonenc Vicente Sos Baynat realitza durant aquest any diferents estudis de la fauna localitzada.

José Calduch Almela (AHPC)

10 de març de 1923

Es funda l'actual Villarreal CF amb el nom de Club Deportivo Villarreal, impulsat pel farmacèutic José Calduch Almela.

21 de març de 1923

Naix l'escultor Pedro Gil Moreno (1923-1993).

21 d'abril de 1923

El veí José Mezquita Costa, de 30 anys, cau del seu carruatge carregat de caixes de taronja que transportava al Grau de Borriana, amb la desgràcia que una de les rodes passa per damunt d'ell i li provoca la mort.

8 de maig de 1923

Mor a Roma, el pare franciscà Pascual Saura Lahoz (1891-1923), erudit doctor en Ciències Arqueològiques i Històriques i mestre del Col·legi Internacional de l'Orde Franciscà.

16 de maig de 1923

Comencen les festes en honor a sant Pasqual, i durant la setmana hi ha dianes a càrrec del dolçainer Vicente Bonet, vol de campanes, celebracions religioses, cucanyes, bou per la vila, vaquetes, concurs de tir al colom organitzat per La Dehesa, i fira, amb dos serenates a càrrec de la Banda Municipal.

17 de maig de 1923

Se celebra la festivitat de Sant Pasqual amb vigília extraordinària eucarística, que continua a les tres i mitja de la matinada amb missa solemne. A les 9 del matí, amb l'assistència de l'Ajuntament, es canta la missa *Salve Regina* del mestre Steble, oficiada per l'arxipreste Miguel Pedrós i panegiritza les glòries del sant el reverend Cándido Rincón, del Corazón de Maria. A les quatre i mitja de la vesprada té lloc la processó pels principals carrers de la ciutat.

18 de maig de 1923

A les nou i mitja de la nit se celebren els II Jocs Florals al saló Tárrega, on Francisco Moreno Gil aconsegueix la flor natural amb la seua obra *Patria, Fe y Amor*, era elegida reina Aurora Quince, filla del cap de l'estació del Nord, i és mantenidor de l'acte Gaetà Huguet. També rep l'Englantina de Plata per la seua obra *Villarreal y la Virgen de Gracia*.

Aquest mateix dia, el Ple de l'Ajuntament aprova les festes del Santíssim Crist de l'Hospital, i és nomenat predicador José Gil Vidal.

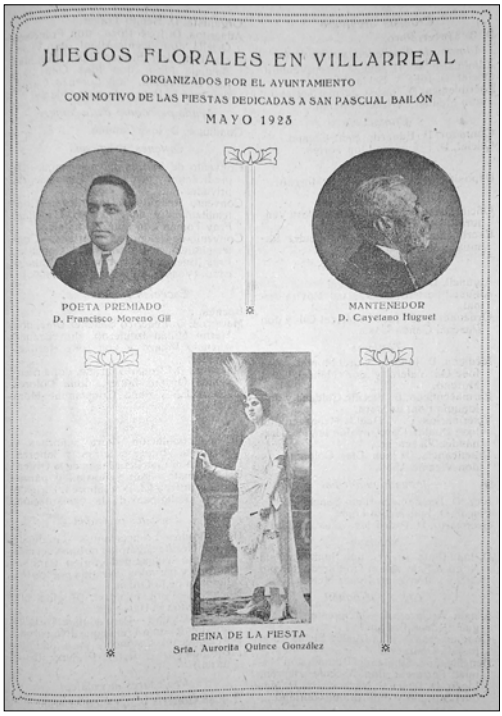
JUEGOS FLORALES EN VILLARREAL
ORGANIZADOS POR EL AYUNTAMIENTO
CON MOTIVO DE LAS FIESTAS DEDICADAS A SAN PASCUAL BAILÓN
MAYO 1923

POETA PREMIADO
D. Francisco Moreno Gil

MANTENEDOR
D. Cayetano Huguet

REINA DE LA FIESTA
Srta. Aurorita Quince González

Jocs Florals de 1923
(*Anuario-Guía de la provincia de Castellón*, 1923)

També aquest dia, mor Juan Antonio Faulí Blasco, canonge i xantre de la catedral de Terol, que havia sigut abans canonge de la catedral de Tarragona.

Juan Antonio Faulí Blasco (*Anuario-Guía de la provincia de Castellón*, 1923)

25 de maig de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova les festes del Corpus i nomena predicador a Manuel Soriano Clofent.

26 de maig de 1923

És ordenat prevere José M. Torres Montañés (mossén Torres).

8 de juny de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova col·locar voreres als carrers de Barraca, Morera, Acequieta, San Ramón i Mitja Cara, així com l'engravat del carrer de l'Ermita.

10 de juny de 1923

Se celebren eleccions a diputats provincials, amb els resultats següents a Vila-real: Morelló (1.566), Valero (1.549), Sanz (1.407), Peris (1.389) i Breva (900).

17 de juny de 1923

S'inaugura el camp d'esports del CD Villarreal, amb un partit entre el Castelló i el Cervantes que resulta 4-1, tot i que inicialment estava previst fer-lo el 21 de maig dins dels actes de les festes de Sant Pasqual.

Inauguració del camp de futbol (autor desconegut)

20 de juny de 1923

Manuel Vidal Petit, de 67 anys, que havia desaparegut feia uns dies, apareix ofegat al costat del molí Llop.

24 de juny de 1923

Obri les portes la farmàcia de Luis Flors García al carrer de Fernando Gasset (avui c/ Major).

26 de juny de 1923

L'exciclista i propietari del Velòdrom Municipal Pascual Poré Peset troba a la una de la matinada, a un portal de la plaça de Colom, un xiquet acabat de nàixer abandonat, al qual arreplega, l'adopta i li posa el seu nom.

28 de juny de 1923

El pare franciscà Ramón Moreno Almela (1889-1961) és nomenat president de la Casa d'Alcalà de Xivert.

29 de juny de 1923

El Ple de l'Ajuntament acorda donar als carrers de la Sang i Colom el nom de José Flors, pels seus serveis humanitaris en l'epidèmia de còlera de 1885.

4 de juliol de 1923

El cronista i arxiver Benito Traver García presenta «Concesiones y privilegios que los Reyes de Aragón y Valencia otorgaron a Villarreal (1273-1412)» al III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó.

6 de juliol de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova indemnitzar amb 100 pessetes el ramader Francisco Candau Carda, *el Rullo*, per suspendre les corregudes de bous de les festes de Sant Pasqual.

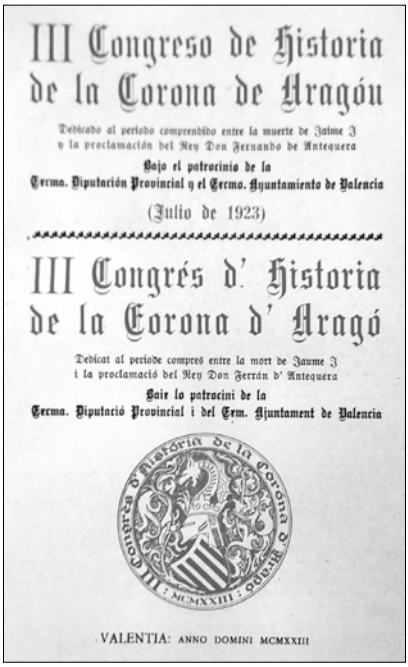
III Congreso de Historia de la Corona de Aragón

Dedicado al período comprendido entre la muerte de Jaime I y la proclamación del Rey Don Fernando de Antequera

Bajo el patrocinio de la Excma. Diputación Provincial y el Excmo. Ayuntamiento de Valencia

(Julio de 1923)

III Congrés d' Historia de la Corona d' Aragó

Dedicat al període compres entre la mort de Jaume I i la proclamació del Rey Don Ferrán d' Antequera

Sair lo patrocini de la Excma. Diputació Provincial i del Exm. Ajuntament de Valencia

VALENTIA: ANNO DOMINI MCMXXIII

III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó

12 de juliol de 1923

Un individu de Betxí anomenat Joaquín Alba Lledó i de malnom el Curro de Betxí, dispara quatre tirs a José Moner Miró, que dies abans li havia venut una finca i li havia dit que podia regar-la amb aigua extreta per una sénia, i s'havia sentit enganyat al comprovar la poca abundància d'aigua.

13 de juliol de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova cobrir la sequieta al carrer de la Morera per tal de fer vorera.

27 de juliol de 1923

El Ple de l'Ajuntament adjudica la construcció de la casa i escala de caragol del pou municipal la Bassa del Poble, al veí de Vila-real Bartolomé Serra Fortuño, per un preu de 8.850 pessetes.

19 d'agost de 1923

José M. Rubert Candau professa com a religiós franciscà al convent de Balaguer, tot i que va abandonar l'orde després de la Guerra Civil, i va publicar diferents llibres filosòfics.

26 d'agost de 1923

El frare carmelita Joaquín Usó Molina és elegit superior del santuari de la Cova Santa.

31 d'agost de 1923

Com marca la tradició, el divendres anterior al primer diumenge de setembre la Mare de Déu de Gràcia és baixada a l'Arxiprestal en romeria des de la seua ermita, fins al segon diumenge en què és retornada a casa.

2 de setembre de 1923

Festivitat de la Mare de Déu de Gràcia a l'Arxiprestal amb predicació de José Tárrega de Castelló.

12 de setembre de 1923

Destinen el militar Juan Bautista Bono Boix com a professor interí de l'escola de Getafe.

14 de setembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova construir d'urgència 40 nínxols al Cementeri Municipal, a causa del poc espai que queda per a enterrar.

26 de setembre de 1923

Pascual Nácher Vilar, doctor en Dret, Farmàcia i Ciències, i catedràtic en Mineralogia, Botànica i Zoologia de la Facultat de Ciències de Granada, deixa de ser diputat de les Corts i director general d'Ensenyança Primària.

28 de setembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova sol·licitar a la Companyia de Ferrocarril del Nord, la instal·lació d'enllumenat elèctric a l'estació en substitució de l'existent enllumenat amb petroli.

2 d'octubre de 1923

L'alcalde Manuel Usó Jarque és substituït per Evaristo Olcina Domenech, complint el Reial decret de 30 de setembre amb la instauració de la Dictadura de Primo de Rivera. Com a tinents d'alcalde són elegits José Latorre Serra (1r), Juan Pallarés Picón (2n), Rafael Richart Masip (3r), Manuel Amorós García (4t) i procuradors síndics Fermín Font Porcar i Ricardo Usó Iserte.

7 d'octubre de 1923

Predica en la festa principal de les Filles de Maria del Rosari, el Dr. Antonio Justo, del col·legi del Patriarca de València.

12 d'octubre de 1923

El Ple de l'Ajuntament designa ermità a José Cantavella Miró.

19 d'octubre de 1923

El ciclista Joan Baptista Llorens Albiol guanya a Madrid el seu tercer Campionat d'Espanya de velocitat.

21 d'octubre de 1923

El CD Villarreal juga el seu primer partit amistós com a equip federat enfront del Red Star (Estrella Roja) de Castelló.

CAMPO DE DEPORTES
DEL C. D. VILLARREAL

C D VILLARREAL

Domingo 21 de Octubre de 1923
A las 3 y media de la tarde

GRAN PARTIDO DE FOOT-BALL
ENTRE LOS PRIMEROS EQUIPOS
RED-STAR de Castellón
(Colón II, Gresa, Ramos, Colón III, Torres, Arrufat, Rodriguez, Colón I, Leal, Ordoñes, Serrano)
Y EL
C. D. VILLARREAL
(Alfredo, Delfin, Arrufat P., Franch, Guinot II. Guinot I, Sichet, Calduch M., Gascó, Díaz, Esteve)

Entrada general 50 céntimos
Media entrada 25 "
Asiento 25 "

NOTA
LAS SEÑORAS NO SATISFACEN ENTRADA

Imp. y Papelería T. VERCIA.-VILLARREAL

Entrada al primer partit del CD Villarreal

7 de novembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament denega llicència a l'arxipreste Miguel Pedrós Bañón per a construir un reixat a la placeta de l'església Arxiprestal, tot i que l'any següent seria autoritzat.

9 de novembre de 1923

Naix Vicente Dualde Pérez (1923-2013), que va ser un reconegut doctor veterinari, biòleg, catedràtic i historiador.

14 de novembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova augmentar el nombre de lluminàries del camí de l'Estació, i col·locar-ne al camí del Cedre, als magatzems de José Gallach, al magatzem de Puertas, al de Parra i a la paret de l'hort dels hereus del baró de Campo-Olivar. S'aprova també la compra d'una casa a la plaça d'Aliaga per a enderrocar-la i obrir un carrer que connecte amb el carrer de Trullench.

15 de novembre de 1923

En una alqueria al costat de la via del tren on viuen les britàniques Leonor Day Bolts i

la seua filla Victoria Lanex Day, són assaltades per un home que al ser sorprés indica que anhelava casar-se amb la jove senyoreta. Ambdues dones li propinen una pallissa i l'obliguen a fugir.

5 de desembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament acorda nomenar predicador de les festes de la Puríssima a José Avellana Guinot.

12 de desembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova recuperar la denominació anterior al carrer de Fernando Gasset, de manera que a partir de llavors entre la plaça i el Raval de Sant Pasqual es coneix com carrer Major Sant Jaume, i entre la plaça i el Raval del Carme com carrer Major Sant Doménec.

15 de desembre de 1923

Les Filles de Maria Immaculada celebren les seues festes anuals, i commemoren les bodes d'or de la seua imatge venerada, amb l'estrena d'una bandera bordada en plata i or, una diadema de pedres muntades en platí, un pal·li blau, un combregador i la trona de l'escultor Pascual Amorós per a la seua imatge, entre altres coses.

Altar de la Puríssima a Sant Pasqual el 1923 (autor desconegut)

19 de desembre de 1923

És aprovada pel Ple de l'Ajuntament l'alineació i eixample del camí de l'Estació.

28 de desembre de 1923

El Ple de l'Ajuntament aprova denominar carrer del Comte Albay al carrer de la Torre fins a la Comunió, i avinguda d'Alfons XIII des del carrer Gamboa a l'Estació del Nord.

Bibliografia

Flores Sacristán, Onofre. *Vila-realencs per a recordar.* Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2006.

— *Vila-realencs per a recordar II.* Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2011.

Gonzalez Devís, Raül. *La Dictadura de Primo de Rivera a Vila-real (1923-1930)*. Treball d'investigació. Ajuntament de Vila-real - Universitat Jaume I.

Heredia Robres, Jacinto. *Efemèrides. Cronologia històrica.* Vila-real: Ateneu XXI, 2006.

Juan Nebot, Manuel. *Villarreal Siglo xx*, tom I. Vila-real, 1985

López Melús, Rafael M. *IV Centenario del Carmelo en Villarreal*. Amacar, 1993

Mezquita Broch, Pascual. *La población de Vila-real. Entre el Antiguo Régimen y la Transición Demográfica 1831-1935.* Vila-real: Sar Alejandría, 2016.

Tormo, Elías. *Levante.* Madrid, p. 48-51, 1923.

Anuario-Guía de la provincia de Castellón. p. 493-506, 1923.

Documentació

Cens electoral de l'any 1923 (AHPC)

Cens. Registre escolar. Recull una relació d'escoles, mestres i alumnes del terme municipal de Vila-real, 1923 (AMVr)

Diversos papers de l'any 1923 (AMVr)

Escrits de les societats existents a la ciutat, en què comuniquen l'objecte social de cada una, denominació, domicili de la casa social i lloguer satisfet pel local, 1923 (AMVr)

Llibre d'actes del Ple de l'Ajuntament de l'any 1923 (AMVr)

Llibres parroquials de batejos, matrimonis i defuncions (Arxiprestal Sant Jaume)

Padró de carros subjectes al pagament de l'arbitri municipal d'impost sobre trànsit rodat i circulació, 1923 (AMVr)

Padró de l'arbitri municipal sobre bicicletes, tàndems, motocicletes i automòbils per poder circular pel terme municipal, 1923 (AMVr)

Padró d'Indústria. Recull la llista de contribuents per ordre de major a menor quota, 1923 (AMVr)

Padró d'Urbana. Recull la llista de contribuents per ordre de major a menor quota, 1923 (AMVr)

Ramaderia. Còpia de la relació general del nombre i classe de ramat segons la Junta Pericial, 1923 (AMVr)

Registre civil de naixements, 1923 (AMVr)

Registre d'emigracions i immigracions, 1923 (AMVr)

Repartiment general. Còpia. Conté un índex alfabètic de places, carrers i barris, 1923 (AMVr)

Hemeroteca

Correspondencia de España

Diario de Valencia

El Diario Palentino

El Pueblo: diario republicano de Valencia

El Siglo Futuro

El Sol

Heraldo de Castellón

La Acción. Diario de la Noche

La Opinión

La Provincia Nueva

La Voz

Las Provincias: Diario de Valencia

Mundo Gráfico

Multimèdia

Villarreal 1923. 90 anys Villarreal CF

3

Òscar Pérez Silvestre

ELS PRIMERS JOCS FLORALS DE VILA-REAL (1922): POEMES I POLÈMIQUES

Els primers Jocs Florals de Vila-real (1922): poemes i polèmiques

Els anys vint del segle passat, amb totes les limitacions que calga tindre en compte, van comportar un cert impuls a les iniciatives que pretenien visibilitzar el valencià en la societat. Entre 1913 i 1923 aparegueren diverses veus a comarques que volien superar el passatisme i la poca transcendència cívica i política que al cap i casal mantenien els Jocs Florals i l'activitat de Lo Rat Penat, entitat que conservava per conveniència un perfil polític baix i es refugiava en l'activitat purament cultural (conferències, exposicions, lectures públiques, vetlades, certàmens literaris, etc.).

Les veus discordants demanaven véncer aquelles inèrcies més o menys asèptiques amb accions de conscienciació i d'influència social i política, com ara el naixement a Castelló de la Plana de l'entitat La Nostra Terra (1913-1914), el setmanari *Veu de la Plana* (1916), l'expansió modesta de la Joventut Valencianista (1914-1923), Nostra Parla (1916-1923), el valencianisme agrarista de Vicent Tomàs i Martí —que a Vila-real va comptar amb alguns adeptes— i la seua Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes (1918-1923) amb els Aplecs de la Muntanyeta de Sant Antoni de Betxí (1920-1923), la Societat Castellonenca de Cultura (1919…), l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (1921-1923) o la revista *Pàtria Nova* (1915, 1923). Ultra això, podem constatar l'existència d'altres sectors socials sensibles a la necessitat de dignificació cultural i lingüística, concentrada en una part del clergat castellonenc format al Seminari de Tortosa i en alguns mestres que sentien en carn pròpia el despropòsit d'ensenyar en castellà un alumnat que no l'entenia.

De la mateixa manera que apareixien, morien o es transformaven aquestes iniciatives —ja siga per l'existència de parers diferents al si de les entitats, per la pressió invisible però constant de l'*statu quo* o per l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera—, la pràctica cultural (tàcita o expressa) atorgava un paper vicari a la llengua pròpia. Valencià i castellà, en diglòssia, no solien disputar-se cap espai social.

La primera convocatòria d'uns jocs florals per a Vila-real ara fa un segle participa evidentment d'aquest ambient cultural i social. Ciutats, pobles grans i de més menuts arreu del país tenien certàmens, de vegades impulsats per simples estiuadors lletraferits que convencien les autoritats locals a fer-ne una provatura. Vila-real era llavors ja un poble d'entitat, socialment viu i amb actius culturals de renom a una banda i altra del Millars; mereixia, doncs, tindre uns jocs florals de categoria i s'havien de celebrar al voltant del seu referent local més conegut: les festes de Sant Pasqual.[1]

[1] La convocatòria literària oberta més reculada és el certamen de 1899 amb motiu de la Peregrinació Eucarística al sepulcre de sant Pasqual, estudiada per Jacinto Heredia (1999, 2014).

La convocatòria

L'estiu de 1921, Vila-real celebrava amb solemnitat el VII Centenari de la Fundació del Tercer Orde Franciscà. El 1917, el franciscà Joaquín Calper (1865-1933) hi havia fundat la Joventut Antoniana, que prengué part destacada en aquelles celebracions religioses i realitzava obres socials amb els més desfavorits. El fervor d'aquell centenari degué despertar la idea de convocar un certamen literari, fet inèdit fins aleshores, organitzat per la Joventut Antoniana,[2] l'ànima del qual va ser el metge, arqueòleg i escriptor Joaquim Tuixans Pedragosa (1882-1939), secretari de la comissió i del jurat qualificador.[3]

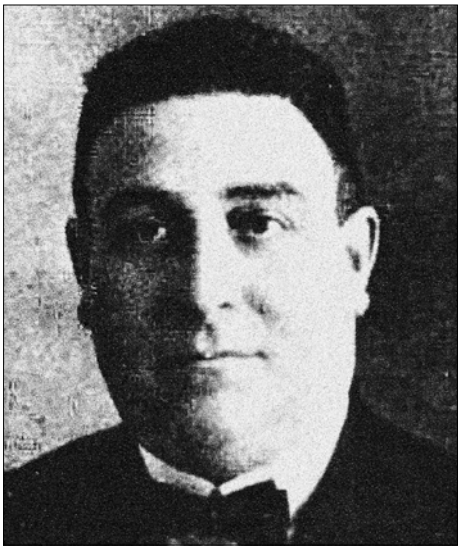

Joaquim Tuixans

Tuixans descendia d'una família mataronina que es traslladà a viure a Badalona, on cursà les primeres lletres i el batxillerat al Col·legi de Sant Josep. El 1898 inicià els estudis a la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, on es llicencià el 1904, i de seguida va començar a exercir de metge a la seua vila natal. Va ser membre de la Institució Catalana de Ciències Naturals des del mateix any 1904 i soci de la Secció Científica del Centre Excursionista de Catalunya des de 1905. Era un investigador precoç, amb treballs com ara *Apuntes para una topografía médica de Montserrat* (1903), *Apuntes topográficos-médicos de Badalona* (1904) i *Urologia en la calvície* (1905).

El 1905, Joaquim Tuixans es doctorà a la Universitat Central de Madrid amb la tesi *Ensayo histórico de la etiología, patogenia y terapéutica de la coqueluche*, i el 1906 participava en el Primer Congrés d'Higiene de Catalunya a Barcelona. Són anys en què es mostra com un autor prolífic en temàtica mèdica diversa, principalment pediàtrica. Publicà en diverses revistes de l'època com *La Medicina Científica, La Medicina de los Niños* o *El Siglo Médico* fins a 1911, quan sembla que es trasllada a Montanejos (l'Alt Millars) per fer de metge i director del balneari. Dos anys més tard el trobarem a Vila-real, on exerceix la professió i continua investigant i publicant: la premsa local es fa ressò de com el 1914 presenta un treball demogràfic i estadístic sobre *La lepra en la provincia de Castellón*.

[2] Presidida llavors per Pascual Vicent, el secretari de l'entitat era Francisco Moreno Nácher.

[3] Sobre Joaquim Tuixans, natural de Mataró i vila-realenc d'adopció, s'imposa ja la necessitat d'elaborar una biografia detallada i una revisió de la seua obra. No li falten mèrits. Podeu consultar una aproximació meua en <https://memoriavalencianista.cat/biografies/tuixans-pedragosa-joaquim>.

En establir-se a Vila-real, concretament al carrer de Sant Joaquim, 10, duplicat (posteriorment al número 48), Tuixans enceta una etapa en què es dedica amb intensitat a la recerca històrica i arqueològica. Paral·lelament, amb un afany divulgador, col·laborarà assíduament en els diaris *Las Provincias, Heraldo de Castellón* o *Diario de Valencia*, entre d'altres. A més, presenta els seus descobriments a diferents entitats, alhora que concursa en els certàmens literaris que es convoquen a terres valencianes, aragoneses o catalanes: fou llorejat, entre d'altres, en els Jocs Florals de Lo Rat Penat (1924, 1927, 1928, 1929, 1931 i 1933), Castelló de la Plana (1920), Morella (1922), Valladolid (1926), Sueca (1928), Borriana (1929), Elx (1929), Cullera (1929), Terol (1920, 1930), Riba-roja (1933) o Xàtiva (1934).

A partir de 1918, és nomenat director corresponent del Centre de Cultura Valenciana a Vila-real per a les excavacions arqueològiques de restes ibèriques i romanes als afores d'aquesta vila i d'altres localitats de la Plana Baixa. A les conegudes Goles del Millars, participa en les troballes d'assentaments com l'eneolític de Vil·la Filomena a Vila-real o dels ibèrics i medievals de les veïnes Borriana i Almassora. La incansable tasca de Joaquim Tuixans fa que acumule nomenaments com a acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia d'Història de Madrid (1922), de la Societat Arqueològica Tarraconense (1935) o de l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona, entre moltes altres institucions acadèmiques i científiques.

El 1923 va traduir al valencià l'obra en vers llatí *Ora maritima*, de Rufus Fest Avié, presentada al Centre de Cultura Valenciana, però l'entitat no disposava llavors de cap butlletí i va restar inèdita. A més, anunciava altres traduccions de clàssics al valencià que sembla que no es van publicar. Destaquen les nombroses donacions de peces històriques que Tuixans lliurà a aquest centre i també al Museu Provincial de Castelló, del qual era patró des de 1934, a més de vocal de la Comissió Provincial de Monuments de Castelló (1928). En reconeixement a una tasca incansable, l'Ajuntament de Vila-real sol·licità el 1927 que fora distingit amb la Creu d'Alfons XII, però no tenim constància de la concessió.

En els últims anys de vida va publicar en el setmanari *Villarreal* (1932-1936), «Semanario católico, órgano de las derechas de Villarreal», dirigit successivament per Vicente Marco Monfort, l'advocat José Sanz Cabrera (líder de la dreta agrària) i, finalment, pel farmacèutic Luis Gimeno Pla. Entre els col·laboradors habituals més destacats que firmaven amb el nom real estaven autors coneguts com Bernardí Rubert Candau, Angelina Abad Cantavella, Carles Sarthou Carreres, Mn. Benet Traver Garcia i Serafí Lloret Pesudo.

Com podem veure per aquest currículum, l'home vivia amb intensitat la cultura i el patrimoni en paral·lel a la seua professió. Com a corresponent del Centre de Cultura

Valenciana a Vila-real, doncs, es va sentir impel·lit a portar el timó de la convocatòria i del jurat, fet que li comportà més d'un disgust, com de seguida anirem desgranant si m'acompanyeu.

Al mes d'octubre de 1921, *La Provincia Nueva* publicava ja les bases dels Jocs Florals amb 33 premis, completades més tard amb dos premis més fins a un total de 35.[4] Com en totes les convocatòries d'aquest tipus, els temes oferits eren ben variats i al voltant de temes socials i de la tradició cultural i religiosa de Vila-real. A partir de la confrontació de diverses fonts periodístiques, que solen oferir informacions parcials i, a vegades, amb errates, hem elaborat aquesta taula amb tota la informació disponible sobre els premis oferits, els guanyadors, els accèssits concedits i els lemes amb què els presentaren:

Premi	Tema	Premiat	Accèssits
I	Flor Natural: a la mejor poesía valenciana, con libertad de metro y asunto	Joan Manuel Borràs Jarque, mestre d'Hortells, per «La Ciutat de l'Amor» Lema: «Poema de la Gaia Festa»	Accèssit 1 a Juan Bautista Nebot Sabater (de Vila-real, però resident a Barcelona), al lema «Patria, Fides, Amor» Accèssit 2 a fra Domingo Ferrer, al lema «Adoreat lingua»
II	Viola d'Or: a la mejor poesía valenciana de carácter moral y religioso	Fra Josep Maria Peris, franciscà de Balaguer Lema: «Desperta musa»	Accèssit al lema «Correu de Melilla»
III	Englantina de Plata: a la mejor poesía de carácter patriótico	Rodolf Beltran Manrique, advocat d'Almassora, pel poema «Llegenda» Lema: «Desperta ferro!»[5]	

[4] *La Provincia Nueva* de 25-10-1921 i 24-11-1921. El diari *Las Provincias* les va publicar més tard, el 2-12-1921, amb la qual cosa l'organització s'assegurava una bona difusió fora de Castelló en un rotatiu de gran tiratge.

[5] Fragment del poema, publicat en el blog *Almassora en blanc i negre*: «Noble raça de terra valenciana, / Alça't! Dus ben alt l'immaculat penó! / Canta al poble amb ta llengua galana, / Ta sagrada i ben volguda tradició! / Que es doblegue el tirànic centralisme, / Sot la terra de les flors i tarongers! / Cabussem l'odiós absolutisme! / Imitem a Ausies March i Verdaguer!».

Premi	Tema	Premiat	Accèssits
IV	Novela o sainete valenciano de costumbres populares de la Plana	José M. Torres, alumne del Col·legi Espanyol de Roma Lema: «M'agrada un poble»	Accèssit 1 a Joan Manuel Borràs Jarque (sainet), a l'obra *A la porta del carrer*, presentada amb el lema «A la sombra anem ballant» Accèssit 2 a Antoni Asencio Castillo (València) per una novel·la presentada amb el lema «Una novela más» Accèssit 3 al lema «XX» (autor no esmentat)
V	Del ilustrísimo señor gobernador civil de la provincia, al tema «Paz, trabajo, orden, justicia»	Alberto Landívar (Pamplona) Lema: «Al margen del problema social»	
VI	Del muy ilustre señor juez municipal de esta ciudad, al tema «Horas de trabajo e importe equitativo del salario del jornalero agrícola de esta ciudad»	Desert	
VII	Del Ilustrísimo Ayuntamiento Constitucional de esta ciudad, a la composición musical de marcado tiempo marcial, para declararla «Marcha de la Ciudad», que conste de dos partes, no excediendo cada una de 16 compases	José Goterris Sanmiguel, compositor (Vila-real) Lema: «Mijares»	
VIII	Del reverendo Padre Guardián y Comunidad de Padres Franciscanos de Villarreal, al tema «Devoción de Villarreal a San Pascual Bailón»	No adjudicat	

Premi	Tema	Premiat	Accèssits
IX	De la Pía Unión y Juventud Antoniana de esta ciudad, al tema «Necesidad o conveniencia de crear una escuela municipal de música en esta ciudad»	José Pascual Nácher Alavaen, músic i fabricant (Vila-real) Lema: «Thalía»	
X	De la entidad musical «Els Tretze» de esta ciudad, al tema «Composición musical para orfeón, inspirada en un motivo popular regional»	Mn. Benet Traver Garcia (Vila-real) Lema: «Les festes a la patrona»[6]	
XI	Del ilustrísimo señor delegado de la Cruz Roja en Castellón, don Enrique Ribes, honorable escritor y concejal síndico del Ayuntamiento de Castellón, al tema «Estudio crítico e iconografía de las Bellas Artes en Villarreal»	Desert	
XII	De don Pedro García, fabricante y concejal del ilustrísimo Ayuntamiento de esta ciudad, al tema «Saneamiento de la población, con la aportación de un servicio municipalizado de aguas potables y alumbrado eléctrico administrado por el pueblo»	Desert	
XIII	De los catedráticos del Centro de Cultura Valenciana en Villarreal, al tema «Biografía y crítica de la obra pictórica de José Orient, hijo de Villarreal»	No adjudicat	

[6] Mn. Benet Traver va ser nomenat Honorable Escriptor en la gala per la quantitat de premis obtinguts.

Premi	Tema	Premiat	Accèssits
XIV	Del señor doctor Joaquín Tuixans, honorable escritor y académico, al tema «Influencia de la música en la regeneración psíquica de los pueblos»	Mn. Francisco Escoín Belenguer (Castelló de la Plana) Lema: «Vida-Cariño»	Accèssit 1 al lema «Villarreal» Accèssit 2 al lema «Amalia» Accèssit 3 al lema «Notas de mi lira»
XV	Del señor don Juan Bautista Pesudo, escultor, al mejor tríptico de sonetos: el primero, a San Pascual, Serafín enamorado de la Eucaristía; el segundo, a León XIII, en la proclamación de San Pascual como Patrón de las Obras Eucarísticas, y el tercero, a Villarreal, guardián de sus venerados restos	Fra Domingo Ferrer Canós, franciscà de Vila-real Lema: «Logremos por ti, Pascual»	Accèssit al lema «Dulce amor mío»
XVI	Del reverendo señor don Benito Traver, cronista de la ciudad, al tema «Elogio de los cantos populares»	Emili Cunillé (Barcelona) Lema: «Dante A.»	Accèssit 1 al lema «Alma española» (original 70) Accèssit 2 al lema «Alma española» (original 98)
XVII	Del señor don Juan Bautista Vilanova Gil, perito agrónomo, al mejor tríptico de sonetos a San Pascual, a la Virgen de Gracia y al Santísimo Cristo del Hospital	Emilio Contell Lema: «Mis tres amores»	Accèssit al lema «Los tres patronos»
XVIII	Del señor don Juan Botella, industrial, al tema «Colección artística de fotografías de Villarreal y su término»	Desert	
XIX	Del señor don Godofredo Gimeno, notario de esta ciudad, al tema «Medios económicos para construir escuelas y aumentar la cultura en Villarreal»	No adjudicat	Accèssit al lema «Fraternidad y cultura»
XX	Del señor don Andrés Gimeno Mitjavila, al tema «Romance festivo de carácter popular»	No adjudicat	

Premi	Tema	Premiat	Accèssits
XXI	Del señor don Luis Ferrer Galindo, exalcalde de esta ciudad y fabricante, al tema «Forma práctica de armonizar los conflictos sociales en Villarreal»	Premi 1 al lema «Luis Vives» (autor desconegut) Premi 2 a Mn. Francisco Escoín Belenguer (Castelló de la Plana), al lema «Paz y trabajo»	
XXII	Del señor don José Arrufat Cortés, fabricante, al tema: «Costumbres típicas de Villarreal»	No adjudicat	Accèssit al lema «Por la restauración social»
XXIII	De don Jaime Núñez, notario de esta ciudad, al tema «El alcoholismo: plaga social»	Premi al lema «Un académico de la Real»	Accèssit al lema «¡Oh invisibles espíritus!»
XXIV	De la Sociedad de Exportadores, al tema «Influencia de la educación en el bienestar de los pueblos»	Premi 1: Mn. Benet Traver Garcia (Vila-real), al lema «Si quieres hallar el bien…» Premi 2: Julián Poy Villarejo, escriptor (Castelló de la Plana), al lema «La buena educación de la juventud»[7]	Accèssit 1 al lema «Pueblo grande…» Accèssit 2 al lema «Por la restauración social»
XXV	De don Federico Gaya, al tema «La mujer villarrealense: estudio social»	Emili Cunillé (Barcelona) Lema: «Barcino»	
XXVI	De don Hugo V. Nebot, abogado, al mejor trabajo: «Tema libre de asunto local»	Desert	
XXVII	De don Juan Bautista Sifre, perito agrónomo, al mejor trabajo: «Tema libre de carácter histórico local»	No adjudicat	Accèssit al lema «Chiqueta»
XXVIII	De don Gaspar García, fabricante, al tema «Transformación del riego de los huertos del secano de Villarreal»	Antonio Garcia (Castelló de la Plana) Lema: «El pantano es la…»	

[7] Poy era un habitual dels Jocs Florals de València, amb premis i mencions el 1887, 1888, 1893, 1894, 1909 i 1915.

Premi	Tema	Premiat	Accèssits
XXIX	De don Pascual Vicent, al tema «Acción católico-social de la Juventud Antoniana en Villarreal»	Alberto Landívar (Pamplona) Lema: «La verdadera ruta»	
XXX	De don Juan Domingo Morales, al mejor sencillo capricho musical, titulado: «A orillas del mar» para violín, violonchelo (*ad libitum*) y piano. (Deben entrar en esta composición musical varios movimientos como de 6 x 8 de 4 partes y un *allegretto* de 2 x 4)	Mn. Benet Traver Garcia (Vila-real) Lema: «Marina»	
XXXI	De la Sociedad Casino Recreativo, al tema «Modo de convertir las Sociedades Recreativas en centros de cultura científica y literaria»	Manuel Casalta Avellana, escrivent i corresponsal de premsa (Vila-real) Lema: «Adelante… siempre adelante»	Accèssit al lema «Apostolado de cultura»
XXXII	De la Sociedad Círculo La Agricultura, al tema «La tesis católica como solución de los problemas sociales»	Antonio Tudela (València) Lema: «León XIII»	Accèssit al lema «La Iglesia Católica es sociedad perfecta»
XXXIII	De la Sociedad Círculo de Labradores, al tema «Explotaciones agrícolas en Villarreal: forma práctica de resolver la participación de los obreros en los beneficios»	Manuel Casalta Avellana (Vila-real) Lema: «Tierra y trabajo»	
XXXIV	Del M. Rdo. Sr. D. Manuel Juan y Marcos, cura arcipreste de Nules, que ofrece un objeto de arte a la mejor «Biografía de don Salvador Ramos y Vilar y su gestión como cura párroco de Villarreal»	Desert	
XXXV	De don Juan Nebot López	José Fogués (València) Lema: «Mens sana in corpore sano»	

CONDICIONES

Primera. El plazo de admisión de trabajos terminará el día 31 de marzo de 1922. Segunda. Dichos trabajos, que serán inéditos, se remitirán al señor secretario de la comisión organizadora, calle de San Joaquín, 10, duplicado, y su presentación se hará como de costumbre en estos certámenes literarios. Tercera. El fallo se publicará el 1.º de mayo, y la solemne sesión de apertura de plicas y reparto de premios se celebrará el 17 de mayo de 1922, festividad del glorioso Patrón San Pascual Bailón.

Villarreal, octubre 1921. Por la comisión organizadora: El presidente de la Juventud Antoniana, Pascual Vicent. — El secretario: Francisco Moreno Nácher.

En total, s'havien presentat a concurs 117 treballs, el jurat havia atorgat 44 premis i accèssits, i havia resolt que 11 primers premis quedaven deserts o no adjudicats per manca d'originals o de qualitat.

Com es pot comprovar, la convocatòria seguia de prop la manera de fer d'altres concursos literaris similars: uns premis poètics preceptivament en valencià (Flor Natural, Viola i Englantina), un sainet o novel·la també en valencià i una llarga llista de premis oferits per persones rellevants de la vida social a temes diversos en els quals no s'especifica la llengua dels originals; ço és, en castellà. De nou, la diglòssia, ara literària amb distinció de vers/prosa, herència amb poques excepcions dels Jocs Florals de Lo Rat Penat i dels certàmens que els imitaven.

L'acte de la nit del 17 de maig

La premsa es mostra generosa pel que fa als detalls de la gala celebrada a la sala d'actes del Sindicat de Regs, «engalanada con guirnaldas de follaje y flores y ocupado por el más selecto público de la villa de San Pascual».[8] A les 21.30 hores d'aquell dimecres, l'alcalde Manuel Usó Jarque[9] obria l'acte amb unes paraules d'exaltació a la festa literària que, hi insistia, calia repetir en els pròxims anys. Tot seguit, en llegir el veredicte del jurat, fou atorgada la Flor Natural, el premi poètic que donava sentit a l'existència d'una regina de la festa. Va recaure en Joan Manuel Borràs Jarque (1885-1945), fill de Vinaròs i mestre a Hortells (els Ports), casat el 1915 amb Maria Gràcia Bono

Manuel Usó Jarque

[8] *Las Provincias* (19-5-1922).

[9] Alcalde de Vila-real entre abril de 1922 i octubre de 1923, i entre juny de 1931 i febrer de 1936.

Boix de Vila-real, germana alhora de l'arxipreste de Vinaròs.[10] El poeta va elegir com a reina la senyoreta Anita Verdià Costas, filla de Trinitario Verdià Girona, industrial i exalcalde de la vila (1914-1916). Després de prendre possessió del seu tron efímer, la va acompanyar la cort de l'amor formada per Carmen Meseguer, María Andreu, Aurora Quince i les germanes Encarna i Amparo Coscollà Cortés.

VILLARREAL DE LA PLAÑA.—LA REINA DE LA FIESTA EN LOS JUEGOS FLORALES CELEBRADOS EL 17 DEL CORRIENTE, SEÑORITA ANITA VERDIÁ COSTAS, Y SEÑORITAS QUE FORMABAN SU CORTE DE AMOR.—EN EL MEDALLÓN: EL POETA PREMIADO CON LA FLOR NATURAL, DON JUAN MANUEL BORRÁS JARQUE

Imatge publicada en la famosa revista catòlica de Barcelona *La Hormiga de Oro* (27-5-1922), de la qual Borràs Jarque era col·laborador habitual des de 1910

Tot seguit, Tuixans va prosseguir la lectura de l'acta del jurat i es van repartir els premis i accèssits. Els poetes van llegir les composicions premiades i es van interpretar les tres peces musicals guardonades: la *Marxa de la Ciutat* de José Goterris, estrenada aquell dia i himne fins hui, i les dues de Mn. Benet Traver que consten en la relació de premis de més amunt.[11] No cal comentar l'elevació evident que la música va causar en la concurrència, posada de manifest per la premsa.

Una vegada repartits els premis i comprovades les bondats poètiques i musicals, era el torn del mantenidor, el pare escolapi de València Juan Tomás, «elocuente orador e ilustre

[10] Sobre Borràs Jarque hi ha una bibliografia abundant, tot i que encara queden molts aspectes per estudiar i publicar. A banda d'una immensitat d'articles de premsa, de narrativa breu i llarga, teatre, poesia, historiografia, fraseologia i pedagogia, va ser un habitual dels certàmens literaris de Barcelona, València, Castelló de la Plana, Vinaròs, Morella o Moncada. Va ser mestre de Vila-real entre 1934 i 1936, però la seua relació amb la ciutat era intensa des de 1915.

[11] *Diario de Valencia* (10-6-1922) ens informa d'un fet interessant: Mn. Benet Traver havia presentat fora de concurs una altra proposta de Marxa de la Ciutat amb el títol *Jaume el Conqueridor*, publicada per ell mateix al cap d'uns dies dels Jocs Florals.

poeta», que en valencià va glossar els tres pilars de la festa poètica (la pàtria, la fe i l'amor). Ovació clamorosa i fi de l'acte.

L'escolapi Juan Tomás i alguns autors premiats: Mn. Francisco Escoín, Mn. Benet Traver i el compositor José Goterris

I l'endemà, la polèmica…

No tardaren a arribar algunes crítiques al certamen, sobretot a l'organització i al veredicte. D'una banda, hom acusava Joaquim Tuixans d'haver decidit *motu proprio* els guanyadors, i que no havia participat en la decisió cap membre de la Joventut Antoniana ni tampoc del Centre de Cultura Valenciana, tot i que figuraven en les bases. De l'altra, l'objecte de disputa va ser la Flor Natural.

La primera de les polèmiques va esclatar sobretot en *La Provincia Nueva* el 24 de maig. Un tal Juan Sol —segurament un pseudònim que després identificarem— narrava en un

diàleg en castellà una conversa quasi detectivesca sobre l'afer, i al·ludia a un altre diàleg irònic en valencià publicat en *Heraldo de Castellón*, signat per «U de Mecú». Era aquest:

Els Jocs Florals de Vilarreal

—¿Qué me dius, Tonet, dels Jocs Florals de Vilarreal?

—Hòme, si vòls que te digue la veritat me 'n vaig eixir del saló algo disgustat; perque yò esperave que m' hagueren premiat a la burra y per lo vist, se quedá la plica hon contenia el seu nòm escrit,(com algúns dels Temes també) entre els dits del tio Chimo que operave de secretari; y una que 'en veus dos que no 'en veus, fent una espesie de jocs de mans, anave colocant els sobres baix del sombrero que tenie damunt de la tauleta (lo cual es mol incorrecte y molt grosero) y junt a la copa del aigua.

—¿Pero que tú no coneixes el joc qu' es diu de *pasa pasa?* Si tú estigueres enterat de eixe joc, sabríes per qué varen posar baix del sombrero Temes y pliques sinse nombrar.

—Quissá en alguna de aquelles estarie el nòm de la meua burra; pero en tót això me consòle perque el día que 's fasen jocs d' eixa índole en el carrer de San Chochim, yò faré pòc o molt pera que s' emporte la meu burra, no la flòr del natural, que' això ompli póc, sino la millor *tortá* que se presente y si son pèl-les millor.

—Pero *Les Provinsies* de Valencia y *La Provinsia* de Castelló bé que portaren la resenya dels.....

—Pero pòques insensaes al que ha portat el *teje* y *maneje* de tótes les coses; y alguna mentira, con la de que estave present el jurat, cuan éste no ha existit jamay; perque això de que ha segut el Centro de Cultura Valenciana, de que han vengút representasiòns dell, del *Rat Penal*,etc., es molt bò de dirho pero es difisil de probarho.

—Pues yò sempre he cregut que en Valensia s' han jusgat els treballs, Tonet.

—¿Cá de jusgar en Valensia? S' han jusgat en la China; la pròva es, que en ningún paperót que 's doná apareix la firma del President del Jurat ni del secretari del Jurat como en atres llòcs se fá; aixi que estos paperots, els atquirits en los Jocs Florals (millor dit de cniquets) de Vilarreal, no servixen mes que pera..... alsarlos ben alsats a fi de lliurarlos de la calor y del fret. El Centro de Cultura Valenciana, no es capás de jusgar els treballs còm s' han jusgat; (algùns, escrits en los pèus) els considere yò un pòc més alts de lo que algúns se figuren y més serios de lo que algùns se pènsen. El tio Chimo de les pèl-les es el que ho ha fet tot; el tio Chimo es el *mamarrachero* y el que, per no fer los còses còm devien fersе, ha desacreditat en sèrta manera, esta clase de festes de cultura tan nesesaries en los pòbles.

—Pues no sabs tú lo millor; que el mantenedor de la festa tingué que buscarse éll mateix hospedaje, perque el tio Chimo li alsá els muscles o vá escorrer el bulto, per estalviarse unes cuantes pel-les.

—¿Això es veritat, Pascualet?

—Això es lo que he oid dir per Villarreal.

Y atres coses que 't podríen enterar el de la flor natural y la mateixa reina de la festa; y grasies a un bon siñor de la barba roja, mol conegut en este pòble, y que per sert es apotecari y asistí al acte del Jocs Florals, s' apiadá del mantenedor y se 'l emportá en el seu carruaje a Castelló, pues de lo contrari..... pero nó,no vullc fer juins temerarios, perque sé que en Villarreal, els verdaders fills de Villarreal, son molt hospitalaris y caritatius y tenen bon cor, y no hagueren consentit deixarlo abandonat.

—Está vist, Pascualet; si estos Jocs en lloc de organisarlos el tio Chimo,els organise la meua burra, de segur que ixen a maravilla y li donen pel bon exit, una creu mes gran que la que colocarem en la montanya del Bartolo pera conmemorar el present sigle.

U. DE MECÚ.

El dia 31 de maig esclatava la segona bomba en la premsa castellonenca: l'autor premiat només amb un accèssit de la Flor Natural, el vila-realenc Juan Bautista Nebot Sabater,[12] establit a Barcelona com a mestre, proclamava als huit vents en la portada d'*Heraldo de Castellón* que el seu poema *Cansó del fill ausent* mereixia el premi. Diu ell mateix que s'havia esperat a llegir complet el poema de Borràs Jarque (publicat en *Las Provincias* el 19 de maig) per a poder-ne opinar.

La seua «Carta abierta a mis paisanos» és un plany a la injustícia comesa per un jurat inexistent, diu, i ho expressa en aquests termes:

> […] lo que he sentido al leerla, podéis comprenderlo cuantos comparéis ambos trabajos.
>
> Yo que, con mi inteligencia, he logrado crearme una reputación como escritor-poeta, en esta tierra donde tan difícil es, no he querido resignarme a ser despreciado y pisoteado injustamente en mi tierra natal, y protesto pública y enérgicamente del fallo aludido.
>
> La composición premiada con la Flor Natural, en un concurso juzgado por personas medianamente inteligentes no hubiera merecido ni aún los honores de la lectura; la forma poética es tan desastrosa, que no podría resistir la más leve crítica; sus versos ramplones, de romance de ciego, dan muy pobre idea de quien los escribió, y más pobre todavía de quienes los premiaron. Además, su autor, ni conoce la patria, ni siente la fe, ni demuestra el amor. Y esto lo digo y lo sostengo con toda clase de armas… de armas literarias, se entiende.

Són unes paraules molt dures, potser innecessàries per a un concurs de lliure concurrència i, damunt, al seu poble. A continuació, passa a ressenyar els seus mèrits:

> De mi obra, no sabré deciros si es buena o mala; vosotros juzgaréis. Lo que sí afirmo, sin temor a ser desmentido, es que su forma poética es de una absoluta corrección, y que en sus estrofas se siente vibrar al *amor* intenso del autor y la *fe* indestructible en el porvenir de su *patria*. Por estas solas cualidades, merecería ya algún mayor respeto del que se le ha concedido; un accésit por lástima… o por miedo, no es aceptable para quien, como yo, ha puesto en sus versos toda su inteligencia y todo su corazón.

[12] Era el segon fill del farmacèutic, arxiver i escriptor Josep Nebot i Pérez (1853-1914), autor de diversos tractats de gramàtica i ortografia. Juan Bautista havia nascut a Vila-real el 1881, però amb el trasllat de la família a València va estudiar Magisteri allà. El 1912 aprovà oposicions a València, i el 1914 a Barcelona, on es trobava en el moment de la convocatòria dels Jocs Florals. Va publicar alguns versos satírics en la premsa de Sòria i Almeria amb el pseudònim *B. Toben* entre 1921-1924. És interessant el dossier «Escritor, maestro, fusilado: los hermanos Nebot Sabater en Valencia», elaborat pel Servei Municipal de Biblioteques de Vila-real: <https://dossiersvilarealencs.wordpress.com/2020/05/22/escritor-maestro-fusilado-los-hermanos-nebot-sabater-en-valencia/>.

I encara aprofita per a criticar, entre altres coses, la falta de jurat del Centre de Cultura Valenciana («según me asegura persona bien informada y *documentada*»), les firmes dels diplomes i l'organitzador principal, el Dr. Tuixans, «un cierto señor, al parecer omnipotente y omnisciente, verdadero factotum del negocio, que ha repartido las mercedes a su antojo, y de otras muchas cosas, tan gordas que cuesta trabajo creerlas; y aunque todo esto es un poco fuerte, yo he pensado que *cuan diuen bou, bou, per lo menos chónec*». Per a finalitzar, remata la carta amb un repte al «jurado fantasma»: que demostren de manera rotunda que el poema premiat és millor que el seu o que els altres presentats. Per a poder acarar-los, el diari va publicar en primera plana i el mateix dia un faldó amb els seus versos, fet que va animar encara més la polèmica directa entre els dos poetes i, en altres ocasions, amb la ironia que permet amagar-se darrere de pseudònims.

La disputa poètica es va allargar dos mesos amb rèpliques i contrarèpliques en *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, els dos diaris que existien aleshores, entre el 24 de maig i el 22 de juliol de 1922. L'aportació següent va anar a càrrec del poeta satíric castellonenc Silvio Pellizco (Vicent Pérez Ripollés), amb un sonet dedicat a la regina des de l'*Heraldo* (1-6-1922):

A la bellísima joven

ANITA VERDIÁ

Reina de un día

Graciosa Majestad, Reina dichosa,
que sin temer del hado la falsía
el solio del amor y la poesía
ocupaste una noche venturosa.

El rigor de la Parca presurosa
que segó tu abreviada Monarquía,
no mató mi adhesión por la que un día
nació, reinó y murió, como la rosa.....

Ya sea poco o mucho lo que dura
¡cuán facilmente puede la hermosura
hacernos agradable la realeza!

Yo ví una noche a cien republicanos
hundir las frentes y batir las manos
ante la majestad de tu belleza.....

Silvio Pellizco.

Les paraules de Nebot —en principi, dedicades a l'organització, però ofensives envers el treball de Borràs Jarque— van tocar per al·lusions el premiat amb l'Englantina, l'advocat

d'Almassora Rodolf Beltran Manrique. El 5 de juny responia en *Heraldo* des del sentit comú i allunyat de qualsevol ínfula i egolatria. Si s'havia trobat al·ludit per l'al·legat de Juan Bautista Nebot era perquè aquest batejava com a *mercedes* tots els premis atorgats. Beltran, que no se sentia poeta sinó un simple *amateur*, hi fa veure que «por delicadeza de índole estética no iniciaría polémicas, ni admitiría *comparaciones* en esta materia». I li rebla el clau així: «ya que no escatimó elogios *pro domo sua*, debió siquiera por caridad ser un poco más piadoso para con los *infelices* favorecidos en el *reparto* de tan espléndidas *mercedes*. Y nada más; por ahora, el honorable escritor doctor don Joaquín Tuixans tiene la palabra». Sens dubte, una bona lliçó de modèstia i de respecte.

El mestre d'Hortells, un dels criticats principals, va entrar a opinar el 6 de juny des d'*Heraldo*. Havia rebut el diari amb la «Carta abierta» de Nebot tres dies després de ser publicada i no hi podia callar. El poeta irat i ofés de Vila-real en va eixir escaldat «por su noble, elevada y desinteresada crítica de mis pobrecitos versos. ¡Ay, hijitos míos, mis cieguecitos ramplones, quién os había de predecir tantísimo honor!».[13] Borràs Jarque només abandonarà la ironia al final de la nota per a donar-li uns consells lingüístics, com a atent seguidor de la normativa fabriana i de les adaptacions que començaven a fer alguns escriptors valencians ja en aquells moments, a més d'exposar-li breument el currículum cultural:

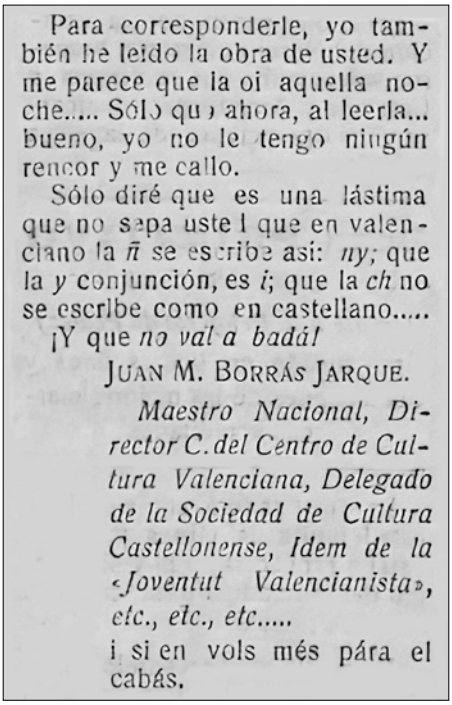

Para corresponderle, yo también he leido la obra de usted. Y me parece que la oí aquella noche..... Sólo que ahora, al leerla... bueno, yo no le tengo ningún rencor y me callo.

Sólo diré que es una lástima que no sepa usted que en valenciano la *ñ* se escribe así: *ny;* que la *y* conjunción, es *i*; que la *ch* no se escribe como en castellano.....

¡Y que *no val a badá!*

JUAN M. BORRÁS JARQUE.

Maestro Nacional, Director C. del Centro de Cultura Valenciana, Delegado de la Sociedad de Cultura Castellonense, Idem de la «Joventut Valencianista», etc., etc., etc.....

i si en vols més pára el cabás.

[13] *Heraldo de Castellón* (6-6-1922).

És prou evident per al sentit comú que el poeta ofés havia anat massa lluny. Pareix que havia depositat massa esperances de fama i notorietat en els versos de *Cansó del fill ausent*. El 8 de juny, des de *La Provincia Nueva*, l'irònic Silvio Pellizco aportava aquestes «Armonías floralescas» a la causa, en les quals diu amb sorna que feia massa calor aquell dia i demana que es prenguen mesures contra els embrutadors de paper i els autoelevats per tal de salvar la poesia:[14]

(De nuestra colaboración)

Armonías Floralescas

Yo no sé si fué la causa
el calor que hizo estos días,
o es el *génius irritabile*
de las musas lemosinas.
Ello es que andan a la greña
por *dame esa florecilla*
tratándose unas a otras
con frases .. poco *eucarísticas*.
—Que tus versos son muy malos.
—Que mis coplas son magníficas.
—Que me robaron el premio.
—Que merecí la *rosita*...
¡Válgame Dios, y en qué trances
van poniendo a la poesía
vates huérfanos de abuela
con la vanidad por tía!
Si por una flor se zurran
que se marchitó en seguida,
¿qué hacen si les dan la Reina
que era una rubia guapísima?
«Las cañas se vuelven lanzas;»
los Juegos páran en riñas;
y por bien de la república
ya es fuerza que se supriman.
¡Y menos mal que Ribés,
ese Homero con botica,
armado de todas *odas*
no se presentó a la liza!
Un *muso* de los que fueron
derrotados en la lidia,
dijo que el Jurado es *brujo*:
que antes de *ver*, *examina*...
¡No creo yo que el Jurado
merezca tales insidias!
Más bien creo lo que dice
otro que estuvo en la intriga:
La culpa la tiene solo
el calor que hizo esos días.
El calor, que abre las ostras,
mejor pudo abrir———s...
Sea de ello lo que fuere,
la consecuencia es la misma:
¡Mientras riñen los doctores,
se muere la poesía!
Para evitar que se acabe
de morir, yo propondría
que se impongan a estas cosas
medidas coercitivas...
¿Que se *perpetra* un Certámen?
aviso al fisco enseguida;
y como hay previa censura
que haya una previa tarifa.
Mis amigos Poy y Rizo,
que son personas peritas
porque los dos son poetas
y al mismo tiempo hacendistas,
que apliquen a cada caso
lo que estimen de justicia.
Por ejemplo: «Oda a la Reina».
Dos mil pesetas de prima.
Si resultare premiada,
otras dos mil de propina.
¿Es mala? Una buena multa
y cárcel: (Un mes y un día).
Un «Soneto»: Quince duros.
A duro y pico la línea.
(Si no llegan a catorce,
descuento y ramo de lilas.)
Las *décimas*, a tres duros.
Diez pesetas las *quintillas*
Trabajos en *prosa lata*:
Duro por litro de tinta.
Capítulo de *gazapos*:
(paguen también su tarifa;
¡que así faltan a estos Juegos
como los curas a misa!)
Una *asonancia*, tres *perras*;
seis, una *cacofonía*;
un *ripio*, sesenta céntimos...
¡Qué montes de calderillla!
Como estos vates son genios
que, según Becquer decía,
no tienen capa y del frío
se defienden con la lira,
al ver tan crecido impuesto,
pensarán: —¡Que cante Rita!
y cuando escribir intenten
lo harán solo a la familia.
Si hay algunos (caso raro)
que tengan ingenio y *guita*,
que escriban; pero que paguen
lo que marquen las tarifas...
Conque a ver si mis amigos
recomiendan la *idéica*:
¡Que así salvarán la Hacienda,
y, de paso, a la poesía!

SILVIO PELLIZCO.

Borràs Jarque va gaudir com qui més aquests versos, i li'n dedicava uns altres el 12 de juny en el mateix diari titulats «Carta sin floreos». Per seguir la broma de Silvio Pellizco, amb el qual només podia estar-hi d'acord, afegirà que «propongo que los que se hallen / en este caso tristísimo / no paguen tributo y cobren / de regalo un buen piquito… / (no piquito… de jarabe, / sino de buenos duritos). / Y eso sí deseo tenga / efectos retroactivos».[15] Nebot, amb el pseudònim B. Toben —Nebot a l'inrevés— va retrucar el 19 de juny amb més versos, titulats «Todo es según el color…».[16]

[14] *La Provincia Nueva* (8-6-1922).

[15] *La Provincia Nueva* (12-6-1922).

[16] *La Provincia Nueva* (19-6-1922).

La polèmica havia crescut i es diversificava en *La Provincia Nueva* (13-6-1922), ara amb la intervenció versada d'un magnífic poeta culte anomenat El Duende Martinico, pseudònim de Demetrio Blanco Castejón, que llavors era mestre dels Ivarsos. Aquest col·laborador habitual dels diaris de l'època, que solia participar en debats poètics de gust quevedesc i dominava molts registres, mostra el seu parer en forma d'epístola amb un estil ple de referències al món clàssic i en hendecasíl·labs. Val la pena llegir també aquestes «Cartas a Severo»:

CARTAS A SEVERO

Sobre una contienda poético-homérica.

Me encuentro, caro amigo, en un aprieto
Que me trastorna el juicio en demasía,
Y a tu docto sentir sereno y justo
Quiero exponer para obtener consejo.
No se me escapa que seguramente
Todos y tu diréis, ¡qué mentecato!
Más ya que el adjetivo no me importa
Voy a decirte en verso cadencioso
Lo que decir pudiera en prosa rala.
Perdona pues que ya *escritor poeta*
Con *elevadas* miras yo me siento,
Y aunque sin premios, flores, ni englantinas
Escriba, como ves, esta misiva
En verso libre y justo endecasílabo
Emulando así al mágico Quintana.
Es el caso, que ha poco, según supe
Por lo mucho que *hablaron* los periódicos
(Pues yo que huí del mundanal ruido
Solo por ellos lo que el mundo piensa
Hace y se agita apenas si me entero)
Que hubieron en una urbe no lejana
Torneos, donde el plectro floreciente
Haciendo gala de la *gaya ciencia*
Luchó con arte por tener el lauro
Que ciñera a sus cienes, cual corona
De verdes hojas de laurel honroso.
Sin duda, aquellos *juegos de villanos*
(Y a nadie ha de ofender el adjetivo
Que Villa ha poco fué aunque no lo sea)
No debió dirigirlos, de Latona
El hijo ilustre que al tañer su lira
Convirtiera en ciprés de hermosas ramas
Al matador del Ciervo, al gran Ciparis.
No dirigió los juicios Didimeo,
Y al decir de los unos y los otros
Por estulticia o cualesquiera causa
Quien diera galardones y *mercedes*
No fué de Temis fervoroso adepto.
Y así claro es que en esas dionisiacas,
Los Esquilos y Sófocles y Eurípides,
Vieron *la cabra* fuera de su alcance
Y enzarzáronse en réplicas caóticas
Los protegidos de las Hipocrénides.
Yo hasta en sueños, figúrome a Caliope
Y Erato en confusión y triste duelo
Pensando que los súbditos de Délfico
Sigan de Marte la fatal carrera.
Y por si aquellos versos eran coplas
O en lemosín la y que es conjuntiva
Se escribe con la i de los latinos,
Desciendan del lenguaje del ensueño
Propio para esta clase de litigios,
Del Areopago hermoso de las letras
Al chabacano campo del mamporro.
¿Será, Severo amigo, el *punto clásico*
De evitar que se llegue hasta ese *punto*,
Formando un tribunal de gente docta
Maestra en esta especie de doctrinas?
¿Que vengan los Guinot, y los Carreras,
Los Rizos, los Huguet y los Benages,
Los Poy y los Julias y Artemidoros,
Los Ribés, los Calzadas y los Silvios
Y en tribunal de honor los hechos juzguen
Poniendo honroso fin a esta contienda
Que llegar puede a riña de mercado?
(Dejo fuera a este «Duende», es aldeano
Y el pobre nada entiende de estas lides)
O habremos cual el célebre tribuno
De exclamar con tristeza y condolidos,
¡Quosque tandem, poetas, abutere?...

EL DUENDE MARTINICO.
De la Academia de la Poesía Española.

Valle de la desilusión, 8 Junio 1922.

En resum, critica els possibles defectes de la convocatòria i, també, dels vanitosos, i es pregunta si un jurat especialitzat i expert podria resoldre aquesta «riña de mercado». De nou, l'*alter ego* B. Toben (Nebot) li envia una resposta en vers en què es mostra disposat a passar el veredicte d'un nou jurat d'experts.[17] Al poeta ultratjat, només li faltava adreçar-se directament al guanyador de la Flor Natural, el col·lega d'ofici Borràs Jarque.

[17] *La Provincia Nueva* (20-6-1922).

Ho va fer sense tremolar-li la ploma el 22 de juny en *Heraldo de Castellón*, escrivint un llarg poema en octosíl·labs titulat «El movimiento, se demuestra andando» i adoptant un paper malaltís de víctima. No era la seua intenció apagar l'incendi provocat per ell mateix, sinó abocar-hi més gasolina. La resposta de Borràs —ara amb el pseudònim Zora Niv (*Vinaroz* a l'inrevés, el seu poble natal)— no va tardar: compon una silva titulada «Fallo florido» i, en la ficció, Nebot rebia «una flor natural: / "La Rosa" con estoque y banderillas… / que la reciba el chico de rodillas… / y le libre Carón de todo mal».[18]

Encara faltava un mes perquè la qüestió desapareguera completament de la premsa, engolida per la canícula… i la indiferència. El 26 de juny hi havia ració doble per a Nebot en els dos diaris: Silvio Pellizco va ser breu, però contundent, en la portada de *La Provincia Nueva*:

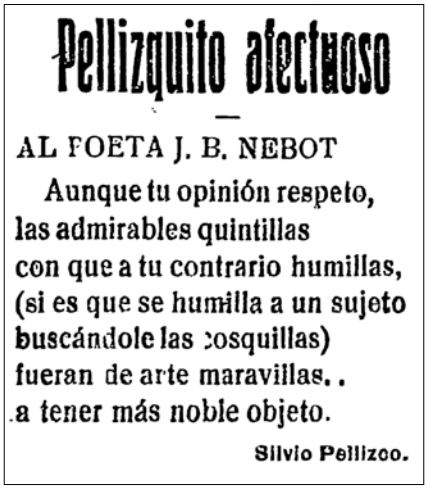

Pellizquito afectuoso

AL POETA J. B. NEBOT

Aunque tu opinión respeto,
las admirables quintillas
con que a tu contrario humillas,
(si es que se humilla a un sujeto
buscándole las cosquillas)
fueran de arte maravillas. .
a tener más noble objeto.

Silvio Pellizco.

Al seu torn, Borràs Jarque —amb nom i cognoms— l'instava a deixar de fer el ridícul i li recomanava que ja era hora de callar, que la gent s'estava avorrint i que alguns ja tenien mal de panxa de tant de riure per les seues ocurrències en bucle. I s'acomiadava d'ell amb aquests versos: «Y abur, D. Juan, que es desdoro / perder el tiempo que es oro».[19]

El Duende Martinico estampava el 30 de juny un parell de poemes seguits en *Heraldo*, dedicats amb tota la ironia a B. Toben i a Silvio Pellizco. Pel que fa al primer, es recrea —amb tots els respectes— en la vanitat d'una flor fresca collida que mor al poc de temps («Con toda cortesía»). Quant a Silvio, li recrimina amb sorna que la solució de multar els poetastres que proposava aquell no siga la més adequada perquè els poetes són insolvents, i potser tancar-los a la garjola és encara més car per a la hisenda pública.

[18] *La Provincia Nueva* (24-6-1922).

[19] «¡No puede ser!». *Heraldo de Castellón* (26-6-1922).

CON TODA CORTESIA

A B. Toben.

Ser *cortesano* a ser cortés me obliga
Y aún doblemente el que con vos lo sea
Contestándoos, ruego pues me lea,
Aunque no lo merezca lo que os diga,
Más permitid, B. Toben, que prosiga.
—Aunque a muchos la lucha les recrea.—
Ya que no es fácil practicar mi idea,
Y os pida paz, la guerra es mi enemiga.
Vuestro *amigo*, ha muy bien cortada pluma
En lengua lemosina y castellana,
Si solo el demostrarlo fué su intento,
Que os diga lealmente, ¿qué es en suma
El tener una flor fresca y lozana
Si se marchita y se la lleva el viento?
De estrambote a los dos pido perdones
Tuve al mezclarme buenas intenciones.

EL DUENDE MARTINICO.

A SILVIO PELLIZCO

Mi querido amigo Silvio:
Este escrito que antecede
Según tu *fiera tarifa*,
(No extrañes que al verlo tiemble)
85'60
Valdría. Soy insolvente
Y aunque vengan mil sentencias,
Si no es sentencia de muerte
En garrote vil y en público
Por ser un poeta *cleve*,
No me arrancará el *impuesto*
Ni una amenaza imponente
Que me imponga, me acobarde
Que me achante y no desprecie.
No me embarga la emoción
Aunque al embargo se apele
Que es sin embargo, el embargo
Cosa que no me conmueve
Y el embargante, embargado
Para cumplir ha de verse.
Y por eso esas tarifas
Dióronle risa a este Duende
Por lo saladas que estaban,
(Como escritas al ambiente
Salobre del mar latino
Que le inspiró tantas veces)
Y también, por que ese *impuesto*
A cobrar nadie se atreve.
Si tu mismo reconoces
Que el poeta es indigente,
¿Cómo ha de sacar la Hacienda
Lo que con él se promete?
Si acaso, pagar en cárcel.
¡La cárcel! Sitio solemne
De soledad y silencio
Que inspira forzosamente
Y vuelta a la reincidencia
Cuando a la calle se leve.
Y como en la cárcel comes
Sin que la comida cueste
Se irían a escribir trovas
A la sombra de ese abergue,
Y en vez de salvar la Hacienda
Fuera este un cargo en el debe.
Date Silvio por vencido,
Déjanos libre la mente
Y aunque un Calderón no sea
Y se ripie muchas veces,
Deja al poeta que cante
Y cantando se consuele.
Que mientras ilusión haya,
Mientras la belleza reine
E impresione nuestro espíritu
Con una atracción vehemente,
Mientras exista el amor
Que a nuestras almas conmueve,
Mientras haya cosas santas
Y la fé sus alas preste,
Mientras hayan sentimentos
Que entristezcan o que alegren,
Aunque impere la codicia
Aunque el egoismo impere,
Habrá poetas que canten
Por sacrificios que cueste.

EL DUENDE MARTINICO.
Villa de la desilusión, 22-6-1922.

I l'endemà, des de *La Provincia Nueva*, el mateix Duende Martinico endreçava amb un estil medievalitzant uns octosíl·labs a Zora Niv (Borràs Jarque) en resposta a la seua silva «Fallo florido».[20] Hi hagué retruc de Zora Niv, que va seguir el mateix estil de cançó, en la qual es desvelen algunes claus dels pseudònims.[21] Els disposem junts:

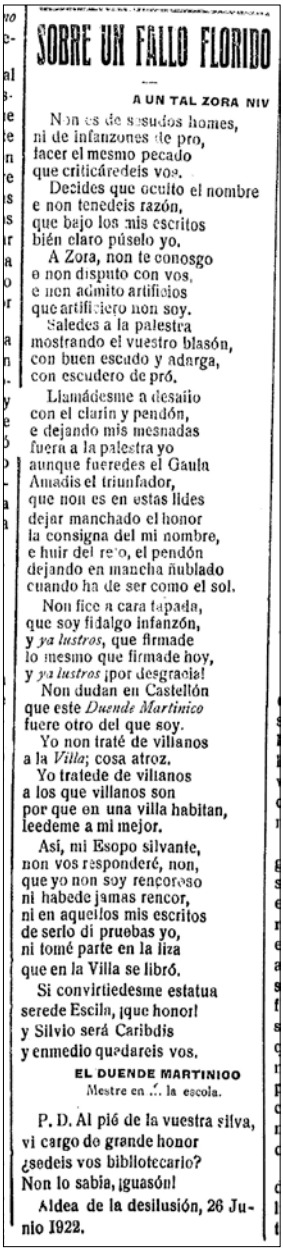

SOBRE UN FALLO FLORIDO

A UN TAL ZORA NIV

Non es de sesudos homes,
ni de infanzones de pro,
facer el mesmo pecado
que criticáredeis vos.
Decides que oculto el nombre
e non tenedeis razón,
que bajo los mis escritos
bién claro púselo yo.
A Zora, non te conosgo
e non disputo con vos,
e non admito artificios
que artificiero non soy.
Saledes a la palestra
mostrando el vuestro blasón,
con buen escudo y adarga,
con escudero de pró.
Llamádesme a desafio
con el clarín y pendón,
e dejando mis mesnadas
fuera a la palestra yo
aunque fueredes el Gaula
Amadís el triunfador,
que non es en estas lides
dejar manchado el honor
la consigna del mi nombre,
e huir del reto, el pendón
dejando en mancha ñublado
cuando ha de ser como el sol.
Non fice a cara tapada,
que soy fidalgo infanzón,
y *ya lustros*, que firmade
lo mesmo que firmade hoy,
y *ya lustros* ¡por desgracia!
Non dudan en Castellón
que este *Duende Martinico*
fuere otro del que soy.
Yo non traté de villanos
a la *Villa*; cosa atroz.
Yo tratede de villanos
a los que villanos son
por que en una villa habitan,
leedeme a mi mejor.
Así, mi Esopo silvante,
non vos responderé, non,
que yo non soy rencoroso
ni habede jamas rencor,
ni en aquellos mis escritos
de serlo di pruebas yo,
ni tomé parte en la liza
que en la Villa se libró.
Si convirtiedesme estatua
serede Escila, ¡que honor!
y Silvio será Caribdis
y enmedio quedareis vos.

EL DUENDE MARTINICO
Mestre en .·. la escola.

P. D. Al pié de la vuestra silva,
vi cargo de grande honor
¿sedeis vos bibliotecario?
Non lo sabia, ¡guasón!

Aldea de la desilusión, 26 Junio 1922.

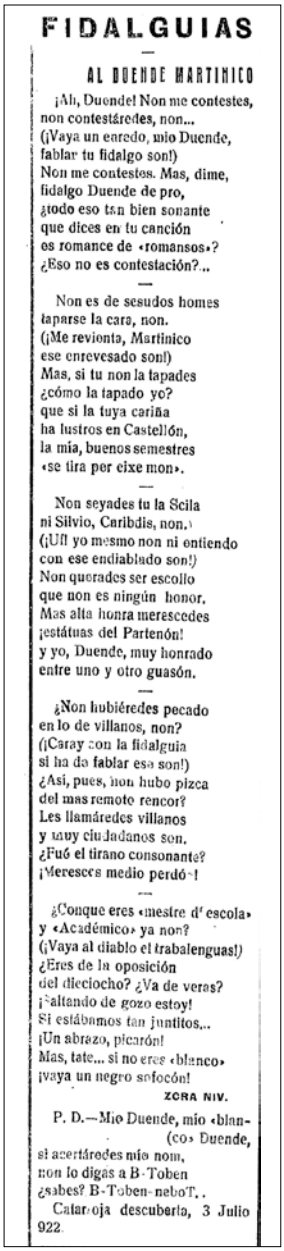

FIDALGUIAS

AL DUENDE MARTINICO

¡Ah, Duende! Non me contestes,
non contestáredes, non...
(¡Vaya un enredo, mio Duende,
fablar tu fidalgo son!)
Non me contestes. Mas, dime,
fidalgo Duende de pro,
¿todo eso tan bien sonante
que dices en tu canción
es romance de «romansos»?
¿Eso no es contestación?...

Non es de sesudos homes
taparse la cara, non.
(¡Me revienta, Martinico
ese enrevesado son!)
Mas, si tu non la tapades
¿cómo la tapado yo?
que si la tuya cariña
ha lustros en Castellón,
la mia, buenos semestres
«se tira por eixe mon».

Non seyades tu la Scila
ni Silvio, Caribdis, non.
(¡Uf! yo mesmo non ni entiendo
con ese endiablado son!)
Non querades ser escollo
que non es ningún honor.
Mas alta honra merescedes
¡estátuas del Partenón!
y yo, Duende, muy honrado
entre uno y otro guasón.

¿Non hubiéredes pecado
en lo de villanos, non?
(¡Caray con la fidalguia
si ha de fablar eso son!)
¿Así, pues, non hubo pizca
del mas remoto rencor?
Les llamáredes villanos
y muy ciudadanos son.
¿Fué el tirano consonante?
¡Merescés medio perdón!

¿Conque eres «mestre d' escola»
y «Académico» ya non?
(¡Vaya al diablo el trabalenguas!)
¿Eres de la oposición
del dieciocho? ¿Va de veras?
¡Saltando de gozo estoy!
Si estábamos tan juntitos...
¡Un abrazo, picarón!
Mas, tate... si no eres «blanco»
¡vaya un negro sofocón!

ZORA NIV.

P. D.—Mio Duende, mio «blan-
(co» Duende,
si acertáredes mio nom,
non lo digas a B-Toben
¿sabes? B-Toben-neboT..

Cataroja descuberta, 3 Julio 922.

[20] *La Provincia Nueva* (1-7-1922).

[21] *La Provincia Nueva* (5-7-1922).

Totes les combinacions de diàleg possibles es van donar en aquest debat poètic, en el qual l'únic escaldat de veritat va ser Juan Bautista Nebot. Per a uns va ser *divertimento*; per a altres, una defensa; per a algú, una rabiola considerable. Sense cap dubte, més enllà dels atacs, la nòmina de poetes que hi intervenen demostren potser més talent que en el que trobarem en els versos que originaren la disputa. L'estira-i-arronsa va acabar uns dies més tard amb una nova publicació de Zora Niv, ara de caire més popular:[22] una relació de fraseologia en valencià i castellà molt del gust de Borràs Jarque, recopilador contumaç des de ben jove.[23] La veritat és que, com diu ell, l'afer ja pudia a set carrers…

Folk-lore bilingüe

Al nebot de Alfeo

—Aunque se vista de seda, la mona, mona se queda.

—Alabat, ruc, que a vendre 't duc.

—Si el necio aplaude, peor.

—Brams d' ase, no apleguen al cel.

—El que pierde tiene derecho al pataleo.

—¡El coneiximent, está tant be en les persones!

—La ignorancia es molt atrevida.

—El tonto de capirote, no conoce cuando hace el ridículo.

—Qui no ho entén, va a la mar i s' ofega.

—A palabras necias, oidos sordos.

—Mes pronte s' agarra a un embustero que a un coixo.

—Tocar el violón.

—Mes val riure 's que fer riure.

—¡Quants ne va deixar el rei Herodes!

—¡A bon' hora ix la del manto arruat! (De mes en mes).

—Fer l' enza.

—Ser mes fastidiós que una moscarda.

—¡Santa Lucia te conserve la vista!

—El tonto, com el geperut, no s' heu coneix.

—No acaba mai, ¡pareix el qüente de l' enfadós!

—¡Que llandós!

—¡Que se la dén! ¡Que se la dén!

—¡Toma tila!

—¡Y prou! ¡¡Prou!! ¡¡¡Prou, que ja put a set carrers!!!

El coleccionista,
ZORA NIW.

Tibidaba («te 'n donaré»... mes que un músic) 19 julio de 1922.

[22] *La Provincia Nueva* (22-7-1922).

[23] Sobre aquesta dedicació de tota una vida, llegiu els treballs de Sergi Pérez Silvestre de 2001 i 2005 que apareixen en la bibliografia.

Els efectes de la polèmica…

Si no l'errem, ací i així va acabar tot. No hem trobat cap rèplica més al debat després dels dos mesos més encesos ni altres notícies. ¿Podia ser allò una amenaça per a les noves convocatòries que augurava l'alcalde la nit de la festa? ¿Tornarien a fer Jocs Florals a Vila-real mai més? Doncs sembla que sí. Per damunt d'egos ferits i de xafarderies, estava la necessitat social de conrear la cultura i de fer de la ciutat un pol d'atracció de talents de la creació i de celebrar-ho com a acte social en què tantes coses es mostraven.

El 10 de novembre de 1922 encetaven les gestions per als Jocs Florals de 1923. La primera tasca fou la designació de huit comissions per a temes i premis, Englantina i Viola, local i ornamentació, propaganda i redacció del programa, tresoreria i depòsit de premis, reina de la festa, pliques i designació de mantenidor.[24] Sens dubte, la preparació va millorar notablement i va dotar la convocatòria de molta més transparència en incloure càrrecs electes, forces vives i intel·lectuals locals.

L'acte va tindre lloc el 18 de maig de 1923 al Saló Tàrrega, a les nou i mitja de la nit. El poeta premiat amb la Flor Natural i l'Englantina va ser Francisco Moreno Gil, escriptor i regidor tradicionalista, que va triar Aurora Quince com a regina.[25] El mantenidor va ser el patriarca i mecenes castellonenc Gaetà Huguet Breva.

Deixeu-me acabar amb la reproducció dels dos poemes en litigi, publicats per la premsa als pocs dies de la contesa.[26] Sobre gustos, vosaltres mateixos…

[24] Trobareu la composició de cada comissió en *La Provincia Nueva* (10-11-1922). Només a títol informatiu, en algunes comissions hi havia fins a onze membres. Joaquim Tuixans participava en la d'Englantina i Viola i en la de propaganda.

[25] Sobre Moreno Gil, podeu visitar les notes biogràfiques en *Poetes de la terra* (p. 12), en *Vila-realencs per a recordar* (p. 131), en la Vilapèdia <https://vilapedia.wikis.cc/wiki/Moreno_Gil,_Francisco> i en el treball de Santiago Fortuño «Les lletres a Vila-real, ahir i avui» en *Història de Vila-real* (2010: 325). Deixem anotat que és l'autor de la lletra de la *Marxa de la Ciutat* de Goterris, premiada el 1922.

[26] El poema de Joan Manuel Borràs Jarque fou publicat en dues ocasions: en *Las Provincias* (19-5-1922) i en la revista religiosa de Vinaròs *San Sebastián*, núm. 21 (21-5-1922). Ací reproduïm aquesta darrera, que permet una lectura més còmoda. La poesia de Juan Bautista Nebot va aparéixer en *Heraldo de Castellón* (31-5-1922), com hem dit més amunt.

LA CIUTAT DE L' AMOR

LEMA: Poem de la Gaia Festa

ORIGINAL d' En Joan M. Borrás Jarque.

Poesia premiada amb la **Flor Natural** *als Jocs Florals de Vilarreal de la Plana, el 17 de Maig de 1922.—Fou elegida* **Reina de la Festa,** *la distingida damiseela* **Anita Verdiá Costas.**

I. — **Convit** —

Vilarreal ciutat galana,
emperatriu del Millars,
amb plaerosa gentilesa
- des de son trono encantat
entre mig dels horts ubérrims
dels dolços tarongerals -
als ensomniadors cantaires
els ha convidat enguany
-Veniu,- diu amb dolc somriure,-

veniu, poetes estimats,
amb les lires argentades
vostres somnis a cantar:
vostres somnis que l' incens
de la *Fe* 'ls va acaronant,
o que oviren de la *Pátria*
braves gestes inmortals,
o que entre celatges veuen
a l' *Amor* tot suspirant...
¿Heu sentit plaers tal volta?
¿Tal volta heu sentit pesars?
Pulseu tots en ma presencia
vostres lires genials
amb la tonada que us dicte
vostre cor enamorat.
Jo 'n sé l' erba remeiera;
jo goriré vostres mals
i vostres amors mes dolços
mes els endolciré encar.
Veniu, somniadors cantaires,
veniu-me, tots, a cantar.-

Ses paraules son escampades
per la pátria d' En Jaume
el gran Conqueridor,
per les Illes Daurades,
de Valencia fins Rosselló...
per Espanya de fita a fita
s' ha escampat son dolç pregó
I en carrosses portades
per papellones i per fades,
els somniadors cantaires
volant, volant, pels aires,
fan cap, a la ciutat galana
encis de la engissera Plana.]

II. — **La Festa**

El Saló del Jocs Florals
sembla el jardí de l' amor,
tot vessant de fantasies,
de fantásies i flors.
Presidint la Gaia Festa
s' hi veu la Reina dels Jocs
amb un somris que enamora
que fa esbategar els cors...
en mig d' hermoses ninetes
ses gentils dames d' honor.
Han acudit els artistes,
també 'ls doctes escriptors,
també 'ls sabis en les ciencies,
també 'ls eterns somniadors.
Ningú mes ja no hi pot cabre.
que está ple de gom a gom,
Si es pugués volar pels aires
ningú hi cabria tampoc,
car l' omplin a voladuries
els angels inspiradors

La ciutat somriu fal-laguera,
joiosa i atractiva...
Parla melosa i engissera
bell parlament d' emoció viva:
Canteu, fills del meu cor,
canteu sense recança,
vostres cants d' anyorança,
vostres cants d' eterna sentor.

III. — **Canta 'l poeta**—

Vos, oh la gentil Regina
com flairosa clavellina
posada en un gerro d' or:
Vos, la expressió sobirana
sou, de la ciutat galana,
de la ciutat de l' amor!

Car eixa flama beneida
com d' un volcá n 'es eixida
de l' esser de Vilarreal;
que amb gegantina alenada
per sempre, aital foguerada
la va encendre San Pasqual.

D' eixe foc, una centella
despresa, com una estrella
cap l' Ermita feu camí;
i de Vilarreal la Historia
tota espurnejant de gloria
la Gracia amb l' Amor teixí.

Regina, que esplendorosa
regnen avui amorosa
en mig d' un pomell de flors,
vostre regne de poesia
eternal volem que sia
sobre nostre pom de cors.

IV. - **Reialme de poesia** -

La lira del poeta dixa
de brollar tota discreta,
que altres lires d' or i argent
luminosa tanda esperen.
Totseguit, llur homenatge
rendixen els demés poetes
i els artistes i escriptors
i el aimadors de les ciencies.
Qui sospira amors dolcissims
o congoixes i tristeses;
qui ensomia un dolç pervindre
o recorda istories velles;
qui, de la escala armoniosa
que al trono de Deu aplega,
extrau les mes dolces notes
que extassien cels i terra.
I a tots s' els mira amorosa
la Regina de la Festa
de la galana ciutat
gentil plasmació viventa.
I amb ses manetes de fada,
com pluja suau i benéfica,
titols de gloria espaveix
entre 'ls felissos dilectes
de la llum, de l' ideal
que vola lluny de la terra...
a mes d' aquella mirada
tan dolça, tant fal-laguera...
Somriu la Regina
fresca clavellina...
Somriu la «Ciutat de l' Amor»
i diuen sos llavis en flor:
-¡Reialme de poesia!
Etern, jo també vullc que sia...
¡Etern! com aquella foguera
d' amor, que encengué San Pascual
amb flames que en tota la esfera
donan-li la volta sincera
passegen la gloria inmortal
del nom de Vilarreal.-
Somriu la Regina...
Somriu la Ciutat de l' Amor...
La ideal clavellina
somia un reialme tot flor...

JOAN M. BORRÁS JARQUE

Juegos Florales de Villarreal

Cansó del fill ausent

por

Juan B. Nebot

(Poesía premiada con un "Accesit„ a la Flor Natural)

¡Deu te guarde per sempre, pòble meu!
L' amor que sent per tu l' ánima meua,
m' omplí de fé; que la bellesa teua
es espill aon li plau mirarse a Deu.
¡Pòble hermós y suau! La meua cuna
vaig trobar en tos brasos amorosos;
ton nom, deixa en mos llabis fervorosos
dolsor de mel, y als ulls claror de lluna.
La meua santa mare, em vá enseñar
lo teu nom estimat a beneir;
yo també, als meus fillets, enseñe a dir
lo teu nom, cuan sa mare els fa resar.
Sempre ha sigut ton nom preuat tresor,
dolsura y suavitat de l' esperit;
cada volta que sona al meu oít,
toquen a gloria dins de lo meu còr.
Llunt de tú, pòble meu, sent l' añoransa
que 'm té sempre despert, en tú pensant;
llunt de tú, sols en vòret somiant,
em fá viure la férvida esperansa.
Cada día, per tú li pregue a Deu;
cada día, per tu bat lo meu còr.
¡Cada día, cuan naix el Sol y es mòr,
tinc als llabis ton nom, oh pòble meu!

* * * * * *

¡Oh tú, Villarreal, joia preuada,
filla del cél, que 't dona mil encants,
dolsa patria estimable y estimada
de tants espirits nobles y gegants!
Patria felis de tants que inmensa gloria
lograren alcansar, podent honrarte,
has escrit moltes págines d' historia
perque ningú, jamai, puga olvidarte.
Eres gran, eres noble, y eres fòrta;
eres admiració dels que 't coneixen,
y lo teu nom a la memoria porta
record de glories que jamai decreixen.
Fundada per aquell gran rey cristiá,
l' invicte y poderós Jaume primer,
la grandesa conserves que 't doná
la ma de l' invencible cavaller.
L' esperit inmortal d' aquell gran rey,
ha donat al teu còr un ferm escut;
mirant al seu honor, la teua lley
sempre foren l' honor y la virtut.
La virtut y l' honor que, sempre ardents
han viscut en el còr de los teus fills,
fentlos tan valerosos com prudents,
sabrán lliurarlos sempre de perills.
¡Patria volguda! D' or y sang formades
les barres son, de ton escut gloriós,
L' or que han guañat les teues mans honrades,
y la sang del teu pit tan generós.

* * * * * *

Recolsada en la plana esplendorosa
que baña el dols Millars, que tan te vòl,
voltada de verdor maravellosa
dichosa vius, besada per el Sòl.
Cuan arriba la hermosa primavera
vestint de blanques flors els taronjers,
la espléndida planuria, riallera,
t' envía a tú eis seus besos falaguers.
Del çel baixa la llum diamantina
que 't dona un infinit y dols encant,
y convertinte en ilusió divina
va sobre tu son esplendor deixant.
El que 't veu solament una vegada,
lo mateix que 'l que arriba a vore el çel,
l' ánima sent per sempre enamorada
y, al çel mirant, et veu com un estèl.
Per aumentar, encara, ta hermosura,
y que no puga mai ser igualada,
del gloriós Sant Pascual la sepultura
al teu fervor va serli confiada.
La fé que 'l sant pastor, en santa herencia
va deixarte per ferte més gloriosa,
sempre ha viscut en tu, fent ta existencia
cent vegades més noble y més dichosa.
La fé d' aquell gran rey conquistador,
la vida fòrta y gran te va donar;
per la fé de l' humil y sant pastor,
la vida eterna, al çel, podrás trobar.

* * * * * *

Els peus a dins del riu, la vella ermita
alsa son cap, mirant al çel tot blau,
y als teus pietosos fills, a orar invita
alli aon se troba, sols, la santa pau.
L' aigua que, riu avall, corre serena
buscan l' amor etern de l' ampla mar,
besant la santa ermita, li fa ofrena
de dols amor que mai s' ha d' acabar.
Les cañes que, bordant del riu la vora,
son de la blanca ermita un nou encant,
pel vent acariciades, a tot' hora
deoiquen a la Verge son dols cant.
Les aus que, alsant el vol, ses ales fortes
fau moure per l' espai, sense temor,
al arribar del cel hasta les portes
li porten a la Verge, el nostre amor.
Nostra Mare de Gracia, soberana
dels cors amants, que sols per ella viuen,
sonriu mirant a la florida plana,
y ermita y riu, y terra y çel, sonriuen.
L' amor de la Señora y Reina nostra
que te en la humil ermita ric palau,
al pòble que als seus peus humil se postra,
fa la vida mès dolsa y més suau.
Per l' amor de la Santa Verge pia,
Mare de Gracia, Reina celestial,
la gloria trobarás y l' alegria
que t' han de fer dichós, Villarreal.

* * * * * *

¡Eres hermosa, dolsa patria meua,
pòble felis, que mai podré olvidar!
Del çel reflexe es la bellesa teua,
y en tú retrata la hermosura seua
que ningún atre, mai, podrá igualar.
L' ánima es troba trista y angoixada
cuan, llunt de tú, recòrda ta hermosura;
de l' ilusió en les ales transportada,
en si mateixa mira retratada
ta gran bellesa, que li fa ventura.
Somia en tu, a tot' hora desijant
poder volar com cándida oroneta,
per arribar a tu l' espai creuant
y ferte oir el dols y tèndre cant
que l' ánima et dedica del poeta.
El poeta, fill teu, enamorat
de la teua bellesa incomparable,
un altar en son còr fervent ha alsat
aon el teu sant record es venerat,
guardat pel seu amor inacabable.
Cuan mire cap al çel, de día clar,
encegat per l' ardenta llum del Sòl,
la teua imatge al çel veig reflexar,
y cap al çel no em canse de mirar;
que en la dolsa ilusió, trobe consòl.
Cuan mire al çel, de nit, y veig la Lluna
pujant, com hòstia santa, cap a Deu
en la seua blancor veig, una a una,
retratar les primors que la fortuna
te va donar, y encanten el còr meu.
Mirant la mar, en ella retratada
veig la teua hermosura sens parella;
y en la suau remor de cada onada
la teua veu escolte, veu amada,
més dolsa que la música més bella.
Si vaig pel camp, mirant les flors hermoses
y els abres plens d' espléndida verdor,
pense en les teues hortes abundoses,
els taronjers de frutes tan sabroses,
y els jardins plens d' aroma y de color.
La terra, el çel, la mar, l' aigua del riu,
la flor del bosc, la llum de les estrelles,
tot em parla de tú, tot em sonriu
perque en mon còr amant, sempre está viu
lo record de les teues maravelles.
Mai no 't puc olvidar; a tú lligada
la meua vida está per nobles llasos.
Cuan ma vida al final siga arribada,
vullc que ton dols amor, patria estimada,
em done etern repós, entre tons brasos.
¡Oh, pòble meu! ¡Oh, tèrra prodigiosa!
¡Acepta el dols cantar del trovador
que a tu s' arriba ab l' ánima joiosa!
¡Com mareta sensible y amorosa,
recull mon cant de Patria, Fé y Amor!
¡Pòble! ¡Ton fill poeta, que 't saluda,
de ser fill teu sen l' ánima envanida!
¡Salut, pòble inmortal, patria volguda!
¡La teua glòria, mai será perduda
mentres tinga un fill teu alé de vida!

Bibliografia

Conill Ripollés, Josep J. «Els poetes castellonencs», dins el catàleg *Els escriptors castellonencs del primer terç del segle xx i les Normes de Castelló*: 188-215. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2007.

Diversos Autors. *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament, 2010.

Ferreres i Nos, Joan. «Aportacions al nacionalisme agrarista i cultural en la tardana identitat nacional del nord del País Valencià», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* 36: 3-18. Benicarló: Centre d'Estudis del Maestrat, 1991.

Gómez Sanjuán, José Antonio. «Juan Manuel Borràs y Jarque», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* 10: 31-38. Benicarló: Centre d'Estudis del Maestrat, 1985.

Heredia Robres, Jacinto. «El certamen literari de la Peregrinació Eucarística de 1898», *Cadafal*, maig 1999, Vila-real.

— *Vila-real. Efemèrides. Cronologia històrica*. Vila-real: Ateneu XXI, 2006.

— «Efemérides pascualinas. 17 de mayo de 1899», *San Pascual* 370: 17-29. Vila-real: Santuari Eucarístic Internacional de Sant Pasqual, 2014.

Juan Nebot, Manuel. *Villarreal siglo xx. Anecdotario gráfico i*. Vila-real: Impremta Miralles, 1985.

López i Quiles, Antoni. «Cronologia crònica d'un País anacrònic», *Saó* 189: 38-42. València: Saó Edicions, 1995.

— *Trama i ordit. Sobre l'aportació de la fe a la literatura valenciana contemporània*. Paiporta: Editorial Denes, 2007.

Meseguer Pallarés, Lluís B. *Castelló literari. Estudi d'història cultural de la ciutat*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2003.

— *Antologia d'escriptors castellonencs. Les lletres de Castelló de la Plana i les comarques valencianes del nord en les primeres dècades del segle xx*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2009.

Pellicer i Borràs, Joan Enric. *L'ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)*. Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2003.

— *Història d'un desig insatisfet. L'ensenyament del valencià fins a 1939*. Catarroja: Perifèric Edicions, 2006.

Pérez Silvestre, Òscar. «Vila-real, centre de valencianisme agrarista», *Exágono* 443: 24-26. Vila-real: Congregació de Lluïsos, 2000.

— «Mn. Manuel Betí Bonfill (1864-1926) i Mn. Joaquim Garcia Girona (1867-1928), dos maestratencs per la llengua». *Beceroles* 1: 85-109. Alcanar: Lo CEL, 2004.

— «Qui eren els autors de 'Les cinc llagues del Crist de l'Hospital'?». *Font* 7: 81-96. Vila-real: Ajuntament, 2005.

— «La col·lecció de gojos del canonge Manuel Rius Arrufat (1871-1939). Nòtules per a una biografia imprescindible». *Font* 9: 93-116. Vila-real: Ajuntament, 2006.

— «Lletres, llengua i arrelament en l'Església de la diòcesi de Tortosa (1894-1939)», dins el catàleg *Els escriptors castellonencs del primer terç del segle xx i les Normes de Castelló*: 123-142. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2007*a*.

— «Normes de Castelló i Església valenciana», *Saó* 323: 32-33. València: Saó Edicions, 2007*b*.

— *Josep Francesc Boix Senmartí. El mestre que estimava la natura i la poesia (1901-1933)*. Castelló de la Plana: Fundació Càtedra Enric Soler i Godes-Publicacions UJI, 2020.

Pérez Silvestre, Sergi. «"Escrivint per al poble...". *La Història de Vinaròs* de Joan Manuel Borràs Jarque», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* 62: 107-118. Benicarló: Centre d'Estudis del Maestrat, 1999.

— «De Vinaròs a la Plana: l'empremta cultural de Joan Manuel Borràs Jarque», *Exágono* 445: 20-23. Vila-real: Congregació de Lluïsos, 2000.

— «Més refranys, més vida, més poble», *Exágono* 447: 20-23. Vila-real: Congregació de Lluïsos, 2001.

— «Refranys i frases fetes de Vila-real. Escarbant amb Joan Manuel Borràs Jarque», *Font* 7: 25-42. Vila-real: Ajuntament, 2005.

Pitarch Font, Antoni. *Poetes de la terra*. Vila-real: Revista *Poble*-Ajuntament de Vila-real, 2004.

Sanchis Guarner, Manuel. *Renaixença al País Valencià. Estudi per generacions*. València: Ed. 3 i 4, 1968.

Simbor i Roig, Vicent. *Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939)*. Barcelona: IFV-PAM, 1988.

Domingo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

4

BRIGADES DE XOC CULTURALS.

TEATRE *AGITPROP* A VILA-REAL

Brigades de Xoc Culturals. Teatre *agitprop* a Vila-real

La Segona República va assistir a la confluència de diversos moviments intel·lectuals, com ara la Renaixença de la cultura valenciana amb l'aprovació de les Normes de Castelló (1932), amb el punt àlgid de l'activitat dels membres de la Generació del 98 que començaven a donar el relleu a la Generació del 27 amb la destacada obra poètica de Gerardo Diego, García Lorca, Alberti, Salinas, Aleixandre o Guillén. Però tot aquest impuls cultural es va tallar, tràgicament, amb l'inici de la Guerra Civil, ja que alguns intel·lectuals ho van pagar amb la vida, uns afusellats (com ara García Lorca o Maeztu) i d'altres morts en presó com l'alacantí Miguel Hernández, mentre que els que van poder salvar la pell hagueren de mamprendre el dolorós camí de l'exili. De tota manera, encara que parega una contradicció, durant la Guerra Civil va ser enorme la producció educativa i cultural, sobretot a la zona republicana, amb manifestacions culturals de tot tipus, ja que en la zona anomenada nacional pels vencedors, a banda d'un cert recel en contra dels intel·lectuals, van començar a actuar, només, quan se sabien guanyadors del conflicte bèl·lic.

En començar la guerra, la comarca de la Plana va quedar en zona republicana i va assistir al naixement de pràctiques culturals i educatives, condicionades per la ideologia dels diferents partits que havien conformat el Front Popular el febrer de 1936 i, per això mateix, podem observar una gran varietat i intensitat d'activitats i projectes desenvolupats. La política educativa de la Segona República considerava la instrucció com un dret de l'home, i la cultura, com un motor de redempció de l'individu; per tant, l'escola que va nàixer amb la Guerra Civil seria antifeixista, compromesa i bel·ligerant, és a dir, com un mecanisme més de transmissió del poder, com també va passar en el bàndol vencedor.

A la primavera de 1937, alguns alumnes de l'Escola Normal de Magisteri de Castelló de la Plana (ubicada aleshores a l'edifici de l'actual IES Francesc Ribalta), que estaven afiliats a la Federació Universitària Escolar, van organitzar les Brigades de Xoc Culturals, seguint el model de les Missions Pedagògiques, La Barraca i El Búho. La seua intenció era portar a pobles de la província, que tenien dificultats per a accedir a la cultura i als anhels del moment històric, l'entusiasme de les grans ciutats, mitjançant iniciatives educatives i d'exaltació popular, així com consignes polítiques que afavoriren la victòria de la revolució que s'havia estés pel territori republicà.

Muntatge de l'escenari de La Barraca a Almazán, Sòria

Aquesta comesa la portarien a terme els diumenges i els dies festius, per tal de no interferir en el curs acadèmic, i es realitzaria en les places públiques o escoles dels pobles. Per tal de desenvolupar el projecte de manera satisfactòria, calia combinar els coneixements amb l'entreteniment, per això es proposaren fer representacions teatrals d'obres, antigues o modernes, que la gent poguera comprendre, projectar pel·lícules educatives i còmiques, xarrades, recitals de poesia, audicions musicals, folklore, etc.

La iniciativa es va poder executar pel suport moral i, fonamentalment, material del governador civil, l'alcalde de Castelló, els responsables del Patronat de Missions Pedagògiques i el director general de Primera Ensenyança, a més de les Joventuts Socialistes Unificades, Esquerra Valenciana i el POUM, ja que proporcionaren el vehicle, un autobús (tot i que només es va fer servir per al primer desplaçament i va ser substituït per un camió), i l'estructura de l'escenari portàtil.

Segell del Patronat de Missions Pedagògiques

D'aquesta manera, el matí del dia 1 de maig de 1937, realitzaren al pati de la Normal de Castelló de la Plana un espectacle de presentació davant dels professors i els alumnes i, a la vesprada, va arribar el

baptisme artístic al Teatre Henri Barbusse, espai ubicat al garatge de l'Hotel Voramar a Benicàssim, una funció per als xiquets de l'Hogar de Huérfanos de Milicianos acollits a les vil·les i per als voluntaris ferits de les Brigades Internacionals.

Es té constància que el grup va fer representacions a Xodos, a Villamalur, a la Serra d'en Galceran, a la Torre d'en Doménec (on actuaren dins de l'església per la climatologia) i al Teatre Municipal de Castelló (el Teatre Principal), en una funció d'homenatge a Juan Marco, antic alumne i impulsor de la FUE, que havia mort lluitant en el front de Terol.

Església de Santa Quitèria a la Torre d'en Doménec

És possible establir el programa de les representacions, tot i que no era fix perquè anava variant segons avançaven les actuacions. S'iniciava amb una presentació del responsable per a explicar-ne la finalitat, continuava amb la lectura de la biografia de Federico García Lorca i d'alguns poemes seus, un recital de poesies de Rubén Darío, Eduardo Marquina i Amadeo Nervo, una al·locució als llauradors per a transmetre'ls la importància del seu treball i encoratjar-los a continuar la feina, una explicació de la importància del teatre i la representació d'una obra curta, que podia ser el *Paso de las aceitunas*, de Lope de Rueda; la comèdia *El médico a palos*, versió de Leandro Fernández de Moratín de l'obra de Molière, o *L'agüelo i el gafarró*, a propòsit en un acte de Julià Ribas Arambul. Després, prosseguia la funció amb els titelles, se solia representar *El militar i el poeta*, obra que havia escrit l'estudiant Juan Navarro Higuera, i acabava amb els cors i l'orquestra, que

havia amenitzat totes les pauses, interpretant temes significatius per a la causa republicana com ara *Hijos del pueblo*, *La joven guardia*, *La Internacional* i l'*Himne de Riego*.

En les últimes actuacions, es va aprofitar per a repartir, entre els xiquets, llibres del Ministeri d'Instrucció Pública i fulls divulgatius del Ministeri d'Agricultura, a banda de fixar cartells del Ministeri de Propaganda pels cantons dels pobles.

Entre la nòmina de participants, amb destacada presència de les joves estudiants, es poden citar Yolanda Escobar, Carmen Gómez Fayos, Carmen Fernández i les companyes Navarro i Ferreres. Entre els alumnes figuraven Ismael Escobar, el poeta Miquel Peris Segarra, Leandro Fernández, Antonio Baldayo Vallés, Vicente Comas Aldea, Navarro Higuera i els companys Campos, Armelles, Silvestre, Colón i Vázquez.

Al mes de juliol, el grup es va haver de reorganitzar, ja que la majoria dels integrants va acabar els estudis a l'Escola Normal. Els nous membres, alumnes de diferents cursos, reemplaçaren les absències i retornaren les activitats, tot i que en aquesta segona etapa s'apreciava un major pes del missatge polític.

Hi ha certesa de dues actuacions entre els mesos d'agost i setembre, a Vilar de Canes (on també es va representar a l'església) i Culla, on es desplaçaren per la insistència del mestre del poble.

Per a fer aquest últim desplaçament, precisament, van tenir molts problemes a l'hora de trobar un mitjà de transport, a causa de les caresties que ocasionava la guerra, fins que el cap dels carabiners de Castelló va prestar un camió al grup. D'altra banda, entre els mesos d'octubre

i novembre, la FUE va paralitzar les seues ocupacions, perquè detectaren la presència d'elements infiltrats o quintacolumnistes.

El programa d'aquesta primera fase de la segona etapa no variava molt respecte a l'anterior, només es van canviar els poemes, incorporant-hi poesies de José María Gabriel y Galán, Vicente Medina Tomás, Vital Aza Álvarez-Buylla i el poema *Juan Marco* de Pascual Pla y Beltrán. A més, es continuà amb el repartiment de llibres i cartells del Ministeri de Propaganda i s'augmentaren les xarrades informatives i polítiques.

El febrer de 1938 es va reprendre l'activitat, encara que amb unes intencions diferents: organitzar festivals teatrals per diferents pobles, amb finalitat antifeixista i en favor de la causa popular, en els quals es presentaren peces del teatre clàssic i produccions d'avantguarda del teatre proletari.

Només es té constància de dues representacions, tot i que no es pot descartar que n'hi haguera alguna més pels pobles dels voltants de la capital; la que van realitzar a Vila-real i la del Teatre Municipal de Castelló de la Plana, dues setmanes després, en homenatge als joves soldats de la Quinta del Biberó, que molt probablement va ser la darrera.

El programa que van oferir en aquesta segona fase, a banda d'incorporar dues poesies, *En pos de los héroes de la libertad* i *Estrellita rosa*, compostes per la jove integrant del grup Rosa Vives, presentava novetats substancials, ja que prengueren major força les representacions teatrals d'*agitprop*, una forma teatral destinada a la propaganda de determinats continguts amb la finalitat d'influir en l'opinió pública i de fer reaccionar la gent.

Entre els participants en aquesta segona etapa apareixien: Júlia Beltrán, Clara Díaz, Rosario Escriche, Amelia Sabat, Pepita Perona, Rosario Gallart, Dolores Biosca, Carmen Mas, Lupe Vives i Rosa Vives; a més de Joaquín Adsuara, José Martínez, Antonio Grande, José Bartual, Antonio Zazo, Francisco Salvador, Ángel Navarro, Miguel Gayá, Joaquín Alcón, Manuel Ferrer i Vicente Escura.

El matí del diumenge 6 de març de 1938, actuaren al Teatre CNT (l'actual Auditori de Vila-real) les Brigades de Xoc Culturals de la FUE de Castelló. La funció es va efectuar de matí per a facilitar el desplaçament als artistes sense massa problemes i per temor dels bombardejos, que aleshores ja acostumaven a ser habituals pel cel de la Plana i moltes vegades solien interrompre el subministrament elèctric.

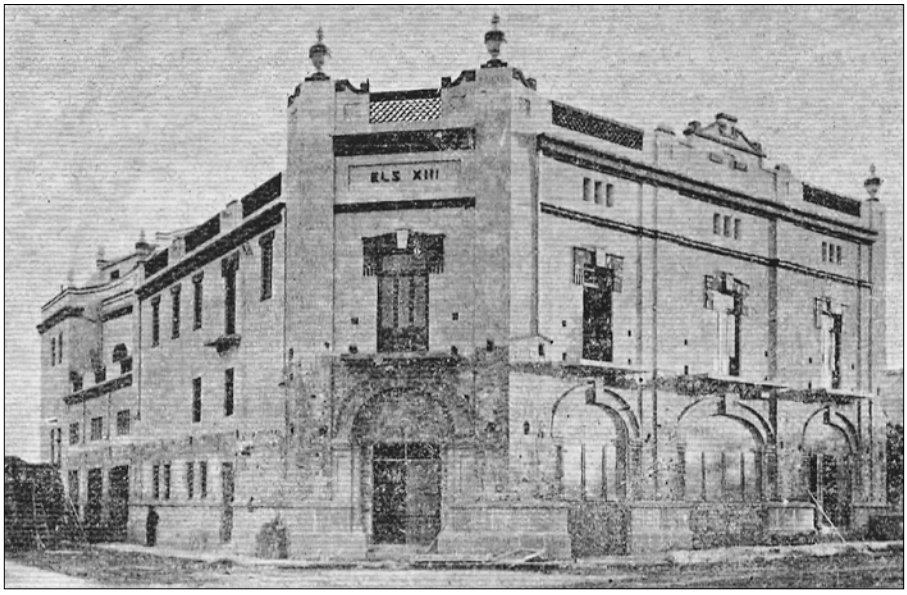

Teatre Els XIII, Teatre CNT durant la Guerra Civil

El saló es va omplir completament per a presenciar una funció organitzada per la FUE i patrocinada pel comissariat de l'Acadèmia Militar de Transmissions, ubicada al convent dels Carmelites.

L'acte es va iniciar amb la salutació d'Eduardo Alejo, pertanyent al grup FUE de Transmissions i membre de la FUE San Isidro de Madrid. Tot seguit, el responsable dels quadres artístics de les Brigades de Xoc Culturals va explicar els motius de la seua organització i els propòsits de les actuacions. Va tancar els parlaments Carlos Miralles, comissari de l'Acadèmia de Transmissions, que va pronunciar una breu conferència sobre el camí decadent que havia seguit el teatre, a més d'enaltir els presents per a lluitar per la victòria final en la guerra i de desemmascarar i descobrir els elements quintacolumnistes de la rereguarda.

Seguidament, els joves van escenificar *Paso de las aceitunas*, una peça del teatre clàssic castellà, i tres produccions del teatre de guerra: *La cola*, *Los sentados* i *El hombrecito*, de l'alacantí Miguel Hernández. Després es va realitzar un recital de poesies, la senyoreta Rosario Gallart va oferir un concert de piano i, finalment, els cors interpretaren diferents cançons i himnes entre els aplaudiments del públic.

Cadets de l'Acadèmia de Transmissions al camí de l'Ermita de Vila-real

Cal assenyalar que Miguel Hernández va viatjar a l'URSS durant l'estiu de 1937 i va poder conéixer les tècniques i el funcionament del teatre soviètic, fet que li va permetre crear un teatre revolucionari o d'urgències que va recollir en el llibre *Teatro en la guerra*, i que, com el mateix autor qualificava, també era una arma de guerra contra l'enemic d'enfront i contra l'enemic de casa, per això els personatges que hi apareixien no representaven individualitats, sinó grups i classes socials.

Així, en *La cola*, es presentava un fet de la vida quotidiana d'aleshores, una discussió entre un grup de dones pel torn en la filera d'una carboneria, una situació que havia ocasionat víctimes pels bombardejos en algunes ciutats; en *Los sentados*, es proposava una conversació intranscendent entre una colla d'homes que representaven aquelles persones indiferents davant la realitat del moment, que acabaven incorporant-se a la causa popular; en *El hombrecito*, la trama se centrava en una situació que es donava amb freqüència, un diàleg entre un adolescent que desitjava incorporar-se al

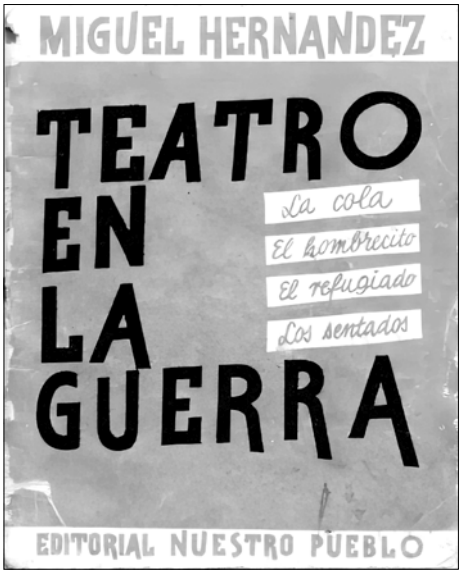

front bèl·lic i sa mare, que s'hi oposava. D'altra banda, aquestes obres es complementaven amb el *Paso de las aceitunas*, una peça còmica d'entreteniment, tot i que amb una crítica social implícita sobre l'educació de la joventut femenina, submisa i obedient, en clara inferioritat davant la masculina.

Al marge de consideracions artístiques o literàries, la importància de la representació radica en les obres que es van portar a escena, en la mateixa experiència d'escenificar peces del teatre d'agitació i propaganda, que no té com a objectiu la creació o la innovació estètica, sinó mostrar actituds i comportaments de la societat i causar impacte en el receptor. Un teatre d'avantguarda que s'orientava cap a l'acció i no cap al pensament, molt diferent del que s'havia representat a Vila-real durant els anys precedents, en què predominava el teatre musical, fonamentalment la sarsuela, els sainets valencians o el teatre comercial que representaven algunes companyies professionals que passaven per la ciutat i diverses obres de contingut social.

F. U. E.

Las Brigadas de Choque Culturales de la F. U. E. en su peregrinación artística y cultural, visitaron el pueblo de Villarreal. Las más genuinas representaciones folklóricas españolas, el dinámico teatro de guerra, las obras excelsas de nuestros clásicos, fueron llevadas al escenario del salón C. N. T., que presentaba un completo lleno, demostrativo de las ansias de nuestro pueblo por conocer y paladear todas las sugerencias de un arte real y magnífico.

La decadencia total que nuestro teatro iba experimentando queda absorbida por les ansias populares en su deseo de elevar el espíritu hacia los goces que el teatro, la música y la literatura, encaminados por nuevos derroteros, puedan proporcionar al humano esparcimiento.

El acto, organizado por la Federación Unversitaria Escolar y patrocinado por el Comisariado de la Escuela de Transmisiones, constituyó un resonante éxito para la muchachada de la F. U. E. incansable en sus proyectos de esparcir la cultura hasta por los más recónditos lugares de nuestra provincia.

Tras un breve saludo de nuestro compañero Eduardo Alejo, del Grupo "F. U. E." de Transmisiones y miembro destacado de la F. U. E. de San Isidro de Madrid, intervino el responsable general de los Cuadros Artísticos, que explicó qué es y qué se proponen las Brigadas de Choque Culturales, porta-estandartes de la Cultura.

El Comisario de la Academia de Transmisiones, Carlos Miralles, pronunció una breve conferencia, explicando el camino que había seguido el teatro, terminando alentando a todos a luchar para la consecución de la victoria final y para el desenmascaramiento total de la quinta columna en la retaguardia.

A continuación fueron puestos en escena los apropósitos de teatro de guerra "La cola", "Los sentados" y "El hombrecito", que tuvieron la más acertada interpretación, así como el "Paso de las aceitunas", obra clásica intercalada en nuestro teatro de guerra.

En el recital de poesías, Marco, Beltrán, Huguet y muy especialmente las hermanas Vivó, alcanzaron una magnífica acogida, siendo subrayadas sus intervenciones por grandes ovaciones.

La compañera Gallart tuvo un destacado éxito en el concierto de piano con que deleitó a la concurrencia.

Finalmente, los coros de la F. U. E. interpretaron diferentes canciones, en medio de los aplausos del público.

Sirvanos el éxito obtenido en Villarreal como acicate para continuar nuestra magnífica labor y proseguir nuestra peregrinación artística y cultural, como el mejor exponente de la aportación que los estudiantes progresivos, los estudiantes antifascistas de la F. U. E., dan en pró de la guerra y en justa compensación a los enormes trabajos que nuestros compañeros realizan en los frentes de batalla.

¡Por el exterminio total del fascismo, signo de retrogresión y barbarie, adelante en su camino las BRIGADAS DE CHOQUE CULTURALES DE LA F. U. E.

Secretariado de Propaganda.

Heraldo de Castellón, 21 de març de 1938

Bibliografia

Gómez Díaz, Luis Miguel. *Teatro para una guerra (1936-1939): textos y documentos*. Madrid: Centro de Documentación Teatral, 2006.

Paulino Ayuso, José. «El Teatro en la guerra de Miguel Hernández», dins de *Presente y futuro de Miguel Hernández: Actas del II Congreso Internacional, Orihuela-Madrid, 26-30 de octubre de 2003*. Orihuela-Madrid: Fundació Cultural Miguel Hernández, 2004, p. 381-393.

Pitarch Font, Antoni; Font Pitarch, Domingo J. *La Guerra Civil a Vila-real*. Vila-real: Ajuntament, 2016.

Hemeroteca

Heraldo de Castellón

La Voz del Obrero

Èlia Guinot Usó
Àfrica Bovaira Broch

5

DONAR A LLUM

A VILA-REAL

Donar a llum a Vila-real

Fins al segle XIX el nivell sanitari, social i econòmic a Vila-real, com a la resta del País, comportava que les dones pariren en males condicions. Tota una barreja d'elements provocava l'alt índex de mortalitat dels nadons i de les dones en el part i postpart.

Gràcies a la tasca que han realitzat les comares, oferint-nos la seua atenció directa i les mesures preventives, higièniques i dietètiques, s'ha aconseguit la progressiva reducció d'aquesta mortalitat. La seua tasca va més enllà dels parts, ajuden a transcendir el dolor que deixa pas a una intensitat en estat pur i acompanyen les dones en tota la seua vida reproductiva.

L'ofici més antic del món no és el que sempre ens han dit. Des de la visió del patriarcat, s'ha convertit la prostitució en un ofici al servei dels homes. L'ofici més antic del món és el de comare, la persona que ajuda a donar a llum i, per tant, és crucial en l'evolució humana. En aquesta evolució, l'homínid adopta una postura bípeda, canvia la forma del canal del part i el cervell adquireix una grandària major. Lucy és el primer homínid femella bípede del qual tenim constància, amb més de 3 milions d'anys d'antiguitat. En les pintures rupestres queda reflectit que en el part les dones estaven acompanyades; per tant, l'ofici de les comares és paral·lel a la civilització. I amb l'aparició de l'organització social, les dones majors, primer de la família i després de la tribu o comunitat, eren les que ajudaven en els parts. Aquestes dones experimentades van passar a fer el treball de comares durant els 10.000 anys següents. Podem citar algunes comares de l'edat antiga:

— L'any 1857 aC, trobem la primera comare registrada en la història. És Dèbora, de Palestina.

— L'any 1800 aC, està registrada la primera mort materna durant un part. És Raquel, esposa de Jacob en el naixement de Benjamí.

— Any 1700 aC, trobem el primer testimoni del part d'uns bessons, de Tamar, nora de Judà.

En aquests anys, hi ha nombroses referències a comares hebrees amb consideració i prestigi social… En els evangelis apòcrifs, de Jaume el Menor, trobem que les comares hebrees Salomé i Zelomí són requerides per Josep perquè assistisquen Maria en el part.

A Egipte, en els baixos relleus de les cambres dels naixements reials de Luxor, les representacions a les parets, en el que van ser cases per a parts, es verifica que mai s'inclouen metges masculins.

A Grècia trobem que l'ofici de comare inspirà un dels grans filòsofs de l'època i el seu mètode, el socràtic, un dels més importants en la història de l'ésser humà. A la Grècia antiga, la més famosa de les comares va ser Fenàrete, qui va donar a llum Sòcrates a la ciutat d'Atenes. La paraula *maièutica* prové del grec i el seu significat real és el de fer de comare, que pertany al part. Però el concepte mèdic de la maièutica (el mètode equival al fet d'ajudar a parir), Sòcrates el va reorientar a l'àmbit filosòfic, com el naixement de la consciència per mitjà del pensament, per analogia al mateix naixement.

A Àtica i Esparta, quan una dona no sobrevivia al part, els permetien celebrar un reconeixement públic en la seua tomba com als homes morts en combat. Per tant, el part i la guerra eren les característiques exclusives que podien manifestar-se en la tomba. Però al segle III aC, seran els homes els encarregats d'assistir els parts i això va suposar la pèrdua de l'estatus professional de les comares.

Per rebel·lia, la comare Agnòdice, seguint les ensenyances del metge Heròfil de Calcedònia, fins i tot practicava cesàries amb èxit. Va ser sotmesa a judici nua perquè assistia els parts disfressada d'home i va ser condemnada a la pena de mort per exercir una professió totalment prohibida a les dones. Les seues pacients es va mobilitzar i van aconseguir que el jutge li permetera continuar exercint la seua professió i, fins i tot, poc després es van modificar les lleis d'Atenes perquè les dones pogueren estudiar medicina.

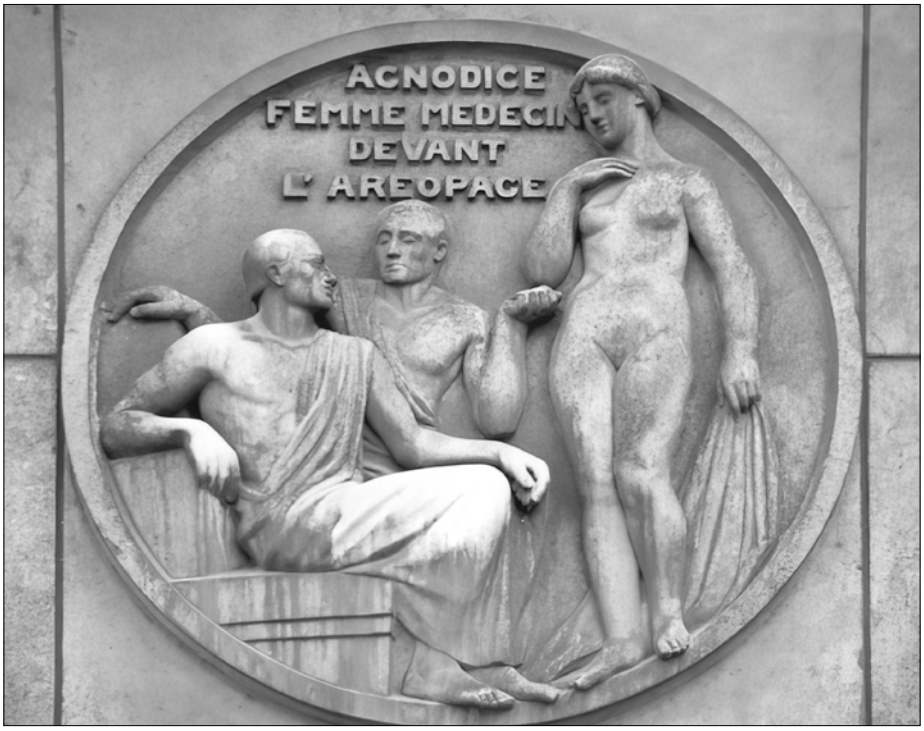

Moment en què Agnòdice es lleva la roba per a mostrar al tribunal que és una dona

Va destacar especialment Trota de Salern, segle XI, que era considerada «Matrona magistral et muller sapiens». Va escriure el llibre *De mullierum passionabus arte ante, in et postpartum*, que es va atribuir erròniament a un personatge masculí, Tròtulo. Els seus ensenyaments eren revolucionaris, considerava que els problemes d'infertilitat podien tenir la seua causa tant en l'home com en la dona. També reconeixia el dret de les dones a decidir sobre la seua maternitat i, en les seues obres, aportava consells i remeis per a evitar la concepció. En les recomanacions per a l'assistència al part, reconeixia que no es podia deixar el procés en mans de Déu. Recomanava opiacis per a superar els mals del part i abordava qüestions relacionades amb la sexualitat totalment desproveïdes del to moralitzador de l'època. Amb el seu marit i altres metges, va fundar l'Escola Mèdica Salernitana. Va ser el primer centre mèdic sense connexió amb l'Església. Alguns consideren que va ser la primera universitat laica europea i va exercir un paper crucial en la transició de la medicina monàstica a la laica.

Trota de Salern

A Espanya, el 1477, les lleis del Reial Tribunal del Protomedicato estableixen les condicions de l'exercici de professionals sanitaris, però en queden fora les comares.

L'any 1498, els Reis Catòlics promulgaren una pragmàtica sobre l'art de les comares. Per a l'Església, les comares foren una obsessió; els inquisidors Kramer i Sprenger deien que ningú causava majors danys a l'Església catòlica que les comares. De fet, van haver-hi

moltes comares condemnades a morir a la foguera com ara Epifania de Domeño i Euphanie Macalyane, i altres havien de provar la seua innocència a ferro calent o eren desterrades.

En el segle XVI, Carles I, en la seua *Constitutio Criminalis Carolina* de 1532, diu que: «L'opinió de metges, cirurgians i comares tinga un valor decisiu en les qüestions referents a les seues respectives professions, sempre que siguen cridats a declarar davant els tribunals de justícia», perquè fins al segle XVIII a Espanya els estudis de comare o llevador/llevadora no tenien cap vinculació amb les facultats de Medicina, però tenien funció jurídica i legal, podien actuar com a pèrits davant del jutge en drets de primogenitura.

Finalment, el segle XVIII va suposar la consagració de la professió de comare com a activitat quirúrgica a Espanya, cosa ja habitual a Europa cinquanta anys abans.

La lluita contra les infeccions

La pràctica de l'antisèpsia en obstetrícia es consolidà en la segona meitat del segle XIX.

Oliver Wendell Holmes i Ignaz Philipp Semmelweis obriren el camí per a la profilaxi de la febra puerperal que era la causa principal de mort durant el part i el postpart. L'any 1843, Oliver Wendell Holmes presentà a la Societat Mèdica de Boston un treball sobre el contagi de la febra puerperal, en el qual precisava la necessitat de rentar-se les mans amb hipoclorit de sodi i canviar-se de roba abans de qualsevol exploració. També hi precisava que no s'havien de fer exploracions a dones després d'haver realitzat una autòpsia o després d'haver examinat una pacient amb febra puerperal. Malgrat tot això, Oliver Wendell Holmes no va tenir massa èxit en les seues recomanacions.

La victòria definitiva de l'antisèpsia en obstetrícia es deu a Ignaz Philipp Semmelweis, que treballa com a assistent en una de les dues sales de part que tenia l'Allgemeines Krankenhaus de Viena. Semmelweis va observar amb sorpresa que a la sala on treballava es produïen molts casos d'infecció puerperal. La seua sala era freqüentada pels alumnes que havien practicat disseccions o autòpsies, mentre que en l'altra sala de parts de l'hospital atesa tan sols per comares no es produïen aquestes infeccions. Aquest fet li va fer intuir les causes d'aquest tipus de contagi. Però des del primer descobriment de l'antisèpsia en obstetrícia passaran quasi trenta anys fins que s'accepten plenament els treballs d'aquests dos investigadors.

A Vila-real, en aquells anys, Bárbara Royo Ferrer era la comare. Després de fer les pràctiques preceptives durant sis anys amb la seua mare, María Ferrer Llanes, revalida el títol de comare l'any 1849 a la Universitat de València. El 1884, en el llibre d'actes de

l'Ajuntament de Vila-real, en la sessió plenària del 21 de setembre, dirigit a Bárbara Royo Ferrer, apareix el paràgraf següent: «La corporació municipal li deixa constància del seu reconeixement pel treball realitzat durant molts anys atenent els parts a les dones pobres, sense rebre cap contribució econòmica».

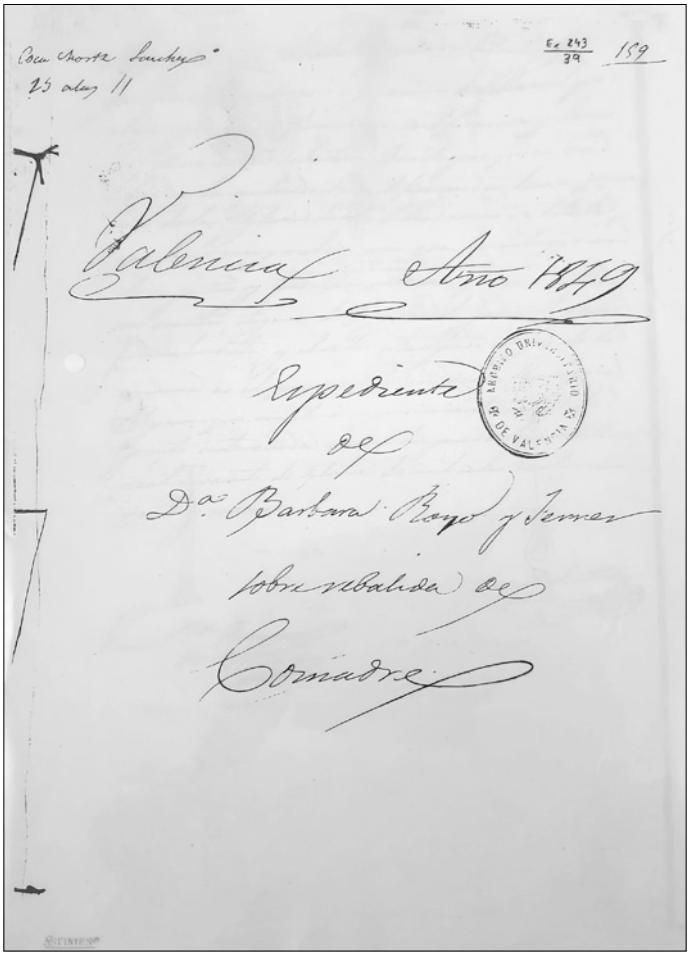
Valencia Año 1849
Expediente
de
Dª Barbara Royo y Ferrer
sobre rebalida de
Comadre

Primera pàgina de l'expedient acadèmic de Bárbara Royo Ferrer

La seua filla, Dolores Cano Royo, després d'haver fet més de sis anys de pràctiques al seu costat, com era preceptiu, es va matricular en la primera promoció de l'Escola d'Infermeria de la Universitat de València i va obtenir el títol de comare el 1891. Dolores farà les seues pràctiques acadèmiques amb Francisco Cantó Blasco, un dels metges més prestigiosos de l'època.

Francisco Cantó Blasco era membre de la Reial Acadèmia de Medicina de València, del Cos Municipal d'Higiene i Salubritat, del Gabinet de Medicina i Cirurgia i president de l'Institut Mèdic Valencià. L'Institut Mèdic Valencià era un rar exemple de continuïtat

i professionalitat mèdica a l'Espanya del segle XIX. De fet, es va convertir en una de les institucions mèdiques espanyoles de major relleu.

Francisco Cantó es va formar a Suïssa, on va aprendre tècniques sobre asèpsia i cirurgia amb Theodor Billroth. Parlar de Francisco Cantó Blasco és parlar de la introducció de les innovacions europees sobre higiene municipal al País Valencià.

Dolores Cano Royo, al llarg de dos anys, es forma a la sala de maternitat de l'Hospital Provincial de València amb el Dr. Francisco Cantó Blasco i torna a Vila-real per a aplicar a la nostra ciutat les tècniques més innovadores d'Europa.

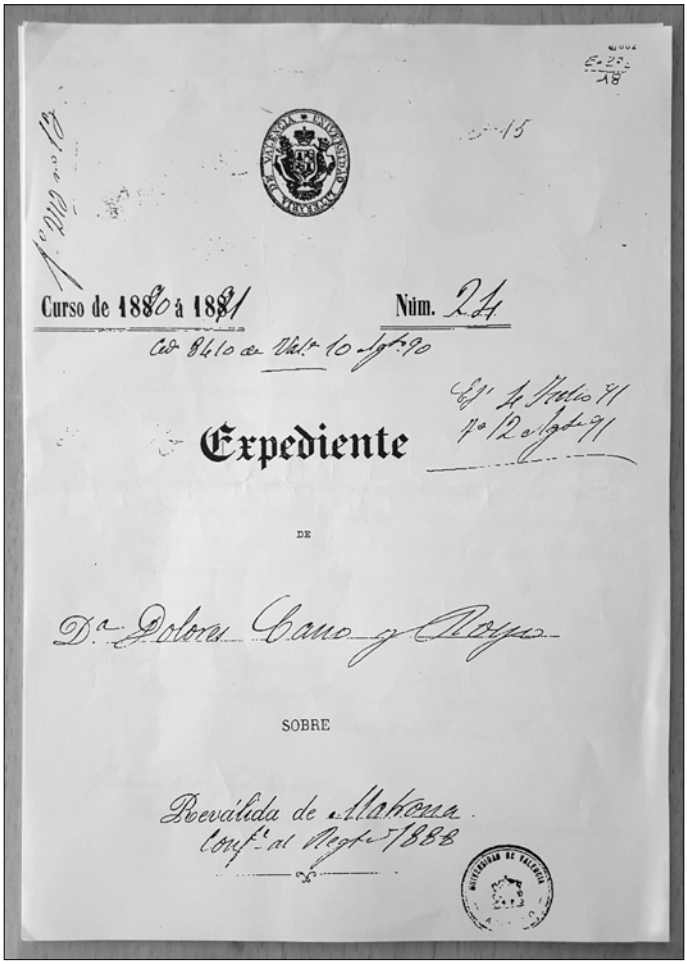
Curso de 1880 á 1881 Núm. 24

Expediente

DE

D.ª Dolores Cano y Royo

SOBRE

Reválida de Matrona

Primera pàgina de l'expedient acadèmic de Dolores Cano Royo

D'ençà que Dolores Cano inicia la seua activitat com a comare a Vila-real, la mortalitat de les dones en el part i postpart es redueix del 25 % a l'1,27 % i la mortalitat infantil de menors d'un any passa del 119,6 per mil, l'any 1891, al 62 per mil en el quinquenni

del 1931-1935. Això explica la disminució de la mortalitat a Vila-real de forma molt apreciable.

En el llibre *Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*, de Pascual Mezquita i Santiago Vilanova, veiem que l'any 1910 ja troben a Vila-real en la taxa de mortalitat nivells del 16 al 17 per mil, és a dir, la meitat de mortalitat que cinquanta anys abans. Fins i tot, les xifres de Vila-real són més baixes que a Vinaròs, Catalunya i Espanya.

Anys	Vila-real	Vinaròs	Catalunya	Espanya
1901 - 1905	17,2	22,8	23,2	26,0
1906 - 1910	16,3	22,9	21,9	24,1

Des de la segona meitat de segle XIX, en les societats europees més avançades, existia una preocupació pels alts nivells de mortalitat infantil, fonamentada en les estimacions publicades per organismes estadístics nacionals. Aquest context va contribuir a la posada en pràctica d'intervencions sanitàries encaminades a millorar el desenvolupament infantil des del naixement, particularment entre les classes més empobrides. Una d'aquestes intervencions va ser la creació de la Gota de Llet per a l'alimentació infantil, que va tenir el seu origen en el desenvolupament tècnic propiciat per Pasteur, que va idear un mètode per a l'esterilització de la llet, i de Gaetner, que va proposar un mètode de maternalització.

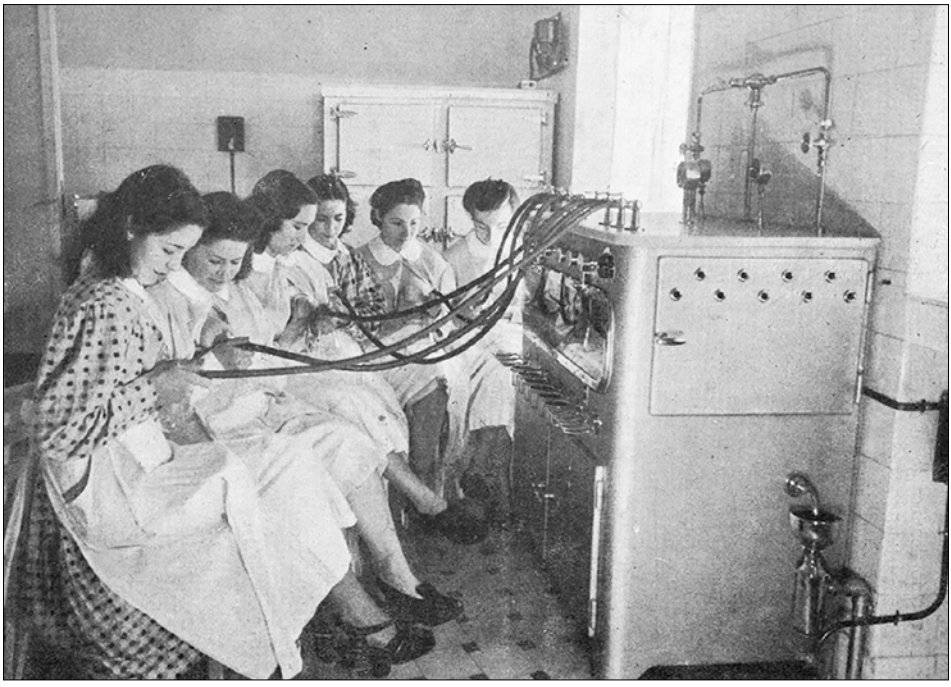

Un grup de dones es trau la llet materna amb una màquina per a poder facilitar la lactància artificial d'altres nadons

La primera creació de Gota de Llet va ser a França el 1894. Era un moviment internacional i Espanya no en va quedar al marge. Prova d'això va ser la presència continuada de representants de l'Estat espanyol en diverses trobades internacionals. Aquesta institució de Gota de Llet s'estableix no només en una gran majoria de les capitals de província, sinó en altres localitats, principalment amb més de 10.000 habitants i també al protectorat espanyol del Marroc.

La primera Gota de Llet que es va inaugurar a Espanya va ser la de Barcelona l'any 1902.

El 1910 es va posar en marxa a València, allí van utilitzar la casa de la lactància de l'antiga fàbrica de tabacs al carrer de Colom.

Una de les crítiques que es va fer a la Gota de Llet va ser que les facilitats que propiciaven la lactància artificial anaven en detriment de la lactància materna, però aquest argument el rebaten els professionals de la pediatria amb el comunicat següent:

> Aun en las plazas concedidas mediante donación para cooperar a los gastos de la Institución, no será admitido ningún niño para alimentarle con lactancia artificial sin comprobar que su madre no tiene posibilidad de criarle al pecho.

La gestió tampoc va estar exempta de dificultats, una part rellevant de les mateixes eren d'origen financer o derivades d'una major demanda dels seus serveis.

A Vila-real no tenim constància de la data d'inauguració de la Gota de Llet, però hi ha un primer ingrés de l'alcalde en un compte corresponent a la gestió de la senyora dipositària de la Junta de la Gota de Llet, Dolores Nebot, i això ens fa pensar que la seua activitat comença a primeries de l'any 1928. La Gota de Llet va estar en llocs diferents, però sempre al voltant del carrer de Betxí. També apareix un inventari de tot el material del qual disposaven: 6 *llits-somiers*, 6 llits, 12 matalassos, 6 cobrellits, 1 armari, 12 butaques, 24 cadires, palanganes, orinals, hules, guardapols, planxa, embut, obrillandes, cafetera elèctrica, 380 bosses de llet, sabó, estris de cuina.

Entre les entitats que periòdicament financen la Gota de Llet tenim fins i tot un circ. Mentre que, d'altra banda, ens sorprén molt que el Sindicat Catòlic no faça cap aportació, però sí que aparega entre els pagaments, cobra periòdicament la llet, el sabó i fins i tot el blavet.

INGRESSOS 1928			
Abril	**Juny**	**Juliol**	**Desembre**
Alcalde: 2.089,14 ptes.	Cinema Tàrrega: 50,00 ptes.	Sr. Villarreal, per espectacles: 210,00 ptes.	Cinema Tàrrega: 50,00 ptes.

INGRESSOS 1928			
Abril	**Juny**	**Juliol**	**Desembre**
	Trinquet nou: 30,00 ptes.	Sr. Villarreal: 112,00 ptes.	
	CD Villarreal: 30,00 ptes.	Trinquet nou: 30,00 ptes.	
	Cinema Ferreres: 112,00 ptes.	CD Villarreal: 30,00 ptes.	
		Cinema Ferreres: 112,00 ptes.	
		Juan Bta. Goterris: 5,00 ptes.	

INGRESSOS 1929		
Març	**Juny**	**Desembre**
Ingressat per Serra, de mares dels xiquets: 1.296,50 ptes.	Cinema Tàrrega: 150,00 ptes.	Cinema Valencia: 54,00 ptes.
Ingressat per Serra, de mares dels xiquets: 274,50 ptes.	Trinquet nou: 30,00 ptes.	Cinema Tàrrega: 150,00 ptes.
Sr. Serra: 234,00 ptes.	CD Villarreal: 30,00 ptes.	Trinquet nou: 30,00 ptes.
Sr. Villarreal: 496,80 ptes.	Cinema Ferreres: 112,00 ptes.	CD Villarreal: 30,00 ptes.
Sr. Villarreal: 486,20 ptes.	Recaptat de les mares dels xiquets: 1.099,10 ptes.	

INGRESSOS 1930			
Febrer	**Març**	**Juny**	**Juliol**
Recaptat de les mares dels xiquets des del 14/10/1929: 1.254,00 ptes.	Recaptat de les mares dels xiquets durant el mes de març: 274,50 ptes.	Un circ: 50,00 ptes.	Sra. Dolores Nebot: 29,75 ptes.
		Gran Casino: 17,00 ptes.	
		Els XIII: 15,00 ptes.	

Pel que fa als pagaments, es realitzen a les encarregades i a diverses persones del veïnat del poble que subministren material de ferreteria, obra, jornals, transport, mantes, poals, biberons, cadires, llits, entre d'altres, i, com a entitat, al Sindicat Catòlic.

PAGAMENTS 1928	
Novembre	**Desembre**
Al Sindicat Catòlic, llet i sabó: 2,50 ptes.	Al Sindicat Catòlic, llet: 8,00 ptes.
Al Sindicat Catòlic, llet: 18,00 ptes.	
Al Sindicat Catòlic, llet: 18,00 ptes.	

PAGAMENTS 1929				
Gener	**Febrer**	**Abril**	**Octubre**	**Desembre**
Al Sindicat Catòlic, llet i sabó: 24,90 ptes.	Al Sindicat Catòlic, llet: 18,00 ptes.	Al Sindicat Catòlic, sabó i blavet: 7,50 ptes.	Al Sindicat Catòlic, llet, sabó i altres: 74,55 ptes.	Al Sindicat Catòlic, llet: 70,00 ptes.
Al Sindicat Catòlic, llet: 18,00 ptes.	Al Sindicat Catòlic, llet: 69,60 ptes.	Al Sindicat Catòlic, llet: 71,00 ptes.		

Després de finalitzar la Guerra espanyola, la Gota de Llet perd el seu estatus com a conseqüència de la promulgació de la Llei de sanitat infantil i maternal el 1941 i de la creació de l'assegurança obligatòria de malaltia de 1942. Però seguirà funcionant en molts pobles per a subministrar llet maternitzada entre els nens més pobres, com és el cas de Vila-real, fins a l'any 1967. Pensant també en la salut de la mare, les comares van ser les que es van imposar perquè les dones tingueren baixa per maternitat. En la Segona República es va concedir un subsidi de dotze setmanes a les mares, que es va estendre fins a arribar a les setze setmanes .

Les comares veien la vida amb tota la cruesa, se n'anaven a un part i podien tardar dos dies a tornar a casa. Quan es dona a llum en un hospital, no sabem res de la vida d'aquesta persona més enllà de les parets del centre sanitari, però aquelles dones entraven a les nostres cases.

La dona en la pràctica mèdica

La primera comare de qui tenim notícia és Gràcia Albert, registrada a Vila-real a les primeries del segle XVIII. Per a poder entendre el context en què Albert va desenvolupar el seu treball davant les afeccions infeccioses, cal tenir en compte que la medicina fins a

finals del segle XIX no va comptar amb el concurs de la microbiologia perquè la informara sobre les causes de la infecció. Tota infecció s'explicava com un castic diví. La higiene estava dominada per la teoria miasmàtica hipocràtica galènica segons la qual la mala olor era un dels principals agents i signes de malaltia.

El major nombre de concepcions tenien lloc a la primavera i, per tant, els parts a l'hivern. Segons Pascual Mezquita i Santiago Vilanova, autors de *Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*:

> [...] la causa estaria en la necessitat que la dona no estigués en avançat estat de gestació a l'època de les collites (maig-agost), perquè els seus braços eren necessaris en l'economia agrícola. També hi hauria possiblement raons de tipus religiós: la prohibició per part de l'Església catòlica de tenir relacions sexuals durant la Quaresma.

Trobem un acord de l'Ajuntament sobre Gràcia Albert. El 9 de desembre de 1722, l'Ajuntament acordava no fer-li pagar impostos i donar-li casa franca en reconeixement «de su abilidad». Aquesta habilitat era la condició que es demanava per a ser comare fins a l'Ordenança de Carles IV el 1804. D'ençà de 1827, a aquest «prestigio social, pericia y conocimiento reconocido», s'afegirà l'exigència d'haver practicat durant més de sis anys aquest ofici amb una altra comare, d'acord amb el Reglament de cirurgia de l'any 1827. Aquest reglament supeditava la pràctica de l'ofici de comare a la condició de viuda o casada. Cap dona fadrina podia optar a l'examen municipal o del Protomedicato. Les viudes estaven obligades a presentar un certificat de trobar-se en aquest estat civil i les casades, l'autorització per escrit del seu marit a més de la fe de casament. En tots dos casos calia aportar fe de baptisme i certificat de bona vida i costums, signats pel rector, i la informació de «limpieza de sangre y de práctica».

María Ferrer Llanes, nascuda a Vila-real l'any 1783, era «viuda de Pascual Royo, madrina aprobada con el correspondiente título». Va obtenir el títol que s'exigia i va fer el jurament d'un codi deontològic pel qual es comprometia a:

> Ejercer fielmente su arte. Asistir de limosna a las pobres de solemnidad y con el mismo cuidado que a las ricas. Guardar secreto de todas las cosas que les pidan. No administrar ni aplicar a las embarazadas, parturientas ni puérperas medicamento alguno. No hacer maniobras difíciles en los partos, sino llamar a algún profesor que los ejecute cuando sean necesarios. Administrar el agua de socorro a los párvulos en los casos en que sea menester.

El 20 d'octubre de 1849, la seua filla, Bárbara Royo Ferrer, obtindrà el títol. Del 1841 al 1847 va practicar l'ofici de comare «en compañía de mi madre María Ferrer maestra

aprobada de dicho oficio…». La seua mare certificava «mi hija ha practicado por más de seis años en mi compañía el oficio de Comadre o Madrina con aprovechamiento e inteligencia y satisfacción del Público…», però fins que no es va casar no va poder optar a la Revàlida de Comare a la Universitat de València.

En aquella societat, la dona estava sotmesa a la tutela del pare i, quan es casava, mitjançant l'autorització d'aquest, passava a estar sotmesa al marit i limitada en l'administració dels seus béns, ja que les dones casades restaven sotmeses a una *capitis deminutio*, (disminució de la capacitat jurídica), a l'inrevés del que passava amb els homes que, en casar-se, guanyaven la independència plena. La dona no podia establir cap mena de relació jurídica sense la autorització corresponent del cap de família. És per això que es feia imprescindible que el seu marit, Pedro Cano Vizcaíno, donara

> […] permiso y licencia cual de derecho es necesario a Bárbara Royo y Ferrer su consorte para que ésta pueda practicar y practique cuantas diligencias judiciales convengan a fin y hasta conseguir el titulo correspondiente para poder la misma usar del Oficio de Comadre o Madrina y asistir a las Mujeres en los Partos como tal comadre y a la fianza de cuanto obrase dicha consorte en el particular.

Quan va a la Universitat de València a l'examen de Revàlida de Comare, Bárbara és «una mujer de estatura regular, color sano, ojos pardos, nariz regular, cabello castaño», com apareix en el seu expedient perquè encara no s'utilitzaven fotografies per a identificar l'alumnat. Va ser admesa als exàmens i va obtenir el títol «por unanimidad de votos».

El 21 de novembre de 1861, el Ministeri de Foment trau a la llum un reglament per a l'ensenyament de comares. Segons aquest reglament les condicions per a ser admesa a la matrícula de comare eren:

> 1. Haber cumplido 20 años de edad.
>
> 2. Ser casada o viuda. Las casadas presentarán licencias de sus maridos autorizándolas para seguir estos estudios; y unas y otras justificaran buena vida y costumbres por certificación de sus respectivos párrocos.
>
> 3. Haber recibido con aprovechamiento la Primera Enseñanza Elemental completa. Eso se comprobará por medio de un examen que se hará en la Escuela Normal de Maestras, componiendo el Tribunal la Directora, la Regente, y uno de los profesores auxiliares.

A més a més, per a poder aconseguir el títol de comare, s'exigia:

> 1. Nociones de Obstetricia, especialmente en su parte anatómica y fisiológica.
> 2. Fenómenos del parto y sobreparto naturales, y señales que los distinguen de los preternaturales y laboriosos.
> 3. Preceptos y reglas para asistir a las parturientas y paridas y a los niños recién nacidos, en todos los casos que no salgan del estado normal fisiológico.
> 4. Primeros y urgentes auxilios del arte a las criaturas cuando nacen asfícticas y apopléjicas.
> 5. Manera de administrar el agua de socorro a los párvulos cuando peligra su vida.

Aquests estudis i aquestes pràctiques tan sols es podien fer a les universitats de Madrid, Barcelona, Granada, Santiago, Sevilla, València i Valladolid.

A conseqüència de la publicació d'aquest reglament, la revista *El siglo médico* aportà un comentari signat per M. A. on es demanava la no intromissió dels sagnador en la qüestió de parts.

> El bello sexo necesita quien le auxilie en la generalidad de los casos, es decir, en los partos naturales, cuando éstos se reducen al desempeño normal de aquella función, sin que sufra su pudor, como sucedería recurriendo a individuos del otro sexo, y para este fin se han creado las Matronas. Solamente en el caso de ocurrirles alguna duda, o de sobrevenir cualquier dificultad necesitarán apelar a profesores de ilustración superior. Ahora bien, no reuniendo los sangradores, la condición del sexo, ni pudiendo prestar los delicados servicios de las matronas, ni siendo posible que adquieran conocimientos superiores, la menor concesión en este punto, fuera inconveniente, casi absurdo.

En contra del que havia establit el Reglament de 1861, una reial ordre de Governació prohibeix el 1864 que les cases de maternitat servisquen d'escola pràctica per a l'ensenyança de comares. Però l'any següent, la Secretaria General de la Universitat Central anuncia:

> Conforme al artículo 22 de la Real Orden de 21 de Noviembre de 1861 se hallará abierta en esta Secretaria General desde el día 16 hasta el 31 del corriente mes la matrícula para la enseñanza de matronas, a la cual serán admitidas las personas que acrediten los requisitos expresados en los artículos 7, 18, 19 y 25 de dicha Real Orden, mediante el pago de 20 reales de reintegro azul llamado de matrícula. Según lo dispuesto en la Real Orden de 22 de Enero último, la enseñanza de matronas solamente puede darse en los departamentos de las casas de Maternidad,

> destinadas a parturientas indigentes de legítimo matrimonio; y como hasta ahora no se haya pedido autorización para dar la citada enseñanza por ninguno de los profesores de las mencionadas Casas de Maternidad, no se dará principio a ellas, mientras no se designe algún profesor para desempeñarlas.

En altres països també es planteja la millora de la instrucció de les comares, com ara a Bèlgica el 1876.

> En la Academia de Medicina de Bélgica se ha promovido recientemente una discusión, acerca de si se debía o no pedir a la Cámara de Diputados que se concediera a las mujeres el título de doctoras en partos, permitiéndoles lo que ahora está prohibido, la aplicación del fórceps.
>
> Ahora bien, las matronas tienen ya el derecho de sangrar, de vacunar, de suministrar medicamentos, hasta venenos como el cornezuelo de centeno, practicar la versión y cuidar de las parturientas y de los recién nacidos.

La Universitat de València, en octubre de 1867, només tenia tres alumnes matriculades per a ser comares i tan sols una d'elles aconseguí el títol.

A Itàlia, segons una estadística de 1881, hi havia tres comares per cada 10.000 habitants.

La falta de col·lectius mèdics femenins a causa del reconeixement tardà de les carreres universitàries femenines a Espanya, juntament amb l'hostilitat elevada respecte a l'expressió pública de les dones i a la seua intervenció en l'àmbit públic queden de manifest en els comunicats de premsa de l'època. L'any 1878 un comentarista tot irat deia:

> ¿Cómo es posible que una dama educada en la edad de las ilusiones no pierda su pudor en el anfiteatro de disección clínica?
>
> ¿Serán las puras doncellas que se matricularon en el estudio de la Anatomía, las matronas que al cabo de unos años reciban la investidura y cuyas mejillas ya no teñirá ruboroso carmín?

En la revista de la Beneficiencia, Sanidad y Establecimientos Penales es publicava:

> Una mujer matrona ya parece algo repugnante, pero al cabo puede pasar, y sobre todo si se limita a la asistencia a los partos naturales y ciertas levísimas dolencias… pero una mujer dedicada a la clínica quirúrgica… una cirujana, o sea, un cirujano con faldas… ¿Quién se casaría, sin fundados motivos, con una cirujana diestra en el arte cisoria?

Encara l'any 1894, *El siglo médico* marginava metgesses de reconegut prestigi amb comentaris com aquests:

> Que escriban y expliquen si les place, como Dª Oliva de Sabuco y Santa Teresa, sobre los nervios las unas, sobre el amor divino las otras, pero por los clavos de Cristo, no pasemos a más, porque vamos a dar a la jurisprudencia de los siglos el más soberano puntapié que pudiera largarle Tirabuque con su zapato de siete suelas.

I frases com aquesta: «[…] el cirujano es ayudado por una rubia, mientras que el cloroformo lo pone una morena».

Malgrat aquesta oposició, quan l'any 1888 s'inicien a la Universitat de València els estudis reglats d'Infermeria, mitjançant el Reglament de 16 de novembre de 1888, una dona de Vila-real, Dolores Cano Royo, serà una de les primeres universitàries.

El 3 de juliol de 1891, segons el Reglament de 16 de novembre de 1888, revalida el títol de comare, la qual cosa fa que pertanga a la primera promoció de l'Escola d'Infermeria de la Universitat de València.

Malgrat ser-ne poques, el nombre de comares titulades va anar en augment.

EL MINISTRO DE FOMENTO

POR CUANTO Dª Dolores Cano y Royo natural de Vila-real provincia de Castellon de edad de treinta y tres años ha acreditado en debida forma que reune las circunstancias prescritas por la actual legislacion para obtener el Titulo de Matrona y hecho constar su suficiencia ante la Universidad de Valencia el dia 4 de Julio de 1891

Por tanto, de órden de S.M. EL REY (q.D.g.) y en su nombre la REINA REGENTE DEL REINO expido este Titulo para que pueda ejercer libremente la profesion de Matrona en los terminos que previenen las leyes y reglamentos vigentes

Dado en Madrid á diez y ocho de Julio de mil ochocientos noventa y uno.

El Jefe del Negociado — En nombre del Sr. Ministro EL DIRECTOR GENERAL — Firma del interesado

TÍTULO DE Matrona a favor de Dª Dolores Cano y Royo

Registro general del Negociado de Títulos folio ... núm. ... — Registro especial del Negociado correspondiente folio 7 núm. 1509

VÁ SIN ENMIENDA

Títol de Dolores Cano Royo

Lucinda López Cano, nascuda a Vila-real, aconseguia el seu títol de comare a la Universitat de València l'any 1912.

Consultats els expedients que es conserven a l'Arxiu de la Universitat de València resulta que, de 1690 a 1938, sols apareixen com a procedents de Vila-real: Bárbara Royo Ferrer, títol de 1849; Dolores Cano Royo, títol de 1891, i Lucinda López Cano, títol de 1912.

Aquestes comares pertanyen totes a la mateixa família que des de principis del segle XIX realitzaven a Vila-real aquesta tasca: María Ferrer Llanes, la seua filla Bárbara Royo Ferrer, la seua neta Dolores Cano Royo i la seua besneta Lucinda López Cano, coneguda popularment a Vila-real com la família dels *comaros*.

Pels testimonis orals entenem que les comares estaven molt valorades entre la gent del poble i també, com queda reflectit en el catàleg de professionals, per quantitats cobrades el 1867. Les comares se situaven en un lloc intermedi, i cal recordar que el salari de la dona sempre ha estat per sota del de l'home.

Facultatiu	200 reals
Veterinari	150 reals
Practicant	80 reals
Comare	80 reals
Catedràtic d'institut	60 reals
Mestre de primera ensenyança	32 reals

Aquestes dones comares van representar un dels primers col·lectius femenins a generar un corrent d'opinió feminista entorn a la maternitat mitjançant les publicacions *El eco de las matronas* i *La mujer y la higiene*.

El eco de las matronas era una revista professional il·lustrada de parts, malalties de les dones, de la primera infància i de la higiene popular (1893).

La mujer y la higiene era una revista quinzenal dedicada a les mares de família, comares, cirurgians, infermeres i, en general, a la dona en relació amb la medicina i la higiene (1905).

Mitjançant aquestes publicacions, les comares desenvoluparen ja des de finals del segle XIX una política d'higiene aplicada a la maternitat. A més a més, amb la iniciativa de Rosa Vinyals, comare de la Beneficència Municipal de Barcelona i directora de la revista *La mujer y la higiene*, desenvoluparen una defensa clara de la dona i de l'equiparació dels seus drets amb els dels homes. En les pàgines d'aquesta revista, s'hi plantejava la necessitat de procedir a la dignificació de la dona de forma paral·lela a l'emancipació femenina.

La mujer y la higiene va constituir una de les escasses plataformes col·lectives femenines, on es va expressar alguna crítica del model de gènere vigent, que definia la dona a partir del seu mandat biològic de la maternitat.

Les comares a Vila-real (1722-1967)

Del 1722 al 1967 són moltes les comares que van exercir a Vila-real, però només trobem un tocòleg titular:

Gràcia Albert. Document de l'Arxiu Municipal de Vila-real, 1722.

María Ferrer Llanes. Naix a Vila-real l'any 1783. Té el domicili al carrer de la Mare de Déu dels Àngels, núm. 14. Mor a Vila-real. Document de l'Arxiu Universitari de València, 1849.

Bárbara Royo Ferrer. Naix a Vila-real el 25 de febrer de 1817, amb domicili al carrer de la Morera, núm. 22. Mor a Vila-real el 24 d'abril de l'any 1890. Títol de comare de l'any 1849 (document de la Universitat de València).

Dolores Cano Royo. Naix a Vila-real el 13 de març de l'any 1858, amb domicili al carrer de la Mare de Déu dels Dolors, núm. 19. Mor a Vila-real el 8 d'abril de l'any 1925. Títol de comare de l'any 1891 (document de la Universitat de València). *Anuario-Guía de la provincia de Castellón* de 1894, 1922, 1923, 1924 i 1925.

Dolores Cano Royo

Magdalena Poch. *Anuario-Guía de la provincia de Castellón* de 1894.

Lucinda López Cano. Naix a Vila-real, amb domicili al carrer de la Morera, núm. 2. Títol de comare de l'any 1912 (document de la Universitat de València).

Mariana Cabrera Llorens. Domicili al carrer de Santa Bàrbara, núm. 43. *Anuario-Guía de la provincia de Castellón* de 1922, 1923, 1924, 1925 i 1929.

María Sos Vallverdú. Domicili al carrer de Primo de Rivera (actualment avinguda de la Murà). *Anuario-Guía de la provincia de Castellón* de 1926.

Águeda Sanmiguel Manuel. Naix i mor al Port de Sagunt, amb domicili al Raval del Carme, núm. 18, de Vila-real.

Dolores Bovaira Cano. Document de l'Arxiu Municipal de Vila-real de 1938.

Amparo Piqueres Escrig

Teresa Martínez Torres. Naix a Algemesí. Viu al carrer de la Sequiola. *Anuario-Guía de la provincia de Castellón* de 1926, 1929 i 1948.

Manuel Coret Llop. Naix a Vila-real l'any 1907. Domicili al carrer del Comte Albay, núm. 6. Obté el títol l'any 1931 (document de la Facultat de Medicina de València). S'especialitza a Madrid a l'Hospital San Carlos.

Amparo Piqueres Escrig. Naix a València el 28 de juny de 1917. Exerceix com a comare a la Clínica La Luz de Vila-real. Té el domicili al carrer de Vázquez de Mella. Títol de comare, l'any 1956 (document de la Facultat de Medicina de València).

Amalia Guinot Balaguer

Amalia Pilar Guinot Balaguer. Naix a Barcelona el 26 de gener de 1918. Mor a Castelló de la Plana el 7 d'abril de 1977. Viu a la plaça de la Vila, núm. 11, de Vila-real. Títol de comare, l'any 1940 (document de la Facultat de Medicina de Barcelona).

Bienvenida Colonques Amer. Naix a Vila-real l'1 de febrer de 1928. Té el domicili al carrer de la Mare de Déu de Gràcia, núm. 21. Obté el títol l'any 1951 (document de la Facultat de Medicina de València) i exerceix com a comare a la Clínica La Luz.

Maruja Forcada Arquimbau. Naix a Vila-real el 6 d'abril de 1934. Viu al carrer Major Sant Doménec, núm. 20. Títol de comare, l'any 1956 (document de la Facultat de Medicina de València). Fa les pràctiques a la Maternitat de Barcelona. Exerceix com a comare C, per a servir de suport a les dues comares titulars de Vila-real.

M. Pilar Pons Beltrán. Naix a Vila-real el 7 de juliol de 1945. Té el domicili al carrer de Santa Anna, núm. 4. Obté el títol d'ATS, amb l'especialitat de comare, l'any 1966 a la Facultat de Medicina de València. Fa les pràctiques a l'Hospital Provincial de València (actualment, Hospital General Universitari de València).

Arribada dels nadons

A Vila-real, com a la resta del País, quan una dona esperava un fill havia d'amanir personalment totes les peces de roba que necessitaria el nadó. Les peces més complicades i de llarga duració passaven de mares a filles. Els principals components del teixit dels darrers anys del segle XIX són el lli, la seda, el cotó, la llana i també la franel·la. Les dones preparaven per al nadó el culer, el *reculer*, els peücs, la camisola o xambreta, una camiseta sense mànegues, una camiseta amb mànegues, uns faldons, la roba de bressol, uns mantons, bolquers de tela de fil i piqué, una bressadora… Tot es feia a mà, fins i tot les benes per al melic, que eren de tires de tela de cotó, ribetejades a punt creuat amb fil de color i amb dues vetes llargues per a pegar-li la volta al cos. També preparaven tovalloles blanques per al moment del part.

A les cases, les comoditats eren molt poques i les condicions higièniques deixaven molt a desitjar. Al poble no hi havia clavegueres i la roba es rentava als llavadors municipals amb un sabó casolà. Un dels primers mèrits de les comares fou convéncer el veïnat de la necessitat de prendre mesures higièniques. Així, la roba que estava en contacte amb la mare en el moment del part i després era esterilitzada bullint-la al foc. Al mateix temps i per la mateixa raó, quan arribava la comare ja tenien preparada molta aigua bullida, tovalloles, alcohol i dues safes, una per a atendre la mare i una altra per al nadó. Després del part la comare, entre altres detalls, encomanava ferventment que vigilaren la mare perquè no tinguera una *mort dolceta*, és a dir, que mentre dormia es dessagnara sense que ningú ho notara.

El costum de l'època era batejar el nadó als pocs dies de nàixer, al voltant de la setmana. Com que la mare encara no eixia de casa, era la comare qui portava el xiquet de bolquers, vestit amb bolcada de piqué brodat o de fil amb puntes de boixets, fins a la pica baptismal.

La majoria dels vila-realencs tenien com a bressol un selló contra un altre selló i damunt un matalàs xicotet. No hi havia al mercat llet maternitzada o similars, per tant si la mare per raons diverses, com ara mort, malaltia o un altre embaràs (cosa molt freqüent, perquè les dones parien abans molt més que avui) no podia donar-li de mamar al nadó, la cosa es complicava força. Calia buscar, de vegades fora del poble, una dona que li fes de mare, la mare dida. Aquestes dones es buscaven entre aquelles que havien parit feia poc i tenien llet suficient per a donar de mamar al seu nadó i a un altre; o, en el pitjor dels casos, que se

li havia mort el seu nadó. També per açò, generalment es demanava consell a la comare, per ser la més informada. Els testimonis orals ens parlen de la mare dida.

Les primeres mares dida o mares de llet de les quals es té constància treballaven a l'antic Egipte i en les elits romanes. En aquests casos era la professionalització de la lactància que permetia a la mare dedicar-se a altres ocupacions o simplement lliurar-se d'una tasca percebuda en les classes superiors com socialment inadequada.

La comare feia d'enllaç entre la mare que no tenia llet suficient en parts múltiples i mares que havien perdut el seu nadó. Quasi s'equipara la llet materna amb la sang. Aquesta relació de ser criats per una mare que no era la biològica teixia uns llaços sentimentals tan forts que no es trencaven de per vida. Fins i tot, per diverses circumstàncies, vivien junts, sense perdre el contacte amb la mare biològica. I encara avui trobem persones grans que parlen amb emoció de la seua mare dida o del seu fill de llet.

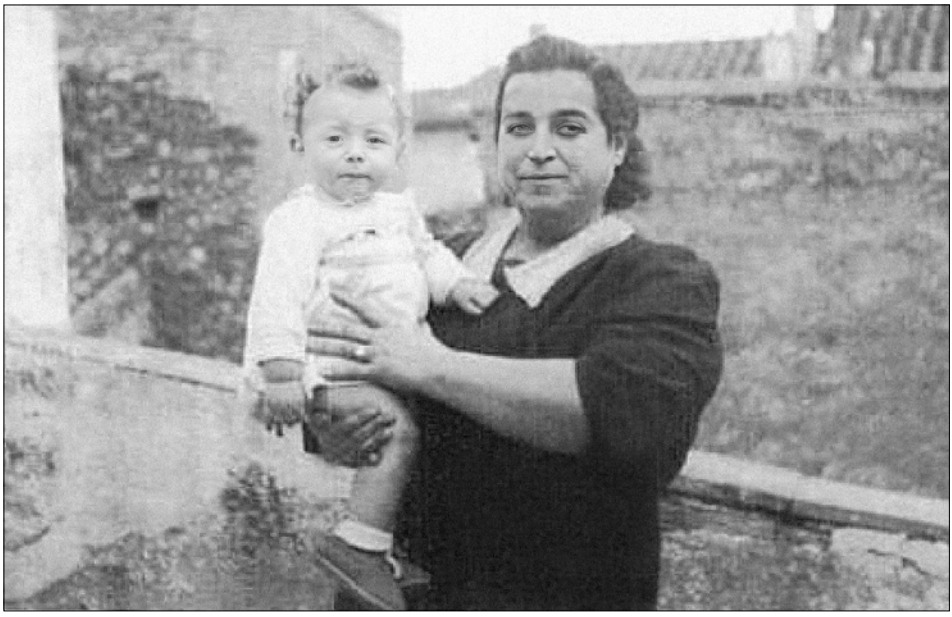

Águeda Sanmiguel Manuel

Les comares hagueren d'exercir també de psicòlogues en moltes ocasions, sobretot amb la intenció de fer aflorar aquella humanitat individual, danyada greument per la guerra. Per posar-hi alguns exemples significatius, a Vila-real durant la postguerra, una dona embarassada, mare ja de cinc fills, en quedar-se viuda, li demanà que l'ajudara a avortar. Malgrat que la demanda anava contra els seus principis, la comare va saber captar el seu dolor i la seua soledat. La dona embarassada li va dir: «Un més, no en podré criar», i ella li contestà «farem cinc butlletes amb el nom dels teus fills i una en blanc per al qui ve, i a qui li toque ja veurem què farem». La dona li preguntà: «Vosté seria capaç de fer-li mal

a algun dels meus fills?», i ella li respongué «I per què penses que soc capaç de fer-li'n al que ve?».

Per uns altres testimonis orals sabem que a Vila-real, una dona embarassada, mare també de cinc fills i amb la inesperada notícia de la mort del seu marit, en la més absoluta soledat, es va provocar l'avortament. La dona es dessagnava, però la gent del veïnat tenia por d'ajudar-la per no veure's involucrada. Aleshores, van avisar la comare, Águeda Sanmiguel Manuel, que se n'adonà que si no l'ajudava moriria i deixaria cinc criatures soles.

Una vegada salvada la mare, la comare fou citada per la Guàrdia Civil i desterrada del poble. Més endavant i una vegada aclarits els fets, va tornar a Vila-real per a gaudir de la confiança i l'estima de la gent del poble. Van ser temps molt difícils per a fer de comare, especialment durant la guerra. Teresa Martínez Torres i Dolores Bovaira Cano van ser les comares que van exercir durant la Guerra de 1936. Es van repartir la faena entre tot el caos que dominava el moment històric que estaven vivint. Ja que, a més, l'únic tocòleg de Vila-real, va estar a la presó durant quasi tota la contesa.

Fins i tot van haver d'assistir dones als refugis mentre durava l'alarma. A Vila-real, les bombes van caure sobre quasi tota la població, i l'últim bombardeig va ser la nit del 4 de febrer de 1939. En cas de bombardeig, es feia sonar la sirena perquè la població anara als refugis per a protegir-se. Al seu interior tenien una ventilació mínima, no disposaven de lavabos i la majoria no teníem llum elèctrica, que se suplia mitjançant llanternes, bugies i llànties de carbur, atés que només s'utilitzaven mentre durava l'alarma, encara que hi havia gent que passava allí les nits. Es va optar per aprofitar com a refugis les coves del subsol, a més de construir-ne alguns. Estaven repartits per tot el poble, com el refugi de la plaça del Mercat, el del convent de les Dominiques, ubicat al solar on es troba l'actual Ajuntament, els dels col·legis Gimeno Barón i Cervantes, el de la barraca de Carda, el de la cova de Parret i el refugi de la plaça del Calvari, que amb més de cent cinquanta metres era el refugi més gran de la ciutat.

També van exercir durant la postguerra, amb moltes penúries econòmiques a Vila-real i sobretot amb moltes pèrdues humanes. Les comares eren de les poques dones que tenien llibertat de moviments. L'any 1965, en el carnet que portaven damunt les comares, deia: «los agentes de la Autoridad prestarán a la titular de este carnet la ayuda y consideraciones debidas». Sempre i quan es comprometera a «solemnemente ante Dios, llevar una vida pura y ejercer mi profesión con devoción y fidelidad…».

Altres d'aquestes comares, malgrat desenvolupar la seua tasca en dates relativament recents, ho van fer freqüentment en pèssimes condicions. Però aleshores, ja portaven un control durant l'embaràs, almenys dels aspectes més importants, com ara l'albúmina, la pressió arterial i l'augment de pes, per a evitar entre altres malalties l'eclàmpsia, que és una afecció caracteritzada per accessos convulsius, seguits d'un estat comatós, que pot

aparéixer al final de l'embaràs, durant el part o en el puerperi, ja que el seu pronòstic és roín per a la mare i sobretot per al nadó. També controlaven l'encaixament del fetus durant l'embaràs (pelvià, de natges o transversal) i les fontanel·les del nadó.

Tothom a Vila-real coneixia l'adreça de les comares i del tocòleg, perquè alguna vegada i amb presses les podien necessitar. Quan calia anar a buscar-les de nit, el costum era fer-se acompanyar per un policia municipal, per si no era reconeguda la persona que requeria els seus serveis. Els desplaçaments, fera fred o ploguera, eren a peu, amb bicicleta o amb moto, per alguns carrers fins i tot sense urbanitzar. I fins a les cases de les persones immigrants situades la gran majoria fora del nucli urbà de Vila-real, on l'aigua corrent i l'electricitat encara no havien arribat, la qual cosa dificultava la tasca. En molts casos els espais on es produïa el part s'il·luminaven amb llum de carbur. Les comares encara recorden, una vegada acabat el part, veure els seus orificis nasals ennegrits pel carbur, o en nits de fred intens i plovent, en cases on l'únic mitjà de calefacció era el braser, esperar el moment del part ajupides al costat de la mare i de vegades notar al final de la nit símptomes d'intoxicació.

Maruja Forcada Arquimbau

Es produïen situacions que avui semblen un somni, com és el cas d'un avís de part a un maset sense llum elèctrica (darrere de la bassa del Poble). La comare, Maruja Forcada, per no perdre temps, va eixir amb la Vespa, i no va esperar el marit de la partera que havia anat fins el seu domicili amb bicicleta. Per això, va arribar abans que ell i es va trobar una sorpresa, a l'entrada del maset hi havia un cadàver envoltat de ciris. El pare de la partera havia mort hores abans i ningú l'havia informada. Dins de la casa, el part ja havia començat.

Un altre cas que es conta és el part en una caseta a prop de Santa Quitèria la Nit de Nadal. En un matalàs a terra hi havia una partera rodejada de xiquets, tots ells molt menuts i amb unes condicions tan pèssimes que la comare li proposà anar a l'hospital, però s'hi negaren. Aleshores, va haver d'arromangar-se i assistir el part amb les complicacions que pogueren presentar-se. Quan tot acabava, trobaven la millor compensació que podia haver-hi, un ésser ple de vida a les mans, l'emoció i l'orgull a flor de pell, i uns llaços d'estima amb la família de per vida. I tot això, amb un instrumental reduït: l'espècul, la ventosa, el fòrceps, distintes tisores com les de *dent de ratolí llarg* i poc més…

Els testimonis orals de les comares i del tocòleg evidencien que els parts comporten uns moments tan intensos que després els recorden amb detall, especialment els més complicats. Comú a totes les comares, al tocòleg i als diversos temps en què van exercir, era el fet de no distingir el dia de la nit, ni els dies festius dels dies de treball, ni tampoc coneixien el descans després de la jornada contínua. Havien d'estar sempre localitzables i sense els avanços tecnològics actuals.

Fins al febrer de 1967, quan va començar a funcionar la Residència de Nuestra Señora del Sagrado Corazón de Castelló de la Plana (actualment és l'Hospital General), s'assistien els parts als domicilis. La majoria de les dones encara es van resistir entre tres i quatre anys a anar a parir a l'hospital, perquè se sentien més segures a casa amb la comare de tota la vida. Les dones preferien el part a casa especialment perquè era un tracte més directe amb la comare i perquè tant el pare com l'àvia podien estar-hi presents. La comare entenia que era essencial que el pare participara des del primer moment en la vida del fill, així com la presència de l'àvia, per la part emocional que aportava i per a facilitar tot el que necessitava la comare. Per contra, durant els primers anys, a l'hospital estava prohibida l'assistència de la família i ni tan sol el pare podia estar present en el part. Més endavant les queixes de les famílies i les instruccions de les comares van fer que els hospitals rectificaren.

L'INSS va establir contracte amb les comares per a seguir assistint els parts a casa, cobraven per cada *acto médico*, referint-se a l'assistència per part. També l'Ajuntament a través de l'APD (Assistència Pública Domiciliària) tenia un apartat per a atendre les persones que no tenien Seguretat Social. A càrrec de l'INSS, el metge de família receptava a l'embarassada la farmaciola maternal, amb tot allò que la comare necessitaria per a

assistir el part a casa: alcohol de 96º, aigua oxigenada, gasa esterilitzada, faixeta umbilical, seda per a lligar el melic, catgut (sutura absorbible d'origen natural), Methergin (per a les hemorràgies després del part), Curumbil (pols cicatritzant de la ferida umbilical), entre d'altres.

L'instrumental no era d'un sol ús. Com era de metall, s'havia de desinfectar tot cada vegada que s'usava. El portava la comare: unes tisores quirúrgiques, dues classes de pinces, agulla corbada, aspirador manual per a les flemes dels nadons, guants estèrils…

Bienvenida Colonques Amer, Maruja Forcada Arquimbau i M. Pilar Pons Beltrán van assistir els parts a Vila-real durant aquella època de trànsit, fins que les embarassades es van acostumar a anar als hospitals.

Bienvenida Colonques Amer

M. Pilar Pons Beltrán, com ja havia assistit parts en hospitals durant anys, aportava una altra manera d'atendre el part a casa i, fins i tot, subministrava sèrum fisiològic o glucosalí amb oxitocina per a accelerar les contraccions i amainar el patiment de la mare. Eren tècniques d'hospital aplicades a casa. També va assistir a València i Madrid als cursos de preparació al part del Dr. Aguirre de Cárcer, basats en mètodes psicoprofilàctics i així poder aplicar aquestes tècniques als parts a Vila-real.

Les comares combinen una mirada clínica i una mirada etnogràfica, ja que desenvolupen la seua tasca principalment al domicili i això requereix assumir la complexitat cultural. Construir una saviesa professional a partir de l'observació i l'experiència adquirida, sabent que cada dona és diferent i cada part també, però que es poden repetir models i tècniques, sense convertir la professió en una protocol·lització de tecnicismes i intervencionismes. Es tracta d'acompanyar, tot just de dirigir, permetre la seguretat i la protecció de la dona i del nadó, així com l'autonomia d'expressió corporal i emotiva i potenciar el procés fisiològic.

En els anys seixanta i setanta, es van impulsar els mètodes psicoprofilàctics del part, amb els quals es buscava millorar l'afrontament del dolor amb informació i preparació física (relaxació, assaig de diferents respiracions, gimnàstica…). Es coneixien com els cursos

per al part sense dolor, la qual cosa generava falses expectatives. Tot el que aportaven era positiu, però això no justificava l'absència d'altres alternatives. Aleshores encara es feia a les farmàcies el test de Galli Mainini amb granotes. Aquesta prova d'embaràs consistia a injectar a una granota o gripau femella, sota la pell, l'orina de la pacient. L'orina d'una dona embarassada conté l'hormona GCH que estimula l'ovulació de l'animal. Si la granota desovava a partir de les dues o tres hores, el test es considerava positiu. L'animal sobrevivia i podia ser utilitzat per a un altre test, però mai abans de 40 dies. Quan el test de Galli Mainini donava positiu, la dona es posava en contacte amb la comare i, a partir dels quatre mesos de gestació, ja començaven les visites a casa.

La mare preparava la bolcada, aconsellada per la comare. En aquells moments, la roba de punt substituïa la de tela, perquè era més còmoda per al nadó. La comare portava un control de l'analítica de l'embarassada, així com de l'encaixament i la freqüència cardíaca del fetus, amb l'otòfon de tocologia i l'aparell Sony. També usaven el gestograma o roda de l'embaràs, un instrument clàssic en obstetrícia amb el qual es pot oferir la data probable del part i la talla estimada del nadó d'acord amb la seua edat gestacional.

M. Pilar Pons Beltrán estava oberta a tècniques que avui són considerades innovadores. Es va trobar en diverses ocasions dones de part a la gatzoneta i les va acompanyar en aquella posició, deixant que el part evolucionara de la manera més natural possible, fins al moment de coronació del nadó. Quan l'embarassada està a la gatzoneta, el cap del fetus s'alinea millor amb el canal del part. Això facilita el part natural, disminueix la utilització d'instruments mèdics i redueix l'índex de cesàries i episiotomies, amb tot el que això suposa. La comare, acabat el part, li ensenyava a la mare com havia de fer-se el globus de seguretat, pressionant amb les mans sobre la pelvis durant dues hores per a evitar que sagnara i, en els dies posteriors, feia un seguiment de tot el postpart de la mare i el nadó. També els recomanava la lactància materna i els donava les instruccions adients.

El cordó umbilical sol caure entre el cinqué i quinzé dia després del naixement i aquest fet serà el que marcarà el final de les visites de la comare a casa.

La placenta és un òrgan únic, essencial en la formació de cada ésser humà. No és estrany que siga venerada en moltes cultures. Són moltes les formes possibles d'honrar, acomiadar o utilitzar la placenta després del part, inclòs el despreniment natural de la placenta en els anomenats naixements de lotus. En els països d'Àsia, és comú honrar la placenta com un germà protector del nadó. També indígenes americans atorguen un caràcter sagrat a la placenta. Les paraules que designen la placenta també poden evocar aquesta veneració ancestral: a Islàndia és anomenada *fylgia* que significa àngel de la guarda i per als maori de Nova Zelanda és *whenua*, la mateixa paraula que s'usa per a designar la terra.

En el nostre idioma, la paraula *placenta* té origen llatí i significa coca arredonida i plana. A Espanya també se li atribuïa protecció contra tota mena de mals. El Tribunal de la

Inquisició de València l'any 1698 va processar Jaime Martí Terrazo pel robatori d'una placenta.

> Proceso de fe de Jaime Martí. INQUISICIÓN, 5323, exp. 29. Fecha formación: 1698. Alcance y contenido: Proceso de fe de Jaime Martí Terrazo por cometer el robo de una placenta (zurrón) perteneciente a un recién nacido en cuyo nacimiento la matrona señala que dicha placenta evita cualquier tipo de mal a aquél que la llevase consigo.

Un fenomen molt rar és el part velat, que té lloc quan un nadó naix amb la bossa amniòtica intacta. El més habitual és que es trenque quan comença el treball de part, ja que les contraccions de l'úter fan que s'esgarre. És llavors quan ix el líquid i es diu que la mare trenca aigües. En el part velat, això no passa. Quan la bossa amniòtica roman íntegra, la pressió es reparteix d'una forma més regular. Això fa que tant la mare com el nadó toleren millor les contraccions. D'altra banda, si el sac amniòtic no es trenca, tampoc hi ha compressió del cordó umbilical, això fa que la freqüència cardíaca del nadó es mantinga més estable. És com si el nadó arribara al món conservant les condicions de l'úter matern. És un privilegi poder presenciar aquest espectacle de la vida, de fet, no són poques les cultures que li adjudiquen propietats màgiques al part velat. Des del punt de vista mèdic és només una raresa de la biologia sense cap implicació. En moltes ocasions és el metge o la comare qui esgarra el teixit de la bossa amniòtica. És una mesura que s'ha d'adoptar quan el part es deté i no avança. Si no hi ha indicació clínica no és convenient trencar la bossa amniòtica de manera artificial. S'estima que el part velat només passa en un de cada 80.000 naixements.

Imatge d'un part velat de la fotògrafa Daniela Justus

Vam parlar amb la comare M. Pilar Pons Beltrán sobre aquest tema i ens va confirmar les dades anteriors, excepte el percentatge. Ens deia:

> Jo he assistit diversos parts velats; es deia que el nadó naixia amb sarró. Efectivament, és el part menys dolorós, és ràpid i fàcil. La bossa del líquid amniòtic esmorteix les contraccions. En alguns casos no hi ha necessitat de trencar el sac amniòtic, ja que és possible que el nadó es moga i ell mateix esgarre el teixit. Si no es produeix així, el trenquem amb la llanceta.

Això ens fa pensar que els drets sexuals i reproductius són els menys coneguts dels drets humans. El 2019, un informe de l'ONU qualificava la violència obstètrica com un conjunt de pràctiques basades en estereotips i prejudicis que es donen en l'embaràs i en el part. Segons dades del Ministeri de Sanitat, un 25 % del total de naixements es realitza per cesària, quan la xifra justificable segons l'Organització Mundial de la Salut (OMS) és entre un 10 i un 15 %. Segons la mateixa font, l'any 2000 en el 90 % dels parts es realitzava una episiotomia per rutina, el que suposava que nou de cada deu dones eren sistemàticament esgarrades en el part, habitualment sense el seu coneixement ni consentiment. Si bé aquest percentatge va descendir a un 45 %, encara està molt lluny de les xifres justificables per l'OMS, que se situen entorn del 15 %.

Després de molts contactes amb gent del poble, ens han fet partícips de sentiments de respecte i agraïment. Sembla que el fet de tallar el cordó umbilical genera un corrent d'estima que ens uneix per sempre a les persones que comparteixen amb nosaltres el moment més tendre de la vida. Hem volgut fer memòria d'aquesta professió essencial i d'aquestes dones en agraïment a la seua tasca. Un agraïment que és també extensiu per al tocòleg d'aquest poble que, a més d'ocupar-se de la medicina general, realitzava també aquesta «mala professió», com ens va dir ell: «perquè et trobaves sol, en situacions molt delicades i pocs mitjans i pels horaris, que no se sap per què els parts quasi sempre venen de nit, però malgrat això, la més preciosa tasca».

Bibliografia

Álvarez Ricart, M. del Carmen. «La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX», *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, vol. 10, 1990.

Associació Espanyola de Pediatria. Comité d'Història. «Historia y significación de las gotas de leche en España», *Cuadernos de Historia de la Pediatría Española*, núm. 8. 2014.

Barrera Aymerich, Modest. *Família, patrimoni i dona al Vila-real de l'antic règim: els afers familiars en la pràctica judicial del set-cents*. Vila-real: Delegació de Cultura, Ajuntament de Vila-real, 1994.

Font Pitarch, Domingo J.; Pitarch Font, Antoni. *Els bombardejos de Vila-real durant la Guerra Civil (1937-1939)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010.

Guinot Usó, Èlia; Bovaira Broch, Àfrica. «Nàixer a Vila-real. El dur treball de les comares (1722-1967)», *Cadafal*, setembre, 1998.

López Piñero, José María; García Ballester, Luis i Faus Sevilla, Pilar. *Medicina y sociedad en la España del siglo xix*. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964.

Mezquita Broch, Pascual; Vilanova Añó, Santiago. *Vida i mort a Vila-real en el segle xix*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1990.

Riera Palmero, Juan. *Historia, medicina y sociedad*. Madrid: Ediciones Pirámide, 1985.

Salavert Fabiani, Vicent Lluís; Navarro, Jorge. *La sanitat municipal a València (segles xiii-xx)*. Col·lecció Politècnica, núm. 48. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1992.

Teruel Piera, Severino. *La medicina en Valencia (1841-1892)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Instituto Arnau de Vilanova, 1974.

Fons documentals

Arxiu de la Diputació de Castelló

Arxiu de la Diputació de València

Arxiu de la Universitat de València

Arxiu de l'Hospital Provincial de València

Arxiu Històric de Castelló

Arxiu Municipal de Vila-real

Associació de Comares de València

Biblioteca de l'Escola Universitària Santa Madrona de Barcelona

Biblioteca Popular de la Diputació de Barcelona

Registre Civil de Vila-real

Registre Parroquial de Vila-real

Fons fotogràfics

Les fotos de les comares han estat cedides per les seues famílies.

Moment en què Agnòdice es lleva la roba per a mostrar al tribunal que és una dona (p. 102):
https://mujeresconciencia.com/app/uploads/2014/06/getatt.jpg

Trota de Salern (p. 103):
https://www.nuevatribuna.es/media//nuevatribuna images/2016/08/18/2016081813120690043.jpg

Grup de dones que es trauen la llet materna amb una màquina per a poder facilitar la lactància artificial d'altres nadons (p. 107):
http://www.bilbaopedia.info/imagenes/lugares/2014-12-09_17:55:12_auxilio-social-del-ano-1949.jpeg

Imatge d'un part velat de la fotògrafa Daniela Justus (p. 126):
https://www.danielajustusfotografia.com.br/nascimentos

6

Jacinto Heredia Robres

LA BOTIGA DEL FORMENT

Barcella amb l'escut reial

La botiga del forment

Concedimus etiam vobis et vestris imperpetuum, mercatum tenendum in dicta villa seu populatione singulis diebus sabatinis, et firam etiam semel quolibet anno, tempore quo vos volueritis, dummodo non sit eo tempore quo fira tenetur in Castilione vel locis aliis circumstantibus Burriane. Nos autem, per nos et nostros recipimus sub firma custodia nostra, protectione, comenda et guidatico speciali, sub pena quingentorum morabatinorum auri, omnes et singulos ad ipsum mercatum et firam in veniendo, scilicet, ad ipsum mercatum et firam, et stando ac redeundo, nisi fuerint raptores, latrones, homicide, banditi vel de aliis maleficiis, pro quibus capi debeant, inculpati seu etiam accusati, vel debitores aut fideiussores manifesti.

Est tamen sciendum, quod retinemus nobis in predicta populatione furnos, molendinos, carniceriam, pensum et almudinum et operatoria sive tendas. Insuper etiam per nos et nostros infranquimus et franchos ac liberos facimus vos, dictos populatores et vestros, hinc ad decem annos primos venturos et continue completos, et omnia bona vestra presentia et futura, ab omni peyta, questis et cena, et exercitu ac cavalcata et redemptionibus eorundem, et a qualibet alia exactione sive demanda regali.

En el marc del projecte dels monarques aragonesos d'ampliar l'espai agrari productiu a les terres ocupades als habitants musulmans el segon quart del segle XIII, al temps que repoblaven el territori amb cristians del nord, procedents majoritàriament del Regne d'Aragó i del Principat de Catalunya, que substituïren els nadius mudèjars dispersos després de la desfeta del poder almohade, la creació d'una nova vila va resultar un fet insòlit. Al Regne de València creat per Jaume I, mentre que els hispanoàrabs quedaren restringits a les zones muntanyoses de l'interior, a les terres baixes moltes poblacions anteriors foren desplaçades sovint a nous establiments més propers a la mar i a l'entorn de l'antiga Via Augusta, eix de comunicació de nord a sud adaptat com a camí real.

A Borriana però, conquistada la primera fase d'ocupació cristiana el 1232, la decisió reial va ser la segregació de més de la meitat del seu territori corresponent al secà, amb algunes construccions agràries disperses documentades almenys des de 1272, es va deixar la zona de regadiu entre l'antiga séquia d'origen àrab i la mar adscrita al nucli fortificat vora el riu Anna. El document cancelleresc que confirma la fundació de la nova vila determina un territori aproximadament triangular i assenyala els límits amb els termes de Nules, de Betxí i d'Onda, deixa sobreentesos que els altres dos resultaven ser l'esmentada séquia de Borriana i el llit del riu Millars.

Per a fomentar l'atractiu de la vila creada de nova planta, aquesta Carta Pobla conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, presenta un text de característiques jurídiques semblants a un establiment veïnal que atén en primer lloc les necessitats bàsiques dels possibles habitants inicials de la població: aigua, llenya, pastures, pedra i calç, de manera explícita, establint correspondència compartida amb els pobladors de Borriana i amb les mateixes franqueses.

Regalies i franquícies comercials

La protecció especial que el monarca concedeix a Vila-real es mostra clarament en les condicions econòmiques amb les quals afavoreix la seua nova fundació: mercat tots els dissabtes i fira cada any, protegint amb dades específiques tota l'activitat comercial. En aquest mateix sentit cal considerar el fet que el monarca, malgrat retenir en un moment inicial el conjunt de les regalies a les quals tenia dret: forns, molins, carnisseries, tendes, obradors, pes i almodí, deixa exempts els nous habitants de Vila-real de tot tipus d'exaccions i imposts durant els deu anys següents.

El mercat setmanal va ser acordat que se celebrara a la plaça Major tots els dissabtes, com encara es continua fent[1]. Pel que fa a la fira anual, de quinze dies de duració com era habitual, va començar fent-se al mes de setembre el dia 21, per ser traslladada el 1347 al mes de novembre. El lloc de celebració, tot i alguns probables moments inicials dins la vila als breus anys regits encara per Jaume I, va ser extramurs com era costum en aquests casos, és a dir, a l'exterior del recinte urbanístic previst per a la vila, tot i que encara no estiguera alçat completament el conjunt perimetral del mur protector. En concret, a l'esplanada comunal davant del portal d'Onda on, anys més tard seria possible la construcció del nou temple parroquial i alguns serveis propis con l'Escola de Gramàtica i les basses d'amerar i subministrar la cal[2].

Resulta poc plausible la insistència d'alguns escriptors d'ubicar permanentment la fira a la plaça de la Vila, idea contra la qual s'oposen alguns fets objectius: en primer lloc, la capacitat del recinte, bo per a un mercat setmanal però no per a un esdeveniment on podien conjuntar-se amb ramat de diversos tipus, armes i eines de treball, mercaderies voluminoses, etc.; en segon lloc perquè la llibertat d'accedir al recinte de la vila obria

[1] La protecció reial a la nova vila va fer inclús que per haver-se decidit aquesta data setmanal es modificara la de la celebració del mercat a Nules que era ja el dissabte. El mercat (tot i que el 1427 hi va haver un intent de desplaçar-lo als dimecres), va continuar amb alguna vacil·lació ocasional a la plaça Major fins a l'any 1867. Aleshores es decideix una nova ubicació a la plaça de Sant Miquel, annexa al temple parroquial, i que ocupava l'espai de l'antic Cementeri Municipal, traslladat ja el 1816 al camí de l'Ermita, immediat al calvari.

[2] Lloc enfront del temple parroquial i el campanar on més tard estarien la primera escola de xiquets i la pescateria.

la possibilitat de la presència de malfactors com ja quedava previngut en la carta de població, i com a tercer punt, la duració de la fira, quan el camí real creuava el centre de la vila pel carrer Major i es trobava amb l'impediment de les activitats mercantils durant dues setmanes.

Però sobretot perquè la documentació municipal així ho assenyala en una de les ordinacions del Consell que mana no fer femer ni embrutar amb palles o fems, o altra brossa ni agranadures «lo antuxà de la fira, així com és del cantó del fossar, qui es prop del portal d'Onda» (AMVr, Montesinos, p.107). La paraula *antuxà* (del llatí vulgar *ante ostianum*, davant de la porta) resulta un topònim urbà transparent que indica sens dubte la ubicació de l'antiga fira anual.

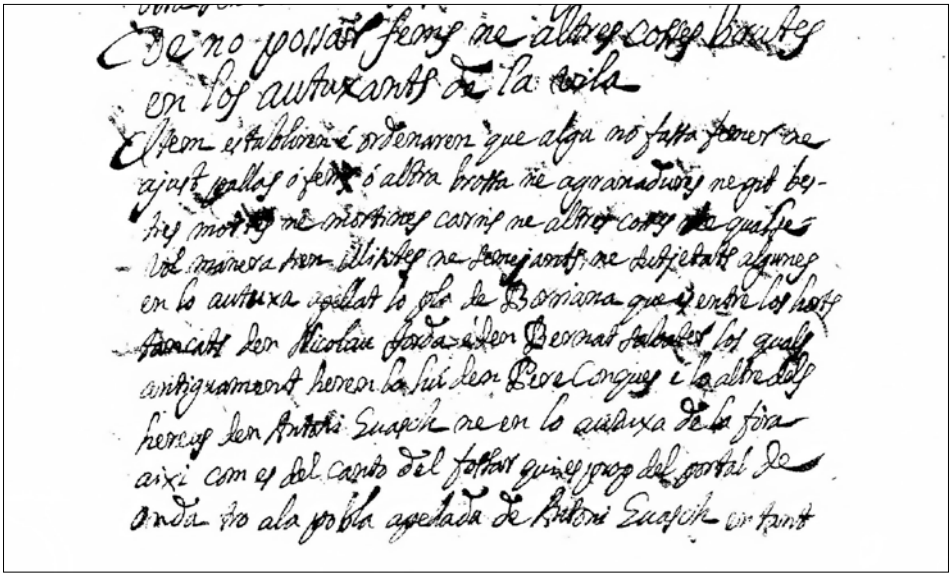

Ubicació de la fira anual segons les ordinacions de Vila-real

Al desembre de 1730, al termini de 456 anys, el Consell Municipal va derogar aquesta fira del mes de novembre, i la va traslladar oficialment en torn a la data de les celebracions litúrgiques en honor de sant Pasqual Baylón, on continua en l'actualitat al mes de maig després de successius canvis per motiu de les collites o interessos del Consell de la Vila.

A banda del mercat setmanal i de l'anual, dels molins i dels forns, i dels obradors, carnisseries i tendes establertes majoritàriament a prop de la plaça Major, franquícies reials que el monarca reté nominalment, i deixa en mans del govern local per a l'adjudicació a arrendataris, l'altre element fonamental per a l'economia local va ser el servei «del pes i l'almodí», que a Vila-real va funcionar ininterrompudament des del moment de la fundació fins a la segona meitat del segle XIX.

El dipòsit del gra

L'almodí[3], que en la documentació del nostre municipi apareix sovint esmentat també com la botiga del forment o del gra, era, a les poblacions que per la seua categoria podien fer ús d'aquest servei municipal, una concessió reial amb pluralitat de funcions: d'una banda, era el centre regulador de les existències del blat i d'altres cereals tant per al consum humà com pel que fa a les reserves per a la sembra en períodes d'escassetat[4]; d'altra, era el lloc on els particulars que no tenien sitges pròpies a l'entrada de les seues cases podien emmagatzemar els seus cereals, degudament controlats en grans sitges soterrades de forma ovoidal; i finalment, la botiga servia com a lloc regulador dels preus de compra i venda dels productes així com referència oficial dels pesos i les mesures de capacitat, que allí estaven representades i dipositades.

Precisament la paraula almodí està relacionada amb el terme almud que al Regne de València designava un recipient troncopiramidal amb equivalència aproximada als 4,15 litres actuals. Amb la meitat de capacitat es trobava el mig almud, i aquest dividit en dos quarterons. Quatre almuds corresponien a una barcella (sis a les illes Balears i Tortosa) i dotze barcelles a un cafís. Un sac de forment pesava normalment mig cafís. Segons el gènere, la barcella es mesurava rasa o a caramull. Per al forment, l'avena, el panís, l'ordi, els grans i els llegums, en general, s'usava la mesura rasa: s'omplia la barcella a caramull i es passava després una barreta al ras d'una part a l'altra. En el cas d'olives, ametles, garrofes o altres fruites seques, la barcella s'omplia a caramull, és a dir, sobrepassant les vores del recipient. Aquestes unitats de mesura dels àrids i grans van perdurar fins al 1880, amb l'entrada en vigor del sistema mètric decimal.

Tot i que en el document fundacional, en ser un text de caràcter cancelleresc i no contractual, el rei Jaume I es reserva encara els seus drets sobre el monopoli per a l'emmagatzematge del blat: *pensum et almudinum*, el mateix que la resta de regalies de caràcter urbà, molt prompte els monarques van cedir en successius privilegis aquests beneficis en favor del comú dels pobladors de Vila-real. El mateix dia que els síndics representants de Vila-real juren davant les Corts l'acatament als Furs de València (10 de gener de 1330), el rei Alfons el Benigne cedeix a la vila diversos obradors de la seua propietat per a la construcció de la Cort del Justícia de la vila, de la presó i de l'almodí.

---

[3] Als territoris de parla castellana o gallega, el servei municipal era conegut com*: almudín, alfandega, alholí, alfóndiga o alhóndiga*, en basc *alondegi.*

[4] El blat forma part de la trilogia essencial dels cultius mediterranis de secà, juntament amb la vinya i l'olivar (i possiblement també del garrofer). Al seu caràcter d'aliment bàsic amb diferents manipulacions transformadores, s'afegeix el simbolisme ritual eucarístic, de tan gran importància religiosa a l'Edat Mitjana. Era per això objecte d'especial atenció i protecció per part dels governants en tot temps. El forment era el cultiu més destacat, potser en un 85 % de les terres conreades, però sota el concepte cerealístic s'incloïen també altres cultius menors com l'ordi, la civada o el panís, igualment controlats des de les instal·lacions de l'almodí.

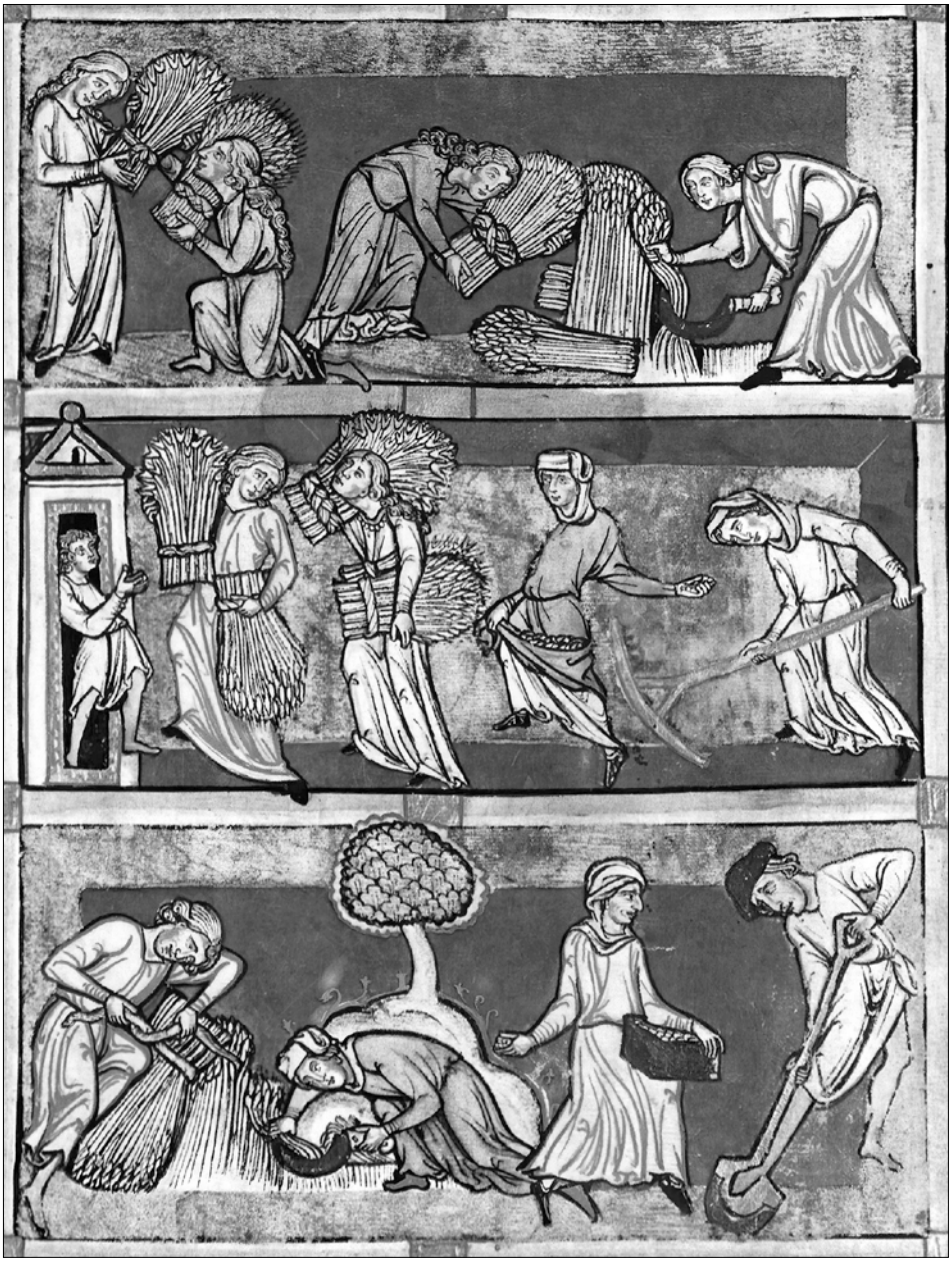

Cultiu del cereal en l'Edat Mitjana

Algunes de les més antigues disposicions i ordenacions emanades del Consell Local fan referència ja al control i imposicions sobre l'aprovisionament de la civada i del blat destinat a les molinades per als flequers de la vila. Els jurats vetllaven pel dipòsit permanent i suficient de les provisions, mitjançant l'adquisició a particulars en la localitat o en altres llocs. Anualment es convocava l'arrendament del servei a un almodiner o botiguer que

actuava com a custodi del pes i de les mesures, i que, en col·laboració amb un síndic municipal, donava compte de totes les seues decisions i actuacions econòmiques davant del Consell de la Vila.

Capítols de la civada

Primerament que tot hostaler o hostalera que vendrà ordi, spelta, avena o arroç per a civada, pach per cafiç IIII sous.

Item, que tot hom o dona de la dita vila o de son terme que vendrà de les damunt dites civades en menut, ço és, fins en una barcella, pach lo preu damunt dit, et de barcella ausús, no pach res.

Açó entès e declarat que si lo dit hostaler o hostalera comprarà, per si o per interposada persona, alguna de les dites civades en la dita vila o terme de aquella o en altres lochs o tèrmens forasters, que sien tinguts manifestar les dites civades en aquesta manera, ço és, que la civada que comprarà en la dita vila e terme dee aquella aga notificar lo dia que la comprarà ans que la meta en son hostal o botiga, e aga a dir e declarar lo nom de aquell de qui la comprarà o comprada la haurà[5].

Un albarà de mandat de pagament a Pere Sexa, almodiner o botiguer en exercici durant l'habitual període d'arrendament del càrrec per un any, indica amb data 3 d'abril de

Almud

[5] AMVr, Manual de Consells de 1440, núm. 20, f. 64r. *Capítols de les imposicions del vi de Tavernes, blat e civada.*

1389 els treballs realitzats com a tal i que consistien principalment a mesurar, conrear i custodiar, comprar i vendre el blat de la vila[6]. Se li retribueix a tant per cafís del gra disposat, i dels seus drets se li fa descompte d'allò que havia guanyat prèviament en una partida de blat[7]. Al mateix llibre (f. 32v) es conserva un altre albarà segons el qual Pere Sexa era també saig, és a dir, oficial de la Cort encarregat de fer les citacions, d'executar les resolucions judicials, d'encalçar els malfactors i de fer complir les penes. Al document se li torna a pagar pel conreu del blat que havia portat un hostaler.

Durant les primeres dècades la botiga del forment degué ocupar una de les dependències de la Cort, però el juliol de 1414 el Consell ordena la venda de 500 sous censals per tal de bastir un recinte propi per al pes i l'almodí, i el mes de setembre de 1424 es decideix l'adquisició d'estores, segurament d'espart per a la conservació del gra emmagatzemat («per que lo blat no es gaste»), així com més avant calç per a emblanquinar els dipòsits del blat i la Sala del Consell[8].

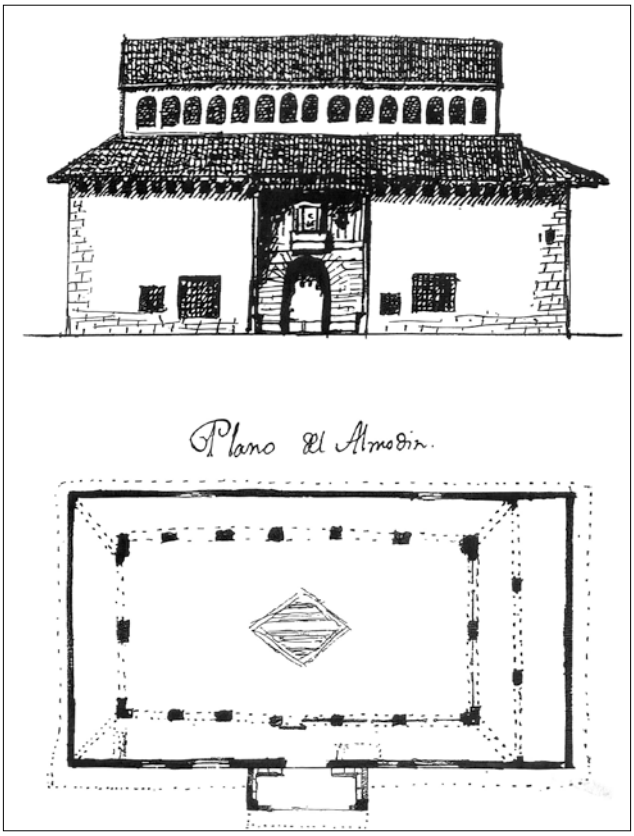

Façana i planta de l'almodí de València

[6] AMVr, Manual de Consells de 1508, núm. 53, f. 100 i s.

[7] AMVr, Manual de Consells de 1388, f. 29v.

[8] AMVr, Manual de Consells de 1414, 1424 i 1425.

El 1489 consta també l'acord d'enrajolar tant els porxes[9] de la Casa de la Vila com la botiga del blat[10]. Segons el costum les sitges es destapaven dies abans d'omplir-les perquè entrara oxigen i les pogueren netejar els homes que entraven dins a condicionar-les, cobrint primer el sòl amb les estores, després amb una capa de canyes i a sobre una de palla, perquè el gra no tocara el terra.

També les parets interiors del dipòsit, enlluïdes de morter, es revestien amb canyes i palla. Una vegada buidats els sacs de cereal dins la sitja, quan restava mig metre d'espai a sobre, per matar els possibles insectes que hagueren entrat es feia cremar carbó sobre el gra, i finalment es cobria tot de palla i una nova estora d'espart, abans de tapar-la amb una pedra segellada amb argila que no permetia l'entrada d'humitat ni d'aire a l'interior. Amb l'ordre invers es procedia a extraure el gra emmagatzemat quan arribava el moment necessari.

Barcella i quarteró

Un inventari del dissabte 7 de gener de 1419 fet pels honorables jurats Tomeu Benet i Pere Martí de les ferramentes a la Cancelleria, el pes i l'almodí de la vila enumera les eines de què disposava la botiga municipal per a les seues tasques de control: «un pes de ferre reyal, item un quintar, item mig quintar, item una arova, item miga arova de pedra, item

[9] AMVr, Manual de Consells de 1489. És un detall interessant sobre l'aspecte de l'antiga Cort medieval.

[10] De fet, la primera referència a la formació de la plaça porxada consta ja el 21 de novembre de 1276 quan Ramon de Jaume demana permís per a construir uns arcs a la part davantera de les seues cases de la plaça Major.

un quarteró de ferre, item sis liures de ferre, itam III liures de ferre redones, item altres tres liures planes de ferre ab senyal real, item mig quarteró de ferre ab senyal reial, item IIII liures de ferre. Item una clau de la porta de la cort de ferre».[11]

Els venedors de grans que arribaven a la població restaven obligats, sota pena de multa, a portar la seua producció directament a la botiga municipal, sense poder descarregar-la ni vendre-la en cap altre lloc. El comerciant particular tenia per condició haver adquirit el blat als regnes de València o d'Aragó i no haver-lo transportat per la mar; es fixava la quantitat que havia d'adquirir, normalment cent cafissos. El que no venia a la vila amb un preu màxim fixat, finalment se'l quedava el Consell[12]. Pel que fa a la possible venda d'excedents, quedava regulada amb els capítols de *treta de grans:*[13]

> Que hi diu que per via de arrendament en la treta de grans de forment, ordi, civada y spelta de la vila de Vilareal per qualsevol persones estrangeres o forasteres de la vila seran copiats o en qualsevol altra manera adquirits e per aquell per si o per interposada persona exent de la vila e terme de aquella per lo qual dret les dites persones ha y son obligades e pagar un sou per cascun caffis de forment, huyt diners per quascun caffis d'ordi, quatre diners per quascun caffis de civada y spelta, lo qual dit dret hage de cobrar los venedors dels compradors a la hora que lliuraran dits grans als dits compradors.

Igualment eren punits els hostalers o els particulars que permeteren actuacions contràries a les ordinacions locals.

> Establiren y ordenaren a bé, profit e utilitat de la dita vila e singulars persones de aquella que algun vehí o habitador qui tindrà forment lur propi pera provició de ss casa, no gos o presumixca aforar o posar preu en lo forment que serà aportat per algú o per alguna a vendre al almodí, e qui contra farà encórrega per cascuna vegada en pena de déu sous, partidors lo ters al rey, lo ters al comú e lo ters remanent al acusador.[14]

Per tal d'evitar fraus en el pes tant del cereal com de les molinades, el Consell determina que «qualsevol moliner o traginer de moli de farina sia tingut astret e obligat portar al dit pes de la farina i pesar en aquell tot el forment que prendran de qualsevol persona ans e primerament que aquell porte al molí del qual serà moliner o traginer».[15]

---

[11] AMVr, Manual de Consells de 1418, f. 23r.

[12] AMVr, Manual de Consells de 1423-24.

[13] AMVr, Manual de Consells de 1586, núm. 65, f. 207 i s.

[14] Montesinos, Manuel. *Ordinacions i estatuts*, p. 256.

[15] AMVr, Manual de Consells de 1514, núm. 58, f. 101r-104v, capítols del botiguer.

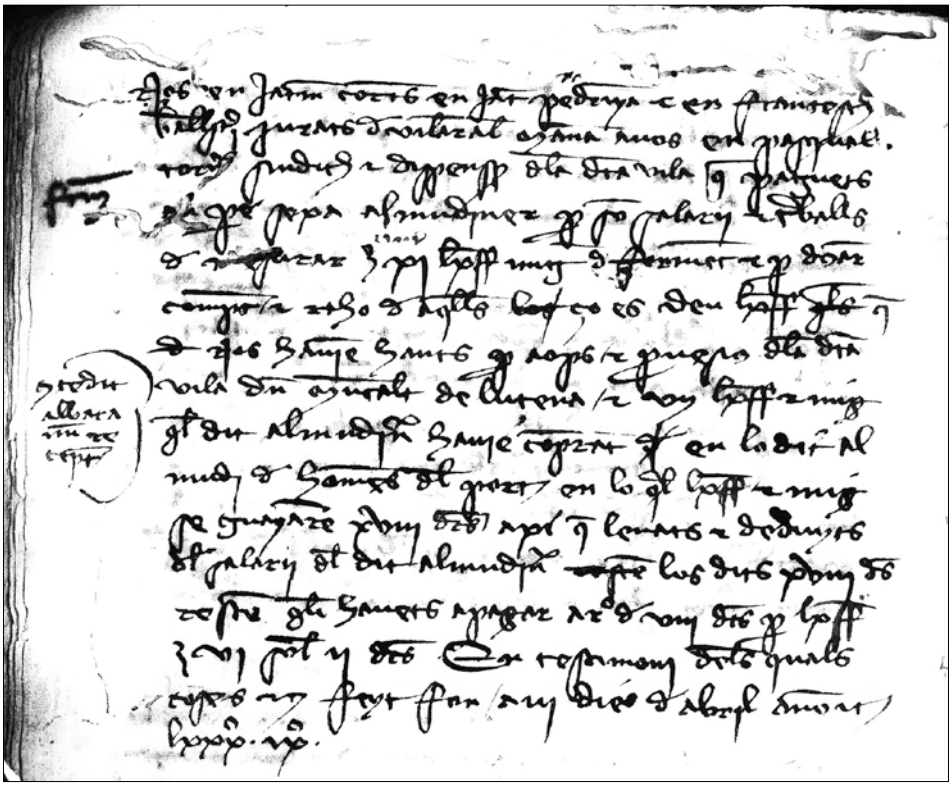

Albarà de pagament a l'almodiner el 1389

Els capítols del contracte d'arrendament amb el botiguer, perfeccionats i concretats durant els temps medievals, establien minuciosament totes les circumstàncies i obligacions del servei, per al millor aprofitament per part dels pobladors[16], amb la neteja regular, els sacs de calç, les cordes, etc., i a partir del segle XVI queden reflectides en els diferents manuals del Consell. Així, per exemple, es determina que: «qui pendra e haura carrech de esser botiguer del forment que lo honorable consell delliberara e volra sia comprat per obs de la dita botiga de la dita vila e ravals de aquella e rehebra vendra comprara e conreara aquell a son risch».

Igualment «que sia tingut lo dit botiguer comprar rehebre e conrear e vendre tant forment com per lo dit conssell sera deliberat sens frau e aquell conreara e vendra en la dita Botiga segons es fet acostumat». També que «lo dit botiguer jurara e fara sagrament en poder e ma dels dits jurats que de la hora anant que hi serà manat vendre lo dit forment en la dita botiga que quascuna semmana pagara al dit sindich de la dita vila ço es los dissabtes los diners que trets haura del dit forment de la dita semmana».

[16] En la clavaria de Jaume Tener, per exemple, datada el 1474, es justifica el pagament de la quantitat a la qual tenia dret el botiguer pels seus serveis en un any. Cobrava d'acord amb la quantitat de blat que conreava, és a dir, a tres sous per cafís fins a un total de cent, i la resta (en aquest cas altres 48) a un sou.

Emmagatzemament del cereal

Altres capitulacions establien els termes temporals de duració del contracte d'arrendament i de les tasques obligades del botiguer, les notificacions corresponents sobre les seues accions a les autoritats de la vila, les normes de conservació i selecció del forment emmagatzemat, les condicions de compra de noves quantitats del gra en les situacions de necessitat, les circumstàncies del repartiment entre els veïns del cereal excedent de la campanya, etc.

Les millores en el recinte de la botiga comunal són successives. Així el 21 de juny de 1517[17] es determina fer un reixat de fusta per tenir tancat el dipòsit del blat i que al mateix local es puga col·locar el pes de la farina, això és el fielat on exercia la tasca de control el

[17] AMVr, Manual de Consells, núm. 61, 12r.

mostassaf recaptant l'impost per cada sac de cereals controlat, i la caixa de la farina, amb la reserva feta pels moliners de la vila per a corregir les variacions del pes.

En èpoques de fam, tan habituals en períodes medievals conseqüents amb períodes de sequera, guerres o epidèmies, com el 1424, el 1485 o el 1503[18], el Consell de la Vila recomanava o exigia als veïns la creació d'horts de blat menuts per al consum familiar. Gran interés en la documentació municipal de Vila-real tenen les informacions recollides en el Manual de Consells núm. 64 referides a les accions exercides davant la gran sequera patida per tot el Regne de València el 1529, que feia preveure un episodi de fam generalitzada, per la qual cosa es prenen mesures per tal de no deixar sortir de la vila el gra de la collita ja emmagatzemat a l'almodí.

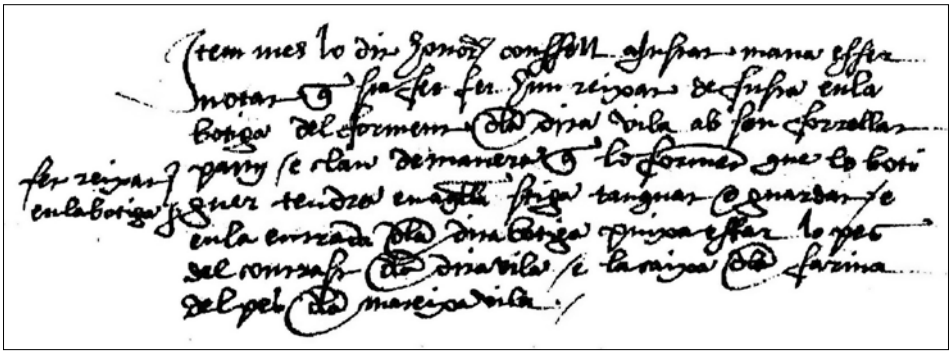

Acord de construcció d'una reixa de fusta a la botiga el 1517

El Consell va acordar, en primer lloc, fer inventari de tot el blat que hi havia a la vila en poder dels collidors a les seues sitges, i acordar comprar fins a 200 cafissos a un preu de seixanta sous. Els veïns s'ofereixen a vendre al comú tot el blat necessari amb la condició de poder vendre en llibertat el sobrant tant dins com fora de la població, però en un nou acord els regidors determinen l'adquisició obligatòria de la major quantitat de blat possible per fer replegament a la botiga, inspeccionant tots els sobrants i fent relació d'aquells als quals s'hauria de comprar, per tal de fer reserva suficient per als veïns més necessitats, fins i tot, augmentar el preu.

Tot i això es presenten excepcions, com l'autorització de permetre al notari Guillem Guimerà de traure dos cafissos de blat per a donar de menjar a la dida que té cura de la seua filla a la vila de Sant Mateu, i també es dona llicència per traure dos cafissos de blat a dos veïns que tenien fills a València, una mesura que es generalitza a tots els que al·legaren una raó semblant, segurament per tractar-se de joves estudiants.

[18] AMVr, Manual de Consells de 1503, núm. 48, f. 39v. L'Ordenança de 25 de març mana als veïns de la vila l'obligació de conrear com a mínim dues fanecades de grans menuts, i la pena de vint sous en cas d'incompliment.

No tarden ser provocades acusacions del mal ús de les reserves, i els oficials de la vila van ser citats el 27 de juny[19] a València a presència del lloctinent general Fernando d'Aragó, duc de Calàbria, del mestre racional, encarregat del control financer del Regne i dels jurats de la capital, per tal de donar resposta a la sospita d'haver permés traure el cereal dels límits valencians. Un delegat del virrei acudeix a la vila el dilluns 9 d'agost[20] amb la pretensió de comprar blat del disponible a la botiga, però el Consell li prohibeix l'accés dient que no tenia quantitat suficient. Dies més tard amb data del diumenge 5 de setembre, consta la tornada d'un altre comissari enviat per València[21], en què exigia la venda de 200 cafissos de blat, el tornen a rebutjar i envien a la capital el síndic de la vila Guillem Matamoros, per tenir seguretat de no poder disposar de prou reserves, tot això redunda la possible venda en gran dany a la població. Per tal d'impedir que ningú no gosara traure cereal sense el corresponent permís, el justícia i jurats van ordenar que es posaren de nit dos guardes al portal de València i que es tancaren tots els altres portals de les murades, i van imposar les conegudes penes als qui ho intentaren.[22]

Efectes de la sequera al camp: fam i malalties

[19] AMVr, Manual de Consells, núm. 64, f. 22v.

[20] AMVr, Manual de Consells, núm. 64, f. 29r.

[21] AMVr, Manual de Consells, núm. 64, f. 38r-v.

[22] AMVr, Manual de Consells, núm. 64, f. 27v.

Aquest control rigorós del material emmagatzemat es manifesta permanentment en les intervencions dels jurats, com ara en l'ordinació recollida pel notari Manuel Montesinos, referida al 22 de juny de 1561:

> Ab be profit e utilitat de la dita vila e habitadors de aquella e per coldre e evitar algun del frau e engany que es pot fer, establiren y ordenaren que de assí avant la porta de la botiga del forment haja de tenir y se haja de tancar ab dos panys y dues claus, la una de les quals haja de tenir y tinga lo hu dels jurats que hara són y per temps seran e la altra lo botiguer de dita botiga.[23]

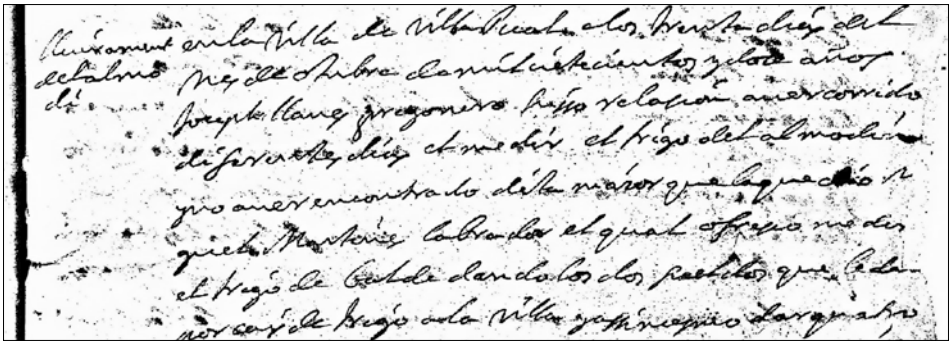

Lliurament de l'almodí al llaurador Miquel Martines a l'octubre de 1712

L'intervencionisme del Consell de la Vila per tal d'assegurar el correcte subministrament del cereal als veïns, és reconegut inclús pel borrianenc Martí de Viciana en fer la Crònica de les viles del Regne el 1564:

> Pues ver la solicitud que los regidores del pueblo ponen en la provisión d los trigos para la comunidad, es cierto de alabar; porque en cada un año al tiempo de la cosecha, temprano y de presto compran todo el trigo que han menester y después quando lo venden a los del pueblo, sin cargar en el trigo más de lo que costó, le pueden dar y dan más barato que en ninguna villa de las de la comarca se vende.[24]

L'Arxiu Municipal conserva parcialment la documentació corresponent a l'administració del blat a l'almodí durant aquest període en diverses etapes (1578-1580, 1588-1589[25], 1601-1604, 1609-1647 i, ja el segle immediat, el llibre pergamí amb les dades corresponents

[23] Montesinos, Manuel. *Ordinacions i estatuts*, p. 141-142.

[24] Viciana, Rafael Martí de. *Crónica de la ínclita y coronada Ciudad de Valencia*, vol. III, p, 333.

[25] En les ordenances d'aquest període apareix una certa restricció en què impedeix la provisió de blat als flequers, ordena que aquests es proveïsquen de la matèria prima pel seu compte, fora de les instal·lacions de l'almodí, el que juntament amb una nota de compra per part del Consell suggereix una relativa crisi d'aprovisionament oficial. AMVr, Manual de Consells, núm. 66, 15r i 16v.

als anys 1709 i 1710. La preocupació constant per part del Consell per tal de mantenir l'aprovisionament de la població queda reflectida en diferents ocasions. Així amb data 13 de juliol de 1603 ordena[26]:

> Que sien comprats per a obs de ensitjar en lo any venidor immediate seguent per a obs i servici de la present vila e de la botiga y almodí de aquella, quatre cents cafís de forment ho allò que cabrà (en) les sitges de la present vila questan en la plaça de aquella. E que la treta del dit forment de la present vila y terme sia proybida e vedada en la forma acostumada.

Igualment, els manuals del Consell i els llibres judiciaris ofereixen constant informació sobre les successives subhastes anuals per a l'arrendament del servei. Amb data 29 de setembre de 1702 els jurats de la vila realitzen l'inventari de les eines pròpies de l'activitat del mostassaf, encarregat del control de les activitats comercials, que fa un repàs exhaustiu de totes les mesures emprades pels botiguers: barcelles i almuds de fusta, pesos de ferro, embuts de coure, lliures de ferro i llautó, llibres de registre, bancs de fusta, i inclús una barra o jonc amb quatre peces de plata que porten esculpides les armes de la vila.

L'almodí en el període borbònic

Com queda constància pel testimoni fefaent dels documents esmentats, la nova administració sorgida amb el canvi dinàstic no va afectar en absolut al funcionament de l'almodí tot i que, a partir de la darrera data apuntada (1710), el seguiment de la seua activitat es pot fer de manera exclusiva a partir dels registres dels judiciaris municipals, el mateix que la resta d'acords del Govern local. Resulta molt agosarada l'afirmació difosa que l'almodí de Vila-real va ser destruït per ordre personal de Felip V com a represàlia pels tràgics successos arran del pas de les tropes reials per la vila el gener de 1712.

Cap sentit tenia aquesta acció en contra dels interessos dels habitants d'una vila reial, i per tant, contra els interessos del monarca. Ans al contrari, la botiga del blat va continuar amb normalitat el seu servei a la població en tot temps. Així, consta clarament el lliurament de l'almodí amb el recompte fet de les provisions de blat, al llaurador Miquel Martines, el 30 d'octubre de 1712, per ser la millor oferta trobada pel pregoner Joseph Llanes després de diversos dies de subhasta del servei pels carrers de la vila[27]. Un altre registre d'arrendament de l'almodí, el 13 d'octubre de 1721, en favor del llaurador Vicente Navarro de Pedro Juan, es presenten de manera molt més detallada les condicions del contracte, i assenyala el pagament a la vila de dos sous per cafís, el nom de dos testimonis

[26] AMVr, Manual de Consells, núm. 67, f. 44v. Seguint el mateix acord se subvenciona el botiguer amb un sou per cafís pel blat que va donar a crèdit en tot l'any anterior, facilitat als veïns, per a compensar el cobrament diferit.

[27] AMVr, Judiciari de 1712, f. 79.

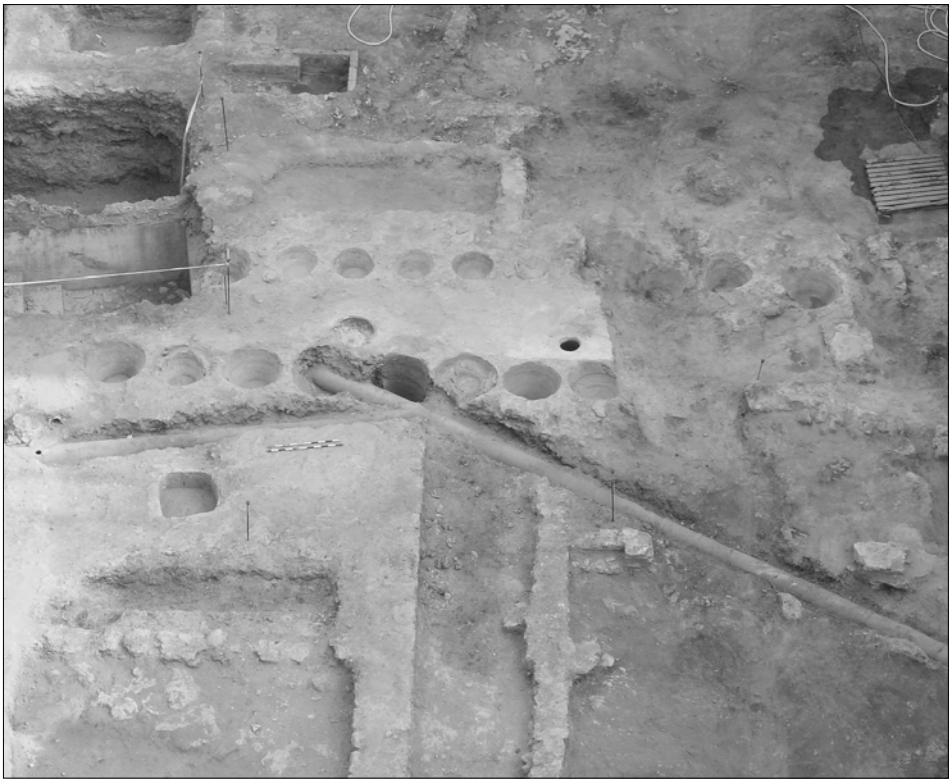

Excavacions arqueològiques de la botiga del forment el 2005

fiadors de mancomú i el termini de duració de l'arrendament fins al dia de Sant Joan el mes de juny de l'any següent.[28]

Com formava part de les regalies de la vila, l'arrendament anual de l'almodí continua essent durant tot el segle XVIII una de les principals fonts d'ingressos de les arques municipals, com demostren els estudis realitzats sobre la hisenda municipal, juntament amb els corresponents a l'arrendament a particulars dels molins de la Vila, el de Llop, el Nou i el de Cap de Terme, els diversos drets de sequiatge, herbatges i morerars propis del comú, així com les tavernes, carnisseries, tendes i forns de pa, establiments tots que amb el desenvolupament econòmic i l'increment constant de la població a la llarga del període borbònic requeriran l'autorització de noves obertures per al millor servei dels habitants de Vila-real.

De fet aquest impuls econòmic i demogràfic, que a finals de la centúria es manifesta en una població que quasi triplica el nombre d'habitants i atrau molts immigrants procedents del sud de França, comerciants i artesans, va acompanyat per l'extensió dels terrenys de cultiu, la introducció de noves tècniques i varietats agràries, i la concessió de

[28] AMVr, Judiciari de 1721, f. 17v i 38r.

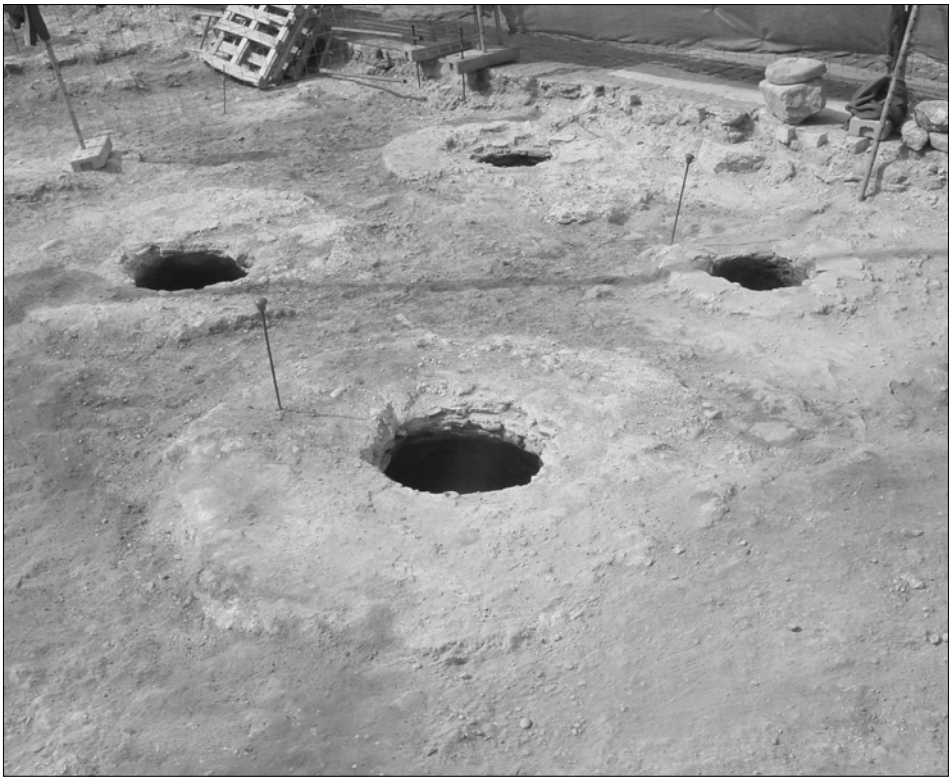

Sitges descobertes a la plaça Major, amb runes de l'antic almodí

nous molins per atendre la creixent demanda a la segona meitat del segle XVIII per part de la Intendència General del Regne de València a particulars com Vicente Bellmunt, Bartolomé Ortells, Manuel Bisbal, Vicente Cantavella, José White Vague, o Francisco Paloma (aquest possiblement origen del renom Paquero).

No obstant això, que es puguen succeir episodis de males collites i escassesa del cereal al terme de Vila-real, preocupa el Consell de la Vila i fa necessària l'adquisició de reserves per a la població. És així, per exemple, el 1735 com apareix reflectit en els acords municipals:

> Fue propuesto por el Regidor Decano que por quanto esta villa se halla muy corta de trigo de la tierra de orma que en la alóndiga solo abra unos tres caizes de esta calidad, y muy poco trigo de Aragón y que con esta cortedad quedara muy pronto dicha villa sin tenir trigo que vender especialmente a los panaderos, ni aquellos encontraran en toda la villa por no averle, y serà muy factible que falte el abasto de pan de buena calidad en dichas panaderías tanto para los enfermos pobres como para los andantes y este común. Y que tenia noticia que Miguel Tirado vecino de la villa de Castellón se hallaba en buena posesión de trigo de buena calidad. Por tanto que le parecía conveniente el que pasara a la referida Villa de Castellón oy

> mismo Joseph Sebastiá Regidor quien tenia conocimiento especial con el referido Tirado a ver si este querra vender a esta villa veinte o trinta caizes de trigo para en algun modo tenir en dicha alóndiga abasto tan essencial especialmente para las referidas panaderías.[29]

El manteniment i la cura del servei és constant, i així es documenta el 1741[30] noves obres d'enrajolat del recinte i l'ampliació del nombre de sitges d'emmagatzematge. En el transcurs de les excavacions arqueològiques a la plaça Major efectuades el 2005, els investigadors detectaren a l'espai de 64 m^2 que degué ocupar l'almodí, les restes d'un total de 25 gerres ovoidals, de coll estret i base plana, travades als murs fins a mitja alçada amb morter de calç i pedres anguloses.

A banda, aparegueren fins a onze sitges, entre els 3,40 metres de longitud i els 4,60 metres, i amb una amplària oscil·lant entre els 1,66 i els 2,44 metres. Totes conservaven

Pedra tallada amb símbols de la botiga del forment, procedent de la vella Casa de la Vila, enderrocada el 1791. Va ser trobada juntament amb altres deixalles de l'edifici en una sitja de la plaça Major

[29] AMVr, Judiciari de 1735, f. 5v i 6r. Seguidament a aquesta proposta de tanteig d'adquisició de blat, el Consell acorda la prohibició de vendre aquest, ni tampoc panís, ni *adasa* (llentilles) a cap foraster, pels veïns de la vila, per tal d'evitar un possible desproveïment.

[30] AMVr, Judiciari de 1741, núm. 89, f. 6v.

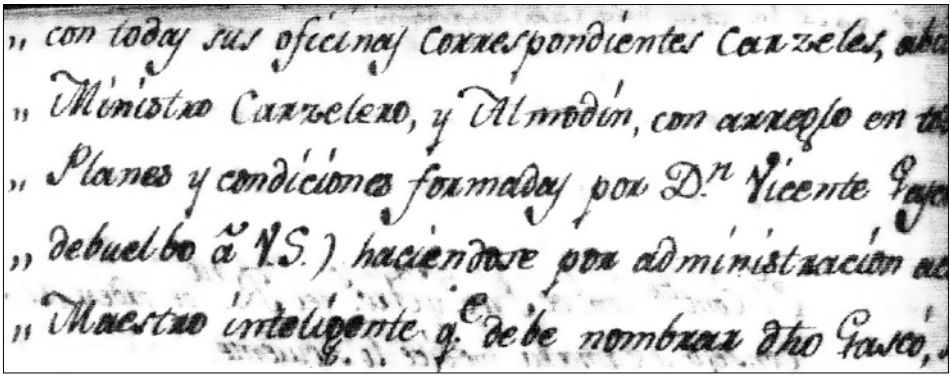
„ con todas sus oficinas correspondientes Carzeles, ab
„ Ministro Carzelero, y Almodín, con arreglo en to
„ Planes y condiciones formadas por D.n Vicente Gas
„ debuelbo á V.S.) haciendose por administracion a
„ Maestro inteligente q.e debe nombrar dho Gasco,

Encàrrec de construcció del nou Ajuntament, amb presó i almodí, a l'arquitecte valencià Vicent Gascó, el 1796

l'arrebossat interior de morter de calç en el cos globular i base plana, coll estret i embocadura de rajola entre els 59 i els 110 cm de diàmetre. Els nou existents sota la superfície de la plaça semblen haver tingut una capacitat de quatre-cents cafissos. Altres dos aparegueren sota el carrer Major. Tots ells reomplerts de les runes de pedres, vidres i ceràmica diversa de l'enderrocament de l'antiga Casa de la Vila, d'època borbònica.[31]

La més important pel seu valor documental de les troballes efectuades durant aquestes cales arqueològiques, prèvies a la nova urbanització de la plaça Major, va ser sense cap dubte una gran llosa de pedra calcària relacionada amb la botiga del blat. Es tracta d'un gruixut carreu irregular de quinze centímetres d'alçària que conforma una superfície aproximadament rectangular de 51 per 69 centímetres, creuada de forma irregular per una escletxa que no impedeix veure el relleu que li dona el seu especial interés: un bordó perifèric sobreïxent en el qual s'insereix un quadrat apuntat que conté les representacions d'una falç i d'un garbell amb dues anses laterals.

Són aquestes figures simbòliques les que han permés suggerir la vinculació de la peça amb la façana del vell almodí de la vila, ubicat a la plaça porxada i enderrocat el 1791, juntament amb tota l'antiga edificació medieval de la Casa del Consell, per tal de bastir un ajuntament nou que va ser acabat sis anys més tard, durant el regnat de Carles IV de Borbó i seguint les orientacions de l'Acadèmia de Belles Arts de València.

Els reglaments de propis emanats de la nova legislació continuen deixant constància del fet, començant pel més antic conservat, que el 1761, assenyala els ingressos deguts tant a la «alóndiga del trigo com el derecho de pesos». L'administració lliurada a mans de particulars permet, com en tot temps, que aquests facen de vegades un mal ús de la seua concessió, acaparant els productes i provocant al seu profit l'alteració dels preus. El 9 d'abril de 1799, per exemple, es constaten greus aldarulls populars davant les portes de la botiga del blat, per a exigir que els arrendataris òbriguen les seues portes per a fer

[31] *La arqueología de la Plaza Mayor de Vila-real.* Ajuntament de Vila-real, 2007.

repartiment de les subsistències, la qual cosa obliga a intervenir les autoritats municipals per tal de restablir el compliment de la legalitat en benefici dels veïns.

> Havia mandado, entre otras coses a Josef Miró y Aliaga, arrendador del almodino de esta villa tuviese abiertas las puertas de dicho Almudin para proporcionar la ventall compra de granos a los pobres vecinos, con todo menospreciando sus precptos sin embargo de ser dades ya las diez hores e la mañana de este dia se observaban estar cerradas las puertas de dicho Almodin al paso que el clamor continuo e las gentes iva creciendo y pidiendo se les proporcionase la compra de granos para su subsistència y mantenimiento, con lo qual no solamente se veian burlados los preceptos de su Marced, si que también de su inobservancia se recelaban los exponientes funestas circunstancias por el clamor continuo de las gentes.[32]

En ser bastida la nova Casa de la Vila el 1797, l'almodí es va establir al magatzem de la planta baixa de l'edifici, a la porta de l'esquerra de les dues que hi ha a la plaça Major, però molt prompte, a causa de la diversificació dels cultius, les noves corrents comercials i els processos de desamortització als municipis, les funcions de la botiga del forment van decaure el primer quart del segle XIX. El darrer «remate del peso y mesura» que es documenta, fet en favor del veí llaurador Estevan Almela y Manzano, consta el 27 de gener de 1812.[33]

> Se mandó a Vicente Ferrer, Pregonero público de esta vecindad sacase a subasta para su remate la indicada Regalía mediante haver transcurrido el tiempo prefijado a los nueve días. Habiendose subastado por bastante espacio de tiempo, havia comparecido ante dichos Señores y manifestado que la postura más ventajosa lo era a tresientas libras y que la havia puesto el indicado Almela por un año, en cuya consecuencia mandaron dichos señores a dicho pregonero executase el remate.

Pocs anys després, el 1831 una enquesta oficial manifesta la inexistència definitiva en aquest local del servei de «la alóndiga o almodín, por estar destinado para el Cuerpo de Guardia de Policía». Amb data 24 de novembre de 1861, sent alcalde Manuel Candau Canós, l'Ajuntament va acordar que, a l'edifici de l'antiga botiga del forment, al costat de la Casa Capitular, es bastiren dues cases habitació per als servents de la municipalitat, en atenció a haver-se alienat els que ocupaven per efecte de la Llei de desamortització, i va encarregar fer pressupost de les obres a l'obrer José Llop y Aliaga.[34]

Com a resta de l'antic servei i regalia, només va quedar un magatzem a la planta baixa de la Casa de la Vila, amb gran porta a la part esquerra de la façana. Una vegada constituïda

[32] AMVr, llibre d'actes de 1799 -1807, núm. 111, f. 33v.

[33] AMVr, ingressos i regalies, núm. 437, f. 30r.

[34] AMVr, llibre d'actes de 1861, núm. 122, f. 50v.

A l'esquerra, porta del darrer magatzem de l'almodí, a la façana de l'Ajuntament d'època borbònica

la Comunitat de Regants el 1869, el magatzem va ser la seu inicial de les activitats de l'entitat fins que aquesta va disposar d'edifici propi al passeig de l'Alameda, o de la Murà, inaugurat l'any 1888, obra de l'arquitecte Manuel Montesinos Arlandiz. I, amb posterioritat i fins al primer terç del segle XX, el local va ser dependència municipal de l'administració de consums.

Bibliografia

Aguilar Civera, Immaculada. *L'almodí de València i els espais del comerç*. València: Generalitat Valenciana, 1996.

Alcover Cateura, Pedro J. *Els mercats alimentaris de la Corona d'Aragó a través de la documentació municipal (segles XIV-XV)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2019.

Aparici Martí, Joaquín. *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1996.

Benedito Nuez, Josep, i altres. «La excavación arqueológica de la plaça Major de Vila-real». *La arqueología de la plaza Mayor de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2007.

Curto i Homedes, Albert. *La intervenció municipal en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*. Barcelona, 1988.

Doñate Sebastiá, José María. «Ordinacions y estatuts de Villarreal». *Datos para la historia de Villarreal*. Anubar, 1977.

Esquilache Martí, Ferran. *El rebost d'una ciutat*. Burjassot: Centre d'Estudis Socials, 2014.

Furió, Antoni; García-Oliver, Ferran. *Dificultats agràries en la formació i consolidació del feudalisme al País Valencià*. València: Universitat de València, 1986.

Mira Ruiz, Jaume. *Alimentació i cultura durant la Baixa Edat Mitjana a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Paratge Estudis SCG, 2019.

Oliva, Hipólito; Benito, Pere. *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universitat de Sevilla, 2007.

Pozo Chacón, José Antonio. *Prohoms i camperols, espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1995.

Rubio Vela, Agustín. *El abastecimiento cerealista de una gran urbe bajomedieval*. L'Alcúdia: Ajuntament de l'Alcúdia, 1988.

Vercher Lleti, Salvador. *L'abastiment municipal de cereals i carns a la vila d'Alzira i el seu terme (1370-1415)*. València, 2017.

Documentació de l'Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr)

AMVr, núm. 10 i següents, Manuals del Consell, *Capítols de la botiga del forment*.

AMVr, núm. 77, Judiciari de 1712.

AMVr, núm. 431, Reglament de propis de Vila-real, 1760-1802.

AMVr, núm. 437, protocols de subhastes, inventaris i arrendaments de regalies, 1812.

Vicent Pitarch i Almela
Avel·lí Flors Bonet

7

AVEL·LÍ FLORS BONET,

PREMI SOCARRAT MAJOR

2022

Avel·lí Flors Bonet, Premi Socarrat Major 2022

Discurs de presentació del Socarrat Major 2022, Avel·lí Flors, a càrrec de Vicent Pitarch i Almela

Bon vespre i bon profit!

Avel·lí, Dolors, socarrades i socarrats, amigues i amics,

M'és especialment grat –alhora que ho considere oportú– en la circumstància present i per trencar el gel, de relacionar el modest homenatge que ens ha convocat ací amb un parell d'esdeveniments històrics que tanmateix conserven una actualitat notable: el centenari de Joan Fuster i el 90é aniversari de les Normes de Castelló. Tots dos esdeveniments se'm reprodueixen vius, així que mire de refrescar en la memòria els meus lligams amb Avel·lí.

En efecte, el vaig conéixer via Joan Fuster. Era l'any 1967 i l'assagista de Sueca acabava de dictar a Castelló una conferència memorable en què va descobrir un capellà jove que el va sorprendre per la lucidesa amb què interpretava la qüestió de la llengua al país. Era Avel·lí, la relació amb el qual Fuster em va recomanar tot seguit com a ocupació

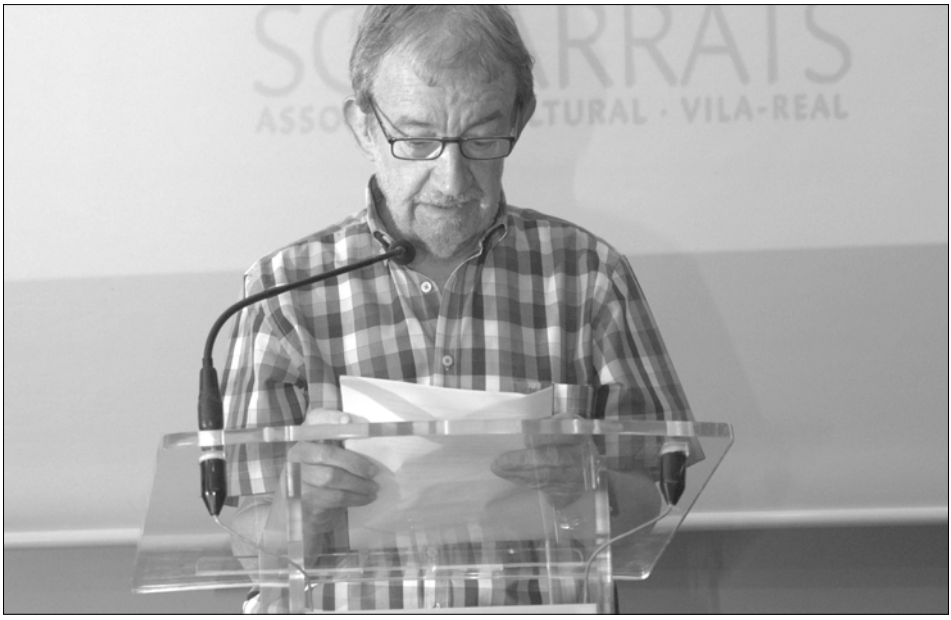

Vicent Pitarch, durant el seu discurs

peremptòria. Recorde que la meua trobada amb Avel·lí no va tardar gens a tenir lloc i que la sintonia entre els dos va produir-se ràpida i intensa. Ell em va fer a mans un patracol venerable (els *Quinque libri* de la parròquia de Vilafranca) i d'un elevat interés per a una investigació sobre la història social del català que aleshores em tenia entretingut. Al cap de pocs mesos, ja dins l'Any Pompeu Fabra, el meu flamant amic m'invitava a formar part del jurat d'un concurs literari a la seua parròquia de Sant Joan de Moró, un episodi que em plau d'esmentar ací pel detall que hi fou premiat Francesc Pérez i Moragón, que ha esdevingut l'ànima indefugible en la consolidació de l'Espai Fuster de Sueca i, no en va, és el comissionat de l'Any Fuster.

De la mà de Fuster, doncs, vaig conéixer Avel·lí. I el mestratge de l'homenot de Sueca ha planat damunt nosaltres dos fins ara mateix, un fet el record del qual ens gratifica en la present commemoració del centenari.

Havent madurat la nostra amistat tot al llarg de cinquanta-cinc anys, veig Avel·lí com una persona definida pels dos trets bàsics de la discreció i la generositat. Sens dubte, la seua biografia està indefectiblement marcada per un compromís, generós en grau elevat, en la reconstrucció de la consciència nacional del país; un compromís que, d'altra banda, duu a terme amb modèstia i discreció admirables. Ben mirat, Avel·lí constitueix un altre cas de l'«home subterrani» amb què Fuster identificava Josep Lluís Bausset.

Avel·lí Flors abans de la celebració de l'acte

El compromís amb la seua societat Avel·lí és incapaç d'exercir-lo d'una altra manera que no siga la pràctica intensiva i apassionada, una passió que segurament explica l'originalitat d'alguns dels recursos que ha posat en pràctica la seua militància, tant en l'àmbit religiós com en l'estrictament civil. En l'un i en l'altre la seua conducta no ha deixat d'estar marcada per l'empremta inconfusible del ciutadà apassionat per la cultura i la llengua del seu poble.

Per cert, no hi ha dubte que en la seua trajectòria biogràfica hi va marcar una fita el concili II del Vaticà i, més en concret, la figura extraordinària de monsenyor Pont i Gol. Per encàrrec del bisbe que va crear l'actual diòcesi de Segorbe-Castelló de la Plana, Avel·lí va formar part de la comissió interdiocesana per a la traducció de textos litúrgics al català, en la qual va desenvolupar una tasca important en l'adaptació d'aquest material litúrgic a la corresponent versió valenciana.

Persona inquieta, dinàmica i dotada d'una gran capacitat per a transformar allò que li ix al pas, va introduir canvis originals en la pastoral de les parròquies en les quals va exercir el ministeri, a la Pobla Tornesa, Sant Joan de Moró o Vila-real. A la nostra ciutat i a Castelló de la Plana va promoure la formació de grups de laics, que seguiren regularment els cursos d'estudis eclesiàstics, en règim de tutories, a la Facultat de Sant Vicent Ferrer. També a la nostra ciutat va ser l'encarregat de bastir la parròquia nova de Santa Isabel d'Hongria. D'altres mostres de l'empremta original que ha deixat en el seu activisme militant les trobem, per exemple, en la missa d'onze, a Santa Maria de Castelló de la Plana i, especialment, en l'Associació Josep Climent, que bé mereix una glossa específica.

L'Associació Josep Climent –l'objectiu de la qual és la promoció de la llengua del país en l'Església– constitueix el testimoniatge i l'emblema de tota la vida del nostre pioner en la trinxera del combat per la llengua sobretot en l'àmbit eclesial. Tot al llarg dels trenta-tres anys que té la Josep Climent, Avel·lí –juntament amb Dolors Mas i la colla de generosos col·laboradors i col·laboradores– duu a terme una activitat formidable a favor de l'extensió de l'ús social del català, a través d'iniciatives diverses, com ara la catequesi d'infants, l'animació de la litúrgia i el cant amb el Cor Pentecosta, l'ensenyament de música a infants i, com a colofó d'aquest seguit d'actuacions exemplars, l'Esplai i les colònies i campaments Amunt, que apleguen, des de 1993, centenars –supose que, a hores d'ara, deuen haver superat el miler– de xiquets i monitors en activitats d'un lleure que promou la descoberta dels valors de la llengua i la cultura nacionals. Per descomptat que no em passava per alt la impressionant revista *Pentecosta* (fixeu-vos-hi bé, subtitulada «comunió d'Església i llengua»), la publicació original, marca Avel·lí, que combina erudició humanística i crònica interna, història eclesiàstica, filologia i pastoral; una publicació amb la data de naixement de 1991. Noteu que l'any 2012 va dedicar un número a l'edició en espanyol de la crònica *De bello rustico valentino*, del pare Minyana, una publicació que dedicava a la nostra Associació.

El premiat, Avel·lí Flors, és rebut per Fermí Font (president de l'AC Socarrats) i Vicent Pitarch a l'acte del lliurament del premi

Em neguiteja que puga començar a fatigar-vos l'exposició eixuta amb què us mostre aquest inventari d'iniciatives que integren el currículum patriòtic del nostre Socarrat Major. De tota manera, encara hauríeu de permetre'm d'arredonir-lo mitjançant la referència a unes poques activitats que poden complementar el perfil de la seua militància, cívica i també obertament política, en el valencianisme.

El 1962 inaugurava la sèrie de cursos de català que va allotjar el Centre Excursionista de Castelló. Uns anys més tard, va col·laborar intensament en el programa radiofònic *Nosaltres els valencians*, de memòria gratíssima, mitjançant l'espai *D'ací d'allà*, que ell mateix hi va crear.

D'altra banda, la sèrie de vint articles que amb el lema «Les Normes de Castelló» va publicar en *Mediterráneo*, el 1982, constitueix una referència en la divulgació de la reforma fabriana al País Valencià. Mentrestant, des del seu lloc de treball a la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana va contribuir a engegar el Gabinet d'Ús i Ensenyament del Valencià, des del qual va treballar amb intensitat en l'establiment i la consolidació del model de llenguatge jurídic i administratiu de la varietat valenciana. Recordem que en aquest gabinet va esdevenir cap d'Assessorament Lingüístic.

I encara una altra referència, la darrera. Es tracta d'una altra obra personal d'Avel·lí, admirable i sense comparació: la creació i manteniment de la Biblioteca Catalana de Castelló, que agrupava el seu fons particular bibliogràfic, hemerogràfic i documental.

El Socarrat Major 2022 rep l'afecte del públic assistent a l'acte

Per tal que assolira una major projecció social, la va cedir a la Fundació Huguet, la qual, en adonar-se que no disposava de recursos per fer-ne una gestió acceptable, va acabar traspassant-la a la Conselleria de Cultura, que la té allotjada, sota el títol de Biblioteca Fundació Huguet, a la Biblioteca Pública de la Generalitat, de Castelló de la Plana. He de reconéixer amb amargura que el procés de canvi de propietat de la biblioteca d'una entitat a l'altra no va ser gaire afortunat, del qual, per cert, va restar marginat Avel·lí. Al cap d'un temps la Fundació va atorgar-li el premi Valencià de l'any 2013, una atenció que segurament no liquida el deute pendent amb ell de reconeixement institucional degut a la generositat amb què va cedir aquesta obra personal seua.

Tot amb tot, Avel·lí continua fent el seu camí, amb el benentés que allà on ha intervingut sempre ho ha fet amb la llengua del poble per bandera.

Per la nostra banda, socarrades i socarrats incorporem a la nòmina dels nostres socarrats majors Avel·lí Flors, l'insubornable i incombustible. Això sí, convé que ho tinguem ben present: ni el nivell de militància en la causa del País Valencià i de la catalanitat, ni els entrebancs que inevitablement ha trobat i trobarà en aquest compromís, ni, ai!, els anys que acumulem, mai no el socarraran. Ell, sempre *indesinenter,* sense treva ni descans.

Gràcies, Avel·lí, per la generositat i el testimoni. Per molts anys!

Discurs del Socarrat Major 2022, Avel·lí Fors Bonet

Un minut de presentació

Em toquen set minuts de parlament, i compliré: un minut de presentació, tres minuts socarrats, dos minuts de sermó i un minut de comiat. Comence. President de l'Associació Cultural Socarrats, amic Fermí, Junta Directiva i membres que m'heu confiat un honor tan immerescut: amigues i amics, gràcies. Mai no hauria imaginat arribar tan lluny. Si descartem la mútua simpatia que ens tenim, només ens emparella una curiosa circumstància: que jo vaig nàixer justament un 13 de gener, 235 anys després de la desfeta de la nostra vila, que vosaltres celebreu com a victòria (advertiu com tant valencians com catalans celebrem les derrotes per victòries). No sé qui us inspirà la humorada, no sé què heu trobat em mi per enlairar-me tant. Personalment he de dir-vos que pel meu compte, en vosaltres, hi veig aires nous i, encara que no aneu a missa, el vostre estil té no sé què de Jesús de Natzaret.

Ni volent no podria esmentar els 28 socarrats majors que m'han precedit; només al·ludiré a tres d'ells: al meu *homo antecessor*, Socarrat Major 2020, Xavi Castillo, de qui no podré parodiar la gràcia ni l'humor: vaig nàixer pallasso; després, però, els anys em feren [un xic] formal; en clau humorística, al bon amic Enric Arenós, Socarrat Major 2007, que em demanà que n'excusara l'assistència a aquest acte; i, necessàriament, a l'indispensable Vicent Pitarch, primer Socarrat Major i sant pare del nostre país. Ara seguiré parlant de socarrats, els nostres companys de viatge.

Avel·lí Flors, emocionat per l'homenatge rebut

Tres minuts socarrats

De socarrats, amigues i amics, sempre n'hi ha hagut. Començaré esmentant els defensors del castell romà de Sagunt que immortalitzà aquell poema *Oigo, patria, tu aflicción:* «Siempre en lucha desigual / cantan tu invicta arrogancia / Sagunto, Cádiz, Numancia, / Zaragoza y San Marcial…».

L'historiador Suetoni, en els seus *Annals*, quan comenta l'incendi de Roma, que l'emperador Neró atribuiria a un grupuscle que anomenaven *cristians*, diu que «els feu morir amb escarni, revestint-los amb pells de feres salvatges, que destrossaren les queixalades de gossos rabiosos, i que després feu clavar en creus flamejants, quan s'havia fet fosc, cremats com a fanals nocturns il·luminant la nit als jardins del palau…»; dos-cents anys després, a l'amfiteatre de Tàrraco, moria socarrat el bisbe de la ciutat Fructuós amb els seus diaques Auguri i Eulogi…

Lamentablement aquella Església, que havia eixit de les catacumbes, perseguida i socarrada, amb el nou gir polític, canviaria d'orientació. I, a poc a poc, van morint els heretges; i, cosa pitjor, l'Església acaba justificant-ne la mort a la foguera com a necessària per complir la seua missió. Les seues víctimes preferides seran els homes (i les dones) lliures que no pensen com ella. I així cauen, en els primers segles, adopcionistes, arrians, sabel·lians, macedonians, nestorians, priscil·lianistes, donatistes, pelagians, gnòstics, etc.; en l'edat mitjana, begards i beguines, càtars, albigesos, valdesos, pobres de Lió, germans del nou esperit, apostòlics, joaquinistes, etc., i, en l'edat moderna, hussites, protestants, calvinistes (hugonots), anglicans… perseguits per una Església infidel al seu mestre que, als seus deixebles, només havia manat una cosa: «Estimeu-vos els uns als altres com jo us he estimat» i, també, «estimeu els vostres enemics». Lamentablement les diverses faccions que es formaven, entre cristians, s'anaren matant entre ells. Quin espectacle, quina decepció, quin escàndol per al món!

Al segle XIII la Inquisició ja crema bruixes, a Tolosa de Llenguadoc. Al castell de Montsegur, al país de Foix, els càtars, coneguts com *els bons homes* encenen una gran pira on es llancen quan es veuen envoltats pels croats, enviats per l'Església. Del segle XIV, és impossible d'oblidar la parella Dolcino de Novara i Margherita de Trento, morts a la foguera, després de ser sotmesos a horroroses tortures, al mont Rubello dels Alps, el Dijous Sant de 1307; ni Maria Porete, laica i mística exemplar a la foguera de París el 1410, i a la mateixa foguera de la Inquisició, l'any 1314, el gran mestre de l'orde del Temple, Jacques de Molay, juntament amb altres dirigents de l'orde militar, acusats d'heretgia, irreligiositat i sodomia.

Al segle XV, el savi teòleg Jan Hus, contemporani de sant Vicent Ferrer, mor socarrat; a la plaça de Roan, a Normandia, uns anglesos cremaven santa Joana d'Arc, patrona de França, abanderada de la llibertat dels pobles, que jo consideraria ben nostra, com la

primera *mauleta avant la lettre*. El 1452, per ordre del tribunal de la Inquisició, cremaven, a València, una pila d'homosexuals, víctimes preferibles del foc. Un tòrrid vespre d'agost de 1485, cremava el pobre jueu fra Diego de Marchena; a finals de segle, amb el beneplàcit del papa valencià Alexandre VI, cremava a la foguera de la Inquisició florentina Girolamo Savonarola. Només al Regne d'Espanya, morien pel foc, convictes d'heretgia, més de dos mil persones; i, entre els segles XV i XIX, només al Regne de València, cremarien més de cent homosexuals.

Al segle XVI, Miquel Servet, humanista, metge i teòleg aragonés, mor a la foguera el 27 d'octubre de 1553. Aquest mateix segle, al Regne de València, cremen a la foguera, moltíssims més homosexuals, acusats de ser culpables de les pestes, malalties i desgràcies que commogueren el país en temps del gloriós alçament de les Germanies. Tristíssima és la relació del bisbe de Chiapas, Bartolomé de las Casas, que escriu: «[…] desde el momento de la entrada de los españoles […] desde luego que los conocieron, como lobos y tigres y leones crudelísimos, que de trece en trece, a honor y reverencia de nuestro redentor y de los doce apóstoles, poniéndoles leña y fuego, los quemaban vivos» (i a foc lent!).

Avel·lí Flors, acompanyat per Fermí Font i Vicent Pitarch

Al segle XVIII, cal que esmentem, amb singular honor, els socarrats de les ciutats i poblacions que esmenten els tres llibres *De bello rustico valentino* del proborbònic Josep M. Minyana, que comença, ben honorablement, per la nostra gloriosa vila (I, 13), amb dos-cents seixanta morts, entre els dies 12 i 13 de gener de 1706, i continua per les poblacions de Quart de Poblet (I, 20), Montserrat (I, 28), Cullera (II, 3), Oriola (II, 19), Xàtiva (III, 9), Suera (III, 15), Espadilla (III, 15), Villahermosa (III, 16) i Cocentaina.

Aquest mateix segle XVIII cremaran també moltíssimes dones considerades bruixes, sobretot a Catalunya i a Anglaterra, d'on subratllaria Janer Horn, una pobra dona de cos deforme i dèbil mental; morta de fred, anà a escalfar-se les mans a la mateixa foguera que la cremaria.

Al segle XIX, moria el 1826, al llit del riu Túria, el bon mestre català Gaietà Ripoll Pla (Solsona, 1768), darrer condemnat per la Inquisició espanyola, abans de ser abolida, aquesta, per les Corts de Cadis; després de penjar-lo, el 31 de juliol, cremaren el cadàver que s'endugueren a enterrar els devots confrares amb la venerable imatge de la Mare de Déu dels Desemparats.

Al segle XX, el 1909, cremen les esglésies i els convents de Barcelona en la Setmana Tràgica i, trenta anys després, cremen a la foguera, en la nostra entranyable ciutat, les restes glorioses de sant Pasqual Baylón, primer socarrat de Vila-real al segle XX. I deixeu-me, encara, afegir alguns socarrats més del segle: les víctimes de l'incendi de la ciutat basca de Gernika, l'abril de 1937, i, el 1945, més de dos-cents mil habitants de Dresden morts pel foc de l'aviació aliada… I al nostre segle XXI, tampoc no podem descansar de socarrim: l'any 2006, més de quatre-centes dones, a la ciutat iraquiana de Sulaymaniyah. I al Kurdistan, i a Kenya, el 2008, més dones cremades per bruixes… I el foc continua cremant persones innocents i ciutats, aquests darrers mesos, a la màrtir Ucraïna… i, aquests darrers dies, en molts poblats de Birmània. Per tots ells, els nostres segons de silenci!

Dos minuts de sermó

Deixeu-me ara dos minuts de sermó, el més curt de la meua vida, entre aquells que em tocava fer, ara fa cinquanta anys, entre vosaltres. L'Evangeli, com sabeu, parla de foc i d'infern. Joan Baptista anunciava que Jesús vindria a batejar amb foc (Mateu 3, 11). I ell mateix parlava de la gehenna del foc que mai no para, amb un cuc que no mor i un foc que no s'apaga, perquè com diu «tothom serà salat amb el foc de la prova» (Marc 9, 48-49).

Ell, que ja de petit, assistia, encuriosit, a les explicacions dels mestres de la llei al temple de Jerusalem (Lluc 2, 41-52), no diu mai que assistira als sacrificis amb animals, que allí no paraven mai. Diuen que el temple aquell feia una olor (millor seria dir *pudor*) de foc i de socarrim que empudegava. A Jesús, això no li devia fer gens de gràcia, perquè era partidari dels profetes que desaprovaven aquestes pràctiques: «Per què m'oferiu tants sacrificis? —crida el profeta Isaïes— Estic embafat d'holocaustos […] ja en tinc prou, de sang […] Qui us ha demanat tot això? No porteu més ofrenes inútils: el fum dels sacrificis, el deteste. […] Quan alceu les mans per a pregar, em tape els ulls per a no veure-vos; […] deixeu de fer el mal, apreneu a fer el bé, busqueu la justícia, detureu l'opressor, defenseu l'orfe, pledegeu a favor de la viuda» (Isaïes 1, 11-17).

Quan Jesús morí a la creu, a l'hora nona del divendres 7 d'abril de l'any 30, les famílies s'afanyaven per arribar al temple de Jerusalem a degollar l'anyell que es menjarien al sopar pasqual aquella nit. Però ell, vora una antiga pedrera abandonada, a la muntanyeta que anomenaven de la Calavera, en aquella mateixa hora, moria socarrat, en el seu definitiu bateig de foc, tal com havia predit: «He vingut a calar foc a la terra, i com voldria que ja estigués encesa! He de rebre un baptisme, i com desitge que això es complisca!» (Lluc 12, 49-50).

Després que Jesús s'apareguera discretament, jo diria d'amagat (sembla ser l'estil del Déu invisible, és a dir aquell que ningú no ha vist mai), ell en persona s'acosta als seus antics companys, com de puntetes, vora el llac de Galilea, per animar-los… I aquells pobres homes, desconcertats, al cap de cinquanta dies, acabaran socarrats amb el foc de Pentecosta, amb aquelles llengües que reposaran sobre els caps de cada un d'ells. I, convertits en apòstols, acabaran com uns socarrats més… Com li passà al mateix Pere, que moriria en la persecució de Neró, convertit en un d'aquells fanals de foc que cremaven als jardins imperials aquell fatídic juliol de l'any 64.

La Junta Directiva, acompanyada de membres de l'AC Socarrats, amb el guardonat

Un minut de comiat

I en un minut acabe. De vegades, en somnis, encara em trobe amb vosaltres, amigues i amics, com fa anys en aquella parròquia de Santa Isabel i, tot somiant, recorde tantes coses… i encara em veig pegant una ullada al *nostre lloc* (algú el recorda, encara, aquell lloc?) i hi reconec cares estimades i enyorades. No sabeu amb quina pena, un dia, vaig deixar Vila-real. Des d'aleshores tenia vergonya de venir per ací, fugia de qui em poguera reconéixer… A vegades vagava per la perifèria de la vila… on pensava que només uns

poquets enyoradissos em recordarien… Fins que ara, a vosaltres, us ha agafat la dèria de recuperar-me per a la memòria i la tendresa, i ací em teniu… i no me n'aniré mai més del vostre costat.

Permeteu-me que us confesse que a voltes, també en somnis, m'escape amb alguns de vosaltres, uns poquets almenys (dos o tres només) al camp, a l'alqueria, vora el riu, sota un pont, en un racó del vostre cementeri (on dormen i somien tants dels vostres que jo també he conegut i estimat) i començaria a llegir el llibre de les memòries: «Immediatament l'Esperit espentà Jesús cap al desert. Hi va passar quaranta dies, temptat per Satanàs; s'estava entre els animals feréstecs, i els àngels el servien» (Marc 1, 12-13). I amb vosaltres encara tractaria de callar també quaranta dies, al desert, i començar, per darrera vegada, amb vosaltres precisament, nous camins, per aquesta nostra Galilea, fent el darrer viatge cap a Jerusalem. Si us plau, no permeteu que deixe mai de ser dels vostres, al terme dels meus anys voldria tornar a fer camí al vostre costat, socarrats amics…

Vila-real, 4 de juny de 2022
Vespra de la Pentecosta

8

Joaquín Lizandra Rubio

LA **GUERRA** DE LA **INDEPENDÈNCIA** (1808-1814) A VILA-REAL VISTA PER UNA MONJA DOMINICA

La Guerra de la Independència (1808-1814) a Vila-real vista per una monja dominica

L'any 1997, en la revista *Exágono*,[1] vaig iniciar la biografia de la monja dominica coneguda al món com Manuela Millá i Aragón (Vila-real, 1739-1824), però el treball va quedar inconclús per motius personals. Tot i això, va servir per a incloure aquesta escriptora desconeguda en el llibre *Vila-realencs per a recordar II*[2] i en una nota a peu de pàgina en «"Y pasamos por sangre y fuego …". La obra cronística de sor María Teresa de Jesús Agramunt en el contexto de la Guerra de Sucesión (Vila-real, 1706)»,[3] en la qual s'indica: «Destaca el nombre de sor Manuela de San Vicente Ferrer Millá i Aragón (Vila-real, ca. 1739-1824), a quien Lizandra imputa una crónica durante la invasión de las tropas francesas (1808-1813). Podría tratarse de la misma pieza que Traver cita y transcribe, obra de una religiosa anónima (1909: 401-402)».

L'interés per aquesta monja, com una de les primeres escriptores conegudes[4] nascuda a Vila-real, no és perquè portara a la impremta cap obra literària, sinó perquè, gràcies a la seua aportació com a cronista en el llibre manuscrit *Orígenes del convento y sucesos memorables. Ingresos y profesiones* del seu convent, podem conéixer alguns aspectes concrets de la història de Vila-real, al començament del segle XIX, durant l'anomenada Guerra de la Independència.

El llibre *Orígenes del convento y sucesos memorables. Ingresos y profesiones*, tom I, que vaig poder consultar l'any 1983, estava aleshores custodiat a l'arxiu del convent de les Mares Dominiques de Vila-real. Era un volum en foli, enquadernat en pergamí, sense paginar i una mica desordenat, que contenia els primers passos per a la creació del convent; la permanència de la Mare de Déu de Gràcia a l'interior de la clausura, entre el 7 de juliol i el

[1] Lizandra Rubio, Joaquín. «Sor Manuela Millá i Aragón. Una villarrealense desconocida (I)», *Exágono*, juliol-setembre, 1997, núm. 432, p. 22 i 23.

[2] Flores Sacristán, Onofre. *Vila-realencs per a recordar II*. Vila-real: Ajuntament, 2011, p. 135.

[3] Zaragoza Gómez, Verònica. «"Y pasamos por sangre y fuego …". La obra cronística de sor María Teresa de Jesús Agramunt en el contexto de la Guerra de Sucesión (Vila-real, 1706)», en Henar Gallego Franco i M. del Carmen García Herrero (ed.), *Autoridad, poder e influencia: Mujeres que hacen historia*, vol. II, Barcelona, Icaria, 2018, p. 851.

[4] Després veurem que també hi ha una altra escriptora vila-realenca, la també dominica sor María Inés del Patriarca San José, al món Teresa Vives de Portes i Blau, que va participar també en la *Necrología*, i molt breument en els *Orígenes del convento*.

9 d'agost de 1726;[5] els ingressos i professions, des de 1639, any de la fundació del monestir, fins al dia 14 d'octubre de 1832, en què es ressenya la darrera professió assenyalada en el llibre,[6] i, finalment, els successos més memorables de la comunitat, especialment el que va passar durant la destrucció de la localitat per les tropes borbòniques el 12 de gener de 1706. En l'última pàgina del manuscrit apareixia l'anotació següent: «El presente libro lo salvó de la persecución roja Pascual Safónt Catalá escondiéndolo en su casa de la calle del Cristo de la Penitencia n.º 6» (firmat: Pascual Safont).[7]

Vista parcial de l'antic convent de les Mares Dominiques

[5] Candau Martí, Juan Bautista. *La Gracia en Villarreal*. Tortosa: Impremta de José L. Foguet, 1907, capítol X, p. 100-111.

[6] Es tracta de sor Josefa Dominga de San Antonio Abad, al món Josefa Oliver i Orón, natural de Gilet (València).

[7] Està datada el 6 de gener de 1941.

Sembla que quan Benito Traver va consultar els fons de l'arxiu conventual per a la realització de les seues obres *Historia de Villarreal*[8] i, sobretot, *Villarreal en la Guerra de Sucesión*[9] existia un segon tom amb la continuació del relat de la permanència de les monges a Caudiel (Castelló), durant els successos de la Guerra de Successió, i també el que va passar a la comunitat en la Guerra de la Independència, que més tard tractaré. Quan vaig poder consultar aquest arxiu, gràcies a la intervenció de l'amic, el prevere mossén Serafí Sorribes Carceller, aquest segon tom ja no existia. Les monges, en canvi, sí que tenien un volum en què estava transcrit, per ordre cronològic, el primer tom esmentat, tret de la part d'ingressos i professions, i hi incloïa, a més, el segon volum avui desaparegut.[10] Tot i que en una part d'aquest llibre apareix, amb la data de 1870, la «Memoria de las religiosas fallecidas en este convento desde su fundación, que fue el día 7 de febrero del año del Señor 1639»,[11] que ocupa una vintena de pàgines, en la resta del manuscrit, amb molt bona cal·ligrafia, apareix la transcripció anònima ja comentada, amb l'ortografia més actualitzada. Tot això realitzat, molt possiblement entre els anys 1928 i 1929, per alguna monja de la comunitat, el nom de la qual desconeixem.

En la *Historia de Villarreal* de Benito Traver García que sovint he fullejat, en el capítol 53 que fa referència a les vicissituds sofertes per les mares dominiques entre els anys 1808 i 1813, concretament en la pàgina 401, ens diu: «Una de aquellas monjas que escribió lo sucedido en aquel entonces, y que a pesar de nuestros esfuerzos no hemos podido indagar su nombre».[12]

En llegir aquest paràgraf, sempre em quedava amb ganes de saber de quina monja es podia tractar per a poder conéixer-ne, finalment, el nom i el lloc de naixement. L'interrogant se'm desvelaria completament el ja indicat any 1983 quan, en investigar sobre la dominica sor Teresa de Jesús Agramunt,[13] vaig haver de revisar el llibre ja esmentat d'*Orígenes del convento* i, sobretot, la *Necrología del convento de dominicas de Villarreal, vulgo Corpus Cristi*, tom I, tots dos conservats per aquells anys en el seu convent de Vila-real.[14]

---

[8] Traver García, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establiment tipogràfic de Juan Botella, 1909.

[9] Traver García, Benito. *Villarreal en la Guerra de Sucesión*. Vila-real: Impremta de Juan Botella, 1925.

[10] Diversos Autors. *Copia del origen y sucesos de este convento de religiosas de Nuestro P. Santo Domingo de Corpus Christi de Villarreal copiado del libro Origen del convento*.

[11] En aquesta Memoria van inscrites totes les monges mortes al convent, des de la primera, sor Dominga del Santíssim Sagrament, morta el 4 de desembre de 1646, fins a l'última assenyalada, la número dos-cents quatre, sor Juana María del Santísimo Sacramento, que va morir el 16 de setembre de 1944.

[12] Traver García, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establiment tipogràfic de Juan Botella, 1909, p. 401.

[13] Lizandra Rubio, Joaquín. «Una Dominica insigne. Sor Teresa de Jesús Agramunt», *Exágono*, novembre-desembre, 1983, núm. 370, p. 11-13 i 15.

[14] Amb la marxa de les mares dominiques a la localitat de Paterna (València), el seu interessant arxiu es troba avui dia totalment il·localitzable i només es pot consultar en part mitjançant còpies fotocopiades.

El tom I de la *Necrología del convento de dominicas de Villarreal*, quan el vaig consultar i també vaig poder fotocopiar en part, era un llibre de mida foli enquadernat en pergamí, d'unes 510 pàgines, de les quals només les 269 primeres estaven numerades.[15] El llibre va ser començat per sor Teresa de Jesús Agramunt de Toledo (València, 1664 - Vila-real, 1728), quan l'escriptora, segons ella ens indica, tenia seixanta anys,[16] transcrivint-lo d'un quadern realitzat per ella mateixa i avui donat per perdut. Però de la seua mà, amb una cal·ligrafia excel·lent, eren només les primeres 9 pàgines, la resta fins a la pàgina 73 serien copiades del quadern esmentat per la cronista que va ser la seua successora,[17] i que a partir de la pàgina 75 continuaria ella mateixa i altres monges, amb diferents textos i cal·ligrafies.

En arribar a la pàgina 168 del llibre, amb moltes faltes d'ortografia pròpies de l'època, trobem l'anotació següent:

> Día 24 de julio año 1791; enpiezo a proseguir, este libro por mandato de mi prelada, la reverenda madre sor María Ynes del Patriarca San Josef,[18] priora, siendo io de edad de 52 años y de religión 39; protestando que mi fin i voluntad no es más que desir cenzillamente lo que evisto i me an informado las madres maiores de las virtudes en que mas resplandecieron y exercitado, sin añadir nada que no sea, o visto o hoido de su propia boca, pues a todas las etratado i vivido en su compañía muchos años; no es razón que olvidemos los exemplos i virtudes que an practicado nuestras antepasadas en esta santa casa i pizado estos ladrillos para que siguiendo sus huellas i virtudes nos aga su Divina Magestad la grande misericordia de gozar en su compañía en la eterna bienaventuranza por infinitos siglos, amen.[19]

Aquestes dades, com veurem a continuació, coincideixen plenament amb sor Manuela de San Vicente Ferrer, que devia ser la monja cronista que jo buscava amb tanta ansietat.

El cas de la priora d'aquell moment, sor María Inés del Patriarca San José, al món Teresa Vives de Portes i Blau, resulta altament curiós. Pertanyent a una distingida família de la localitat, va prendre l'hàbit a l'edat de tan sols sis anys i va professar el 25 de juliol de l'any 1728, quan tenia setze anys, i li van donar el vel l'endemà. La missa en què va realitzar la seua professió, la va celebrar son pare Jaume Vives de Portes i Sant Joan, ja que aquest es

[15] A partir de la pàgina 269, vaig seguir numerant la resta fins a arribar a la número 291, que va ser la darrera pàgina fotocopiada per mi l'any 1983. Van quedar, per tant, unes 219 pàgines del manuscrit que es poden donar, ara per ara, com a desaparegudes.

[16] Diversos Autors. *Necrología del Convento de Dominicas de Villarreal vulgo Corpus Christi, por varias religiosas del mismo*, tom I, p. 1.

[17] El seu nom era Bárbara Madalena Galarza i Puig (Alcalà de Xivert, 1705 - Vila-real, 1782) i, en prendre l'hàbit, va escollir per nom sor María Madalena del Santísimo Sacramento.

[18] Teresa Vives de Portes i Blau (Vila-real, 1712-1801).

[19] Diversos Autors. *Necrología*, p. 168.

va fer clergue després de la mort de la seua dona Madalena Blau i Gil. A més de priora, també va exercir d'escriptora, ja que va ser la tercera a continuar la *Necrología*. Teresa Vives de Portes era germana del conegut prevere Jerónimo Vives de Portes i Blau (que signava només com a Gerónimo Vives),[20] i que, com a beneficiat de la parròquia de Sant Jaume, va participar activament en les obres de l'edificació del nou i sumptuós temple parroquial, i va ser a més un dels impulsors del culte a la Mare de Déu de Gràcia, a mitjan segle XVIII, com a administrador de l'ermita.

En el llibre *Orígenes del convento y sucesos memorables. Ingresos y profesiones*, llegim:

> Día 26 de agosto de 1753 tomo el abito para religiosa del coro Manuela Milla y en la religión sor Manuela de San Vicente Ferrer hija de Jasinto Milla labrador de esta villa i de Josepha Aragón de edad de 14 años y medio, trajo de adote 833 libras 6 sueldos 8 dineros, y los demás gastos según se iso el ajuste. Siendo general de la orden el reverendísimo padre frai Antonino Abremot y vicario y confesor el reverendo padre presentado frai Tomás Piquer, y priora la reverenda madre sor María Antonia de la Santísima Trinidad. Día 2 del mes de abril profeso la sobredicha siendo el mesmo reverendo padre general y el mesmo padre vicario[21] y la mesma madre priora y así lo firmamos dicho día mes y año 1755.[22]

Com es pot veure en el facsímil següent, al peu de l'acta apareixen tres firmes llegibles: la de la priora, la l'afectada i la de la subpriora, i al marge esquerre s'indica: «Sor Manuela de San Vicente Ferrer fallesió día 2 de enero de 1824».

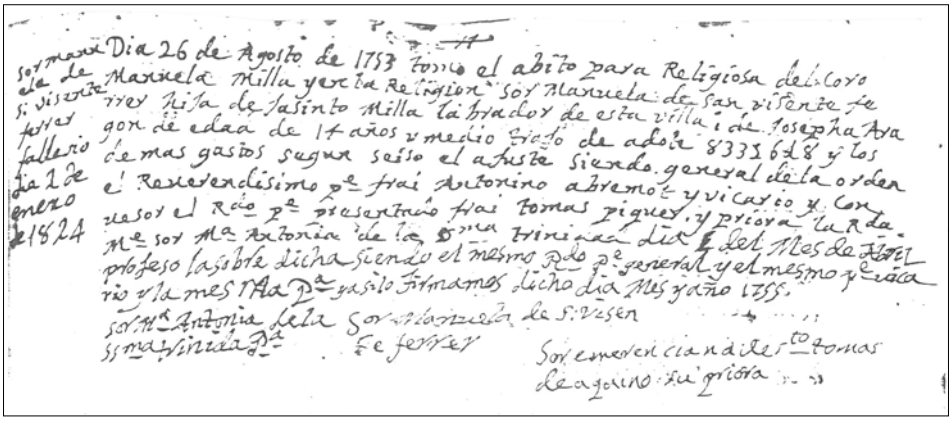

Acta d'ingrés i professió de sor Manuela de San Vicente Ferrer

[20] Lizandra Rubio, Joaquín. «El Doctor Don Gerónimo Vives de Portes y la Virgen de Gracia», *Exágono*, setembre-octubre, 1983, núm. 369, p. 7 i 9.

[21] El càrrec de vicari es compaginava amb el de confessor de les monges i sempre era exercit per un frare dominic, que residia al mateix convent.

[22] Diversos Autors. *Orígenes del convento y sucesos memorables. Ingresos y profesiones*, tom I, s/p.

Per aquestes dades suposem que devia nàixer pel mes de març de 1739, però aquest extrem no el podem confirmar plenament, ja que a l'Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Vila-real no hi ha el llibre de baptismes d'aquell any.[23]

D'altra banda, en la vida d'aquesta monja, que es troba recollida en el tom I de la *Necrología*,[24] trobem:

> Nuestra madre sor Manuela fue natural de esta Villa hija de Jacinto Millá y Francisca Montoliu labradores acendados; muriósele su madre siendo mui niña y su buen padre la entregó al cuidado de una señora principal gran sierva de Dios.[25]

Davant l'existència de dos noms diferents per a sa mare, personalment m'incline pel de Josefa Aragón, ja que quan es va escriure aquest nom en la ressenya del seu ingrés, hi era ella mateixa present per a corregir la possible equivocació; en canvi, la denominada Francisca Montoliu, que apareix en la seua biografia, potser era la segona dona de son pare i, per tant, podia tractar-se de la madrastra de la nostra biografiada, però això només és una hipòtesi que no puc provar. Sembla que la senyora a qui va ser confiada per son pare, el nom del qual desconeixem, va fer el paper de sa mare:

> Puso todo su cuidado; en el cultivo de esta planta; enderesándola y encaminándola por las seguras sendas de la virtud, a este fin la hasia resar y acer muchos egersisios y penitencias, ynteriores y exteriores, castigándola con la hautoridad de madre quando veya que se descuidava en el recato de la vista y en alguna palabrilla que como niña decía.[26]

Aviat va sentir desitjos d'entrar al convent i, als catorze anys i mig, va prendre l'hàbit, com hem vist, ocultant la veritat, valent-se de la seua vivesa, per la qual cosa va haver d'estar dos anys de novícia per haver-se descobert la veritat.

El dia 2 d'abril de 1755, vam veure que va realitzar la seua professió i des del principi va ser amant en extrem de totes les religioses de la seua comunitat i es va lliurar al consol i alleugeriment de totes, treballant tot el que va poder amb tot entusiasme i suportant amb resignació i paciència diverses malalties, especialment la darrera que la va portar a la mort, afegint-hi mortificacions, penitències i disciplines, que eren acceptades per la pietat de l'època.

---

[23] El tom II de baptismes, que es conserva a l'Arxiprestal, finalitza el 2 d'abril de 1738, i el tom III comença el 15 d'octubre de 1753; existeix, per tant, un buit d'uns 15 anys i mig.

[24] Diversos Autors. Biografia de sor Manuela en *Necrología*, p. 285-288.

[25] Diversos Autors. *Necrología*, p. 285.

[26] Diversos Autors. *Necrología*, p. 285.

Segons diu la seua biografia:

> [...] en lo que más aplicó su talento y vivesa fue en el manejo de la pluma; poniendo en el mayor arreglo todos los libros de cuentas, escrituras y demás papeles y escribiendo en ellos quantas cosas, memorables y hútiles pasaban en la comunidad para inteligencia de las venideras y muchas de las vidas anteriores de este libro son escritas y dictadas de su reverenda.[27]

He d'indicar que en els llibres que vaig poder consultar en el convent de les Mares Dominiques de Vila-real no hi ha una altra cronista important que la que ara ens ocupa i la ja comentada sor Teresa de Jesús Agramunt. A més, com que algunes dates coincideixen plenament amb la nostra biografiada, m'han inclinat a pensar que l'autora dels fets esdevinguts durant la Guerra de la Independència és, sens dubte, sor Manuela de San Vicente Ferrer.

Ja hem vist que va iniciar la seua col·laboració en la *Necrología* del convent de les Mares Dominiques de Vila-real el 24 de juliol del 1791, quan tenia 52 anys. Seues són 102 pàgines del llibre i la seua última anotació (quan tenia 64 anys) és la defunció de la també vila-realenca sor Maria Pascuala del Patrocinio de la Nuestra Señora, al món María Pascuala Nebot i Benlloch, morta el 12 de maig de 1803.[28]

L'església del convent en els últims anys

Com a religiosa de cor, dins del convent va exercir els càrrecs de màxima responsabilitat, com ara mestra de novícies, subpriora i, finalment, l'any 1792 va ser triada priora. Segons Benito Traver, que va tenir accés a altres fonts avui perdudes, va ser la número vint-i-quatre,[29] càrrec que va exercir almenys fins al començament de 1795.

Durant el seu mandat es van realitzar algunes reformes a l'interior de l'església del convent, com la pavimentació i el cadiratge de l'anomenat cor alt; la col·locació d'un altar de fusta realitzat a

[27] Diversos Autors. *Necrología*, p. 286.

[28] Diversos Autors. *Necrología*, p. 269 i 270.

[29] Traver García, Benito. *Historia*, p. 405.

València i dedicat a Sant Doménec de Guzmán, fundador de l'orde de dominics, que va costar unes 400 lliures, i, finalment, un orgue[30] situat en una tribuna al costat de l'evangeli de l'altar major, que va costar unes 300 lliures. Fora de l'església va renovar el noviciat, en el qual pràcticament no s'hi podia habitar, i la infermeria, que era estreta, incòmoda i amb poca ventilació.[31] Aquestes i altres notícies les deixa ressenyades amb la seua pròpia lletra en el llibre *Orígenes del convento*, tom I, que ja abans he citat. La seua darrera ressenya en aquest tom I, perquè servira de memòria, és del 24 de maig de 1794, en què es reflecteix la celebració de la primera missa solemne en l'altar nou de Sant Doménec de Guzmán, en la qual es va utilitzar per primera vegada l'orgue instal·lat uns dies abans,[32] amb gran alegria de tots els benefactors que havien participat en la realització de totes dues obres.

El cor baix

Realitza el treball més important com a escriptora i cronista quan relata: «Breve relación histórica de los sucesos más notables, que ocurrieron en la Comunidad de Religiosas Dominicas del convento (de) Villarreal, con motivo de la invasión de las tropas francesas en España, el año 1808 hasta el de 1813».[33]

[30] Segons Benito Traver, en la pàgina 395 de la seua *Historia de Villarreal*, com a bon intèrpret i coneixedor d'aquests tipus d'instruments, ens diu que era de força mitjana.

[31] Diversos Autors. *Necrología*, p. 286.

[32] El 21 de maig de 1794.

[33] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 114.

Com ja he dit abans, no es conserva l'original de pròpia mà, però sí que vaig poder fotocopiar en el seu moment la transcripció del relat, que ocupa des de la pàgina 114 fins a la 141 del manuscrit al·ludit.

El cor alt

Vegem com en el preàmbul del seu relat, alliçonada per un frare dominic, el nom del qual desconeixem, però molt vinculat amb el convent, sor Manuela ens confessa com es veu obligada a fer-ho:

> Bueno es, que se escriba cuanto pueda servir de edificación y consuelo en los acaecimientos humanos que suceden a las veces, y Dios permite para el castigo de los excesos de los malos o para mayor corona de la paciencia y sufrimiento de los buenos. Muy persuadida de esto sentía extremadamente, que faltase una memoria autentica en orden a las novedades ocurridas en esta comunidad con motivo del universal trastorno, que ha padecido toda la España por la alevosía y ambición

> desmesurada del más injusto de sus agresores Napoleón. Pero Dios nuestro Señor, que se complace tanto de que se publiquen sus misericordias, parece no ha querido se pongan en el olvido las que nos hizo en días de tanta tribulación; cuando se ha servido mover el corazón de uno de los celosos y prudentes prelados de esta casa e inclinarle a poner en práctica el modo de eternizar su memoria a la posteridad. Para ello, y para que más resplandezca su poder soberano, se valió de mí la más anciana,[34] la más insuficiente, y la más tímida para que, cómo testigo de vista, le facilitase una relación consustanciada de cuanto podía conducir al logro de tan loable fin. Confieso que las instancias repetidas del padre, dieron bastante mortificación a mi amor propio; pero asegurada de su paternidad de que él se ofrecía de censor y corrector de los muchos yerros, que temía cometer, me animé cuanto pude, pensando también no quedaría defraudada mi obediencia de la particular asistencia de mi Dios que tanto necesitaba. Como sea; cumplo con lo mandado; y allá van esas noticias, tal cual sean, que no se dirigen a otro que a la mayor honra y gloria de Dios, al más vivo estímulo del agradecimiento de mis hermanas a sus beneficios, al más notable adelanto del fervor de su espíritu en la observancia regular, y para ejemplo y memoria perenne de las venideras.[35]

Resulta molt difícil poder parlar amb claredat i sense cap passió de l'anomenada Guerra de la Independència, de la qual ja han passat dos-cents catorze anys i que tantes desgràcies va causar. Al començament del segle XIX, Espanya era un país endarrerit, que vivia sota un règim absolutista i decadent, però que internacionalment estava sotmés per les dues potències emergents d'aquells moments, primer per França i, després, per Anglaterra.

El rei Carles IV només va heretar de son pare Carles III, que va ser un excel·lent monarca, l'afició per la caça, i el seu fill Ferran VII, anomenat el Desitjat, va ser un dels pitjors governants que hem tingut a la nostra ja llarga història com a país. El nou aire fresc que va poder portar la nova dinastia napoleònica, encarnada pel rei Josep I, popularment conegut com Pepe Botella,[36] no va saber o no va poder atraure l'amor del poble. Solament alguns membres pertanyents a les classes dirigents del país, noblesa i alt clergat, i alguns intel·lectuals van donar suport decididament al nou règim instal·lat per la força de les armes de Napoleó I. Quan molts espanyols es jugaven la vida pel deslleial Ferran VII, aquest, des del seu retir francés al castell de Valençay, felicitava per carta els triomfs de l'emperador,[37] i adulava descaradament el que tan injustament l'havia desposseït de la Corona espanyola.

[34] Quan va iniciar la crònica, tenia l'avançada edat per a l'època de setanta-tres anys.

[35] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 114 i 115.

[36] El sobrenom de *Pepe Botella* era totalment inadequat ja que el rei Josep I no va ser un gran bevedor. A València, en canvi, era més conegut com el *Rei Pepet*.

[37] Artola Gallego, Miguel. *La España de Fernando VII*. Pozuelo de Alarcón (Madrid): Espasa Calpe, maig de 2008, p. 104 i 105.

Si ens centrem en el cas que ens ocupa, el mariscal Moncey va envair l'antic Regne de València per Conca i, gairebé sense oposició, va arribar fins a la seua coneguda Horta. Però l'exèrcit francés va fracassar en l'atac directe a la ciutat de València, realitzat el 28 de juny de 1808. Veient la impossibilitat de la seua conquista, i amb importants pèrdues en el seu exèrcit, Moncey es va decidir finalment a abandonar el Regne de València pel camí de Xàtiva, en direcció a Almansa.[38]

Vegem com ens descriu sor Manuela aquests moments tan decisius:

> Llegaron pues los infelices días, en que habíamos de experimentar gran parte de la turbación y espanto, que llevaba a todas las provincias la soberbia y orgullo francés. Como dueño injusto que era ya de la corte de nuestra España, intentó posesionarse de la Capital de este Reyno, destacando sus tropas al mando del general Moncey. Aunque le salió bien cara esta tentativa, y fue rechazado ignominiosamente esta primera vez, mas con patentes milagros que con fuerzas de sus naturales; pero sin embargo su llegada no dejó de estremecer y confundir las gentes del modo mas asombroso. La sola imaginación de que les podía tocar la desgraciada suerte de ser víctimas de su furor, y sufrir los desastres, que anunciaban los emigrados de su dominación, les paraba tales, que parecía mostrarse indecisos e irresolutos en sus más importantes deliberaciones. Todo sustos, todo pasmos, lamentos todo. En solo esto se había convertido aquel tiempo tranquilo y sereno, de cuando nos gozábamos de la dulce y amable paz. Todo nos hubiera sido menos sensible, que la amarga precisión de tener que abandonar nuestra muy amada clausura por no quedar espuestas a la libertad y desenfreno de la soldadesca vil y atrevida de los enemigos. Aun ahora que libre ya de ella estoy escribiendo esto, me estremece la memoria de la de la resolución que se tomó en la junta de esta Villa del 27 de junio de 1808, y se nos hizo saber a las seis de la tarde del mismo día ¡Jesús, que conflicto! ¡Dios mío, que dolor! «Es preciso, que las monjas se salgan y busquen donde puedan refugiarse de los estragos y males que amenazan».[39]

Això d'abandonar el convent, esmentat per la cronista, ve a referència d'un avís donat per l'Ajuntament, pres en vigílies de l'atac a València, pel perill evident de la proximitat de l'exèrcit francés a Vila-real. L'evident fracàs militar de Moncey en el seu atac a València va tranquil·litzar una mica les monges, que van decidir romandre al convent.

Uns dies després, el 29 de juny, la vila i les comunitats religioses van anar en processó a l'Hospital per a conduir a la parròquia la imatge del Sant Crist, que només eixia de la seua capella per causes excepcionals. Gràcies a aquestes circumstàncies, es va perdonar la vida d'un individu, molt possiblement considerat partidari dels francesos, que volien matar uns revoltosos.

---

[38] Gascón Pelegrí, Vicente. *El Real Monasterio de Santo Domingo. Capitanía General de Valencia*. València: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia, Artes Gráficas Soler, 1975, p. 234.

[39] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 115 i 116.

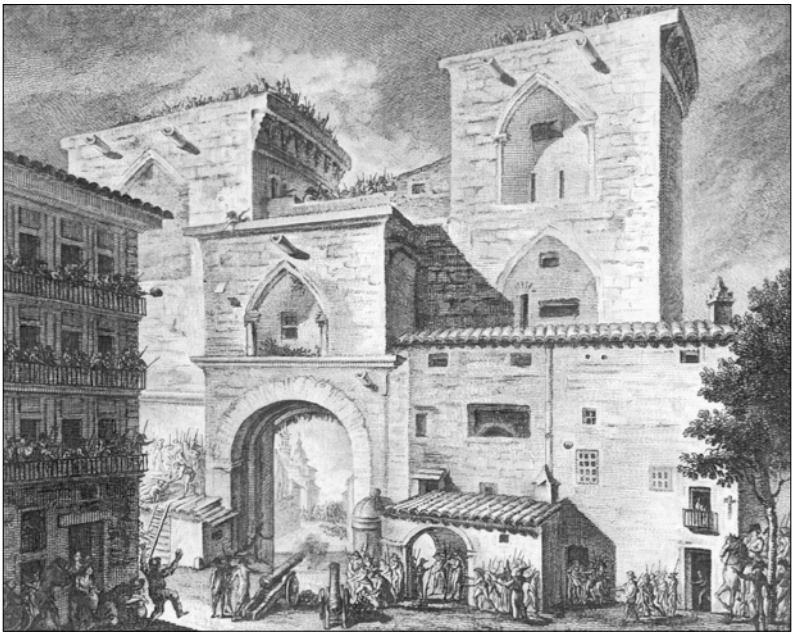

Atac a València de Moncey el 1808 (gravat espanyol del segle XIX)

El 22 de juliol de 1808, es produeix el conegut com a motí de Carda. José Carda Monfort era un escrivà de l'Ajuntament de Vila-real que, amb motius o no, va ser acusat de ser un afrancesat. Una multitud d'enemics seus, al crit de «¡muera Carda!», es va dirigir a casa seua a la plaça de Sant Pasqual amb la decidida finalitat d'assassinar-lo. Avisat amb temps suficient per algun dels seus partidaris o amics, es va refugiar en una frondosa figuera situada en un hort ubicat a la part posterior de casa seua.[40] Finalment, Carda va aconseguir salvar la vida i, quan l'autoritat local va imposar novament l'ordre, els principals promotors del tumult van ingressar a la presó. Segons l'autor anònim dels *Apuntes históricos de Villarreal* (ca. 1879), que va ser el primer historiador local que va tractar sobre aquest tema, entre els amotinats hi havia alguns partidaris de Carda que van fer tots els possibles perquè aquest no fora trobat:

> [...] en el huerto había dos que aparentaban perseguirle y lo protegían, sabían que estaba encima de la higuera y lo registraban todo menos donde estaba; este fue el único modo de poderse salvar; en fin desengañados los amotinados se retiraron dejando la casa abandonada. Pasado el primer ímpetu ya nada se le dijo, antes al contrario se formó causa a los principales motores y pagaron sus desmanes en el correccional (manifestado por testigo ocular).[41]

[40] Traver García, Benito. *Historia*, p. 193.

[41] Anònim. *Apuntes históricos de Villarreal*. Arxiu Municipal de Vila-real, sig. 1733 (2), p. 629.

Aquest tipus de tumults eren freqüents en aquells moments en què hi havia una manca d'autoritat evident. A Castelló de la Plana es va produir un poc abans, el 19 de juny de 1808, l'assassinat del governador Pedro Lobo y Arjona, a la mateixa casa de la vila, on inútilment va buscar refugi i protecció.[42]

Algun temps després del motí de Carda, estant a la presó els seus principals instigadors, es va formar un nou tumult a la plaça perquè es creia ja propera l'arribada de l'exèrcit francés. Escoltats els crits pels presoners, es van esvalotar «pidiendo libertad y armas para luchar». Finalment, ajudats per alguns de l'exterior, van poder fugir de la presó municipal sense que ningú ho impedira. Juan Bautista Candau, en la seua obra *La Gracia en Vila-real*, tracta per primera vegada el que va passar de la manera següent:

> Pedían a gritos la libertad y armas para luchar contra los franceses, pues de lo contrario allí encerrados morirían inútilmente; viendo que no se les atendía, empezaron a forzar las puertas de la cárcel, consiguiendo abrirla ayudados por algunos de fuera, sin que nadie lo impidiera en medio de tanta confusión. Salen por fin, escapados los presos; y al ser notada su fuga, armóse un alboroto, sonando algunos tiros que fueron como la chispa que llevó a su colmo la alarma de la muchedumbre de hombres que ocupaba la plaza, pues creyéndose estos ya atacados por los invasores, cegados por la exaltación de ánimo que los dominaba, trabaron una lucha desesperada y sangrienta unos contra otros, hiriéndose sin nadie entenderse; apurados todos los medios posibles entre tanta confusión y gritería, para hacerles entender que depusieran su actitud, pues eran víctimas de una lamentable obcecación, se pensó en traer a la plaza como remedio supremo, a la Santísima Virgen de Gracia que a la sazón estaba en la parroquia; hacese tal como se había pensado, aparece en medio de la plaza la sagrada imagen, risueña y graciosa, robando los esforzados corazones de los villarrealenses, se detienen sorprendidos los amotinados, y ante aquella presencia querida, arrojan las armas ensangrentadas, caen de hinojos, y reconociendo su error y equivocación, perdónanse mutuamente, llorando de ternura y consuelo, y todos unidos acompañaron a la Iglesia a su excelsa protectora cantando sus alabanzas.[43]

Aquest text va ser copiat al peu de la lletra per Benito Traver en la seua *Historia de Villarreal*,[44] però des de l'interior de la clausura aquest nou avalot va ser vist així:

> De repente se dejaron sentir en los arrabales e interior de la Villa tales y tan lastimosos gritos acompañados de recios golpes, confundidos sólo del horroroso estruendo de las campanas, que tocaban a arrebato, que parecía un día de juicio. La causa de tan impensado accidente, decían era la entrada de los franceses,

[42] Balbás Cruz, Juan Antonio. *Casos y cosas de Castellón.* Castelló de la Plana: Impremta i Llibreria de José Armengot, 1884, p. 231 i 232.

[43] Candau Martí, Juan Bautista. *La Gracia*, p. 81 i 82.

[44] Traver García, Benito. *Historia*, p. 193.

> que lo llevaban todo a fuego y sangre. No se descuidó nuestro padre confesor de avisarnos en medio de su particular trastorno del riesgo, que creía nos amenazaba tan de cerca. ¡Esta sí que fue tragedia! Nos dimos ya por presa y victimas del furor enemigo, que imaginábamos presente. Recurrimos al amparo de la imagen de Jesús Crucificado, que conservamos; y fue el capitán que guió a nuestras hermanas hasta Caudiel, cuando salieron de esta misma clausura, por los años de 1706, con motivo de las guerras de Austria con Francia. No olvidamos a nuestra Señora y Madre María. Ni tampoco el armarnos cada cual con un crucifijo pequeño, que llevábamos en la mano. Estas fueron nuestras primeras acciones, no obstante de que algunas con el trastorno de la noticia, se olvidaron de ponerse el hábito, otras se les oprimió el corazón, que hubo, quienes sin poder adelantar un paso se caían semi muertas en el suelo. A todo esto se añadía la pena de hallarnos con una de nuestras hermanas sacramentada.[45] ¿Quién se la había de dejar? No fue posible determinarse a eso. Resolvimos bajarla y ponerla en un carro, en medio de que las voces y alaridos crecían por puntos; motivo, por el que creíamos, no estar ya lejos nuestra última hora. Hubiera esta sin duda llegado, según estábamos, a no haber entendido la equivocación, que había padecido la ignorancia, o afectado la malicia; para atribuir a los franceses, lo que ocasionó la fuga de la cárcel de algunos presos, que celosos del bien de la patria, querían vengarla de los que sospechaban traidores a ella. ¿Qué tal? De semejantes comisionados que podía esperarse si no lo que sucedió. Un motín furioso; que para aplacarle era preciso presentarles a la misma Virgen de Gracia, como remedio estremo que guarda esta Villa en sus conflictos. Esta fue por entonces buena fortuna, que Dios inspiró para aplacar aquellos ánimos turbulentos, y aclarecer aquella noche lóbrega y oscura.[46]

Segons les notícies foren bones o dolentes, les monges des de l'interior del convent les seguien amb una gran atenció, però la veritat és que després de la presa de Saragossa per l'exèrcit francés el 21 de febrer de 1809, l'enemic va anar ocupant tot el Baix Aragó. El 24 de març de 1809, van arribar sis religioses dominiques d'Alcanyís que fugien dels francesos i van ser acollides, amb gran preocupació, per les males notícies que portaven.

La comunitat va prendre la ferma decisió d'abandonar la clausura una vegada que les tropes franceses hagueren tornat a franquejar les fronteres del Regne de València. En efecte, el 3 de març de 1810, es van dirigir les tropes franceses des de Borriol fins a Vila-real, pel camí real antic, a fi d'unir-se a les tropes de Suchet a Sagunt. Verificat això, es va decidir abandonar el convent i marxar en direcció a Onda, a les sis del matí del dia següent, segons ens diu la monja en el seu relat. La divisió del general Habert,[47] composta per uns quatre mil homes, des de Morella i Sant Mateu arribava més ràpidament del que estava previst pels voltants de Vila-real.

[45] Aquesta paraula que apareix diverses vegades en el relat es refereix al fet que alguna monja es troba en un estat de salut molt delicat i ha rebut el sagrament de l'extremunció.

[46] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 117-118.

[47] Pierre Joseph Habert (Avallon, Yonne, França, 1754 - Montreal, França, 1842) va ser un general napoleònic que, després de conquerir les places de Morella i Sant Mateu, va ocupar Vila-real.

Per cert, quan Habert va entrar sense oposició a Morella va imposar al poble una contribució important i es va emportar com a ostatges alguns principals de la població, entre ells, deu eclesiàstics. Per a obligar a satisfer el que demanava, va tractar amb molta crueltat els presos; de fet, ell mateix els colpejava amb l'espasa, fent de botxí.[48]

Les monges, que anaven acompanyades de tres pares dominics, van eixir en direcció a Onda, encara que la comitiva anava en direcció a València. És potser una equivocació de la nostra cronista?, o bé no sabien quina direcció prendre en el moment de la fugida precipitada i van optar, finalment, per Onda?:

> Nos acompañaban los padres fray Antonino Juan, nuestro confesor, el reverendo padre lector fray Vicente Peregrino y nuestro procurador fray Juan Soler. Íbamos camino de Valencia sin provisión alguna cuando nos dieron por desayuno la noticia, que si no dejábamos aquella ruta era preciso caer en manos de los franceses que seguían el mismo camino. Resolvimos encaminarnos hacia la Virgen de Gracia, con determinación de poder respirar y descansar allí un poco; pero al hallarnos frente aquel santuario ya habían llegado los franceses preguntando por las monjas; y tuvimos que pasar adelante, añadiéndose a nuestros quebrantos los de los temores tan cercanos de vernos hechas presas desgraciadas de los que huíamos.
>
> Un sorbo de agua fue el alimento de una madre de 70 años[49] que anduvo a pie siete horas. Otra se quedó desmayada, y la entraron en un molino para volverla al sentido; y otra tan rendida, que la fuerza de dos hombres no la podían mover. De esta suerte llegamos a casa del cura de Onda, en donde nos recibieron con mucha caridad una multitud de seculares, religiosos y religiosas, que se disputaban los obsequios que nos hacían. Nos dieron a comer con abundancia a catorce que nos animamos; que las otras hasta entrada la noche no recobraron alientos, ni aún para atender a su preciso sustento.[50]

Una vegada a Onda, les monges s'assabentaren que el seu convent havia estat assaltat per masses d'incontrolats, que l'havien buidat de totes les provisions que hi havia emmagatzemades. Van ser precisament les tropes enemigues les que van contenir el saqueig, posant sentinelles a la porta de la clausura.

Un dia sencer van romandre les monges a Onda, els pares que les acompanyaven van resoldre, per a més seguretat, passar a Ayódar,[51] on tenien preparat per endavant el seu

[48] Segura Barreda, José. *Morella y sus aldeas*. Morella: Impremta de F. Javier Soto, 1868, t. III, p. 423.

[49] Bé podia tractar-se de la nostra biografiada, ja que en aquells moments sor Manuela tenia exactament setanta anys.

[50] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 119-120.

[51] Sabem que a Ayódar els pares dominics tenien un convent, del qual actualment només es conserva el campanar de l'església. És possible que amb la seua ajuda s'aconseguira un digne allotjament per a les monges a la localitat.

allotjament. A Onda es van quedar de moment les tres monges més grans, entre elles, la nostra protagonista. Estant en aquesta situació, van tenir un ensurt de consideració quan van veure la gent d'Onda fugint a borbollades, cridant i dient: «¡Ya entran los franceses!», mentre els més valents prenien les armes per a fer-los front. Entre els crits i els plors de dones i nens, que no sabien on amagar-se, es van quedar les tres monges completament soles, fins i tot va fugir la serventa que tenia cura d'elles. Només una imatge dels Desemparats va ser el seu consol. Tot aquest enrenou va ser causat per uns guerrillers que entraren a Onda per a descansar.

El mariscal Suchet,[52] al capdavant del cos del seu exèrcit, va travessar les terres d'Aragó, va baixar per Segorbe a Sagunt, on va ser rebut el 4 de març de 1810 per les autoritats, obligades a sotmetre's per no haver estat fortificada aquesta plaça. A aquestes forces es va unir la divisió del general Habert, que —com ja hem indicat— havien arribat des de

El mariscal Louis Gabriel Suchet, duc de l'Albufera, retratat pel cèlebre pintor valencià Vicente López Portaña

[52] Louis Gabriel Suchet (Lió, França, 1770 - Castell de Montredon, prop de Marsella, França, 1826) va ser un general napoleònic important, nomenat mariscal de l'imperi per la conquista de Tarragona. Després de la caiguda de Napoleó I, va col·laborar amb el nou règim de Lluís XVIII.

Vila-real. Junts van eixir en direcció a València el dia 6 i van acampar al Puig, tot esperant una revolta a l'interior de la ciutat, que finalment no es va produir.

Poc després de la breu ocupació francesa de la localitat, el 9 de març de 1810, es produeix la que avui coneixem com a acció del pont Nou. Les tropes franceses sol·liciten des de Nules unes racions a Castelló de la Plana, que no només se'ls neguen, sinó que un grup de paisans, mal armats, impedeixen el pas dels francesos tant a l'anomenat pont Nou, com al medieval de Santa Quitèria,[53] amb una mala palissada de llenya, realitzada amb els arbres immediats. El resultat final d'aquesta acció, davant dels aguerrits soldats francesos, molt més adobats en la lluita, van ser un total de setanta-set morts;[54] cinquanta-cinc de Castelló de la Plana, disset d'Almassora i sis de Vila-real,[55] i un gran nombre de ferits i presoners.

Atac francés en el pont de Santa Quitèria el 1810 (litografia francesa del segle XIX)

[53] Gimeno Michavila, Vicente. *Del Castellón viejo*. Castelló de la Plana: Establiment Tipogràfic de J. Armengot, 1926, p. 252.

[54] Gimeno Michavila, Vicente. *Del Castellón*, p. 252.

[55] Segons Benito Traver en la seua *Historia de Villarreal*, el nombre de morts de Vila-real van ser vuit i ens dona tots els seus noms, presos de l'avui desaparegut *Abeçedari dels difunts*, de l'Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Vila-real.

El cap espanyol general Caro,[56] davant la suposada revolta interna anunciada pels caps napoleònics i veient com de submises es van comportar les autoritats saguntines, va prendre unes mesures tan severes i arbitràries que van ser molt criticades pels seus contemporanis.

Després del nou fracàs de l'ofensiva francesa i de la retirada del mariscal Suchet, es van produir una sèrie de revessos i desencerts a les tropes espanyoles, que van produir el descontentament del poble valencià amb el general Caro, que va ser finalment deposat del comandament d'aquest regne, com a capità general interí, cap al mes d'agost de 1810, i es va veure obligat a fugir de València amb hàbit de frare i a embarcar per a buscar asil a Palma de Mallorca, on va morir l'any 1813.[57]

Vegem com ho veu sor Manuela:

> Plugo finalmente a la misericordia de Dios, que no tuviese efecto durable la depravada intención del mariscal Suchet, que con sus altaneras tropas tuvo la osadía de acercarse a los muros de Valencia, e intimarle la rendición.
>
> Conoció temprano su yerro, y la facilidad de ser cortado, si el jefe de las tropas españolas (Caro) hubiera estado más en su acuerdo; y no se dio ya por seguro hasta retirarse, y tomar de nuevo las posiciones fronterizas al Reyno.[58]

El 17 de març tornen al convent vuit religioses acompanyades per fra Vicente Andrés. Les restants, entre les quals es troba la nostra protagonista, reunides a Onda el mateix 26, van eixir acompanyades del capellà d'Onda Francisco Miralles, que va ser el seu benefactor en aquesta primera eixida del convent.

El viatge va transcórrer amb la felicitat de tornar de nou al seu estatge. En arribar a Vila-real, van ser rebudes per una gran multitud de gent. Després d'una breu estada a la parròquia per donar gràcies al cel per la felicitat de tornar, van anar acompanyades a la clausura, havent de ser protegides de l'entusiasme de la multitud, per un clergue o religiós, fins a «la puerta de nuestra gloria», segons se'ns indica.

L'alegria de la tornada no els va durar gaire temps i per a evitar sorpreses, es va prendre la ferma decisió de fragmentar la comunitat, escollint entre buscar refugi a les cases de pares i familiars o altres destins molt més segurs.

Per això van marxar cap a València, el 15 de juny de 1810, quinze religioses que es van refugiar al convent de les mares dominiques de Santa Catalina de Sena, conegudes

[56] Es tracta del general mallorquí José Caro i Sureda (Palma de Mallorca, 1764-1813).

[57] Gascón Pelegrí, Vicente. *El Real Monasterio*, p. 239.

[58] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 121.

popularment per les *catalines*. Seguint el pla preconcebut, el mateix dia, tres de les que hi quedaven marxaren a Castelló de la Plana, dues a Borriana, dues a Benicarló, tres a Onda, una a Artana i una altra a la Vall d'Uixó. La resta, que segons la cronista eren sis, van romandre al convent durant sis dies,[59] passats els quals se'ls van afegir les de Castelló de la Plana, Borriana i Nules, perquè les notícies eren bastant bones. Però el 28 del mateix mes, per la proximitat de les tropes franceses, va caldre que abandonaren el convent, per segona vegada, les onze que hi eren en aquell moment, juntament amb les d'Onda i Artana, que van passar a Ayódar, mentre que les dues de Benicarló van passar a València.[60] Poc després, de les que residien a València, una se'n va anar cap a Mallorca, acompanyada dels seus pares, i l'altra, cap a Muro d'Alcoi, on tenia casa seua i era oriünda. De tota manera, totes mantenien contacte entre si mitjançant correspondència. Per aquest mitjà es va poder conéixer que dues de les germanes, que es trobaven a la Vall d'Uixó i Borriana, estaven sagramentades.[61]

La mare superiora, que en aquells moments estava convalescent per una caiguda de cavall durant la fugida a Onda, va decidir tornar al convent amb sis monges més el 18 de febrer de 1811, només unes trenta hores després de l'eixida de les tropes espanyoles que havien ocupat fins a aquell mateix moment el convent. Però l'estat amb què se'l van trobar va ser veritablement deplorable:

> Efectivamente que al entrar no podía sufrirse la hediondez y corrupción que se percebia. El médico y otros sugetos de carácter llegaron a temerse de alguna inficción, si antes que se limpiase, persistían en habitarlo. Pero no hubo manos; aunque pagaron vien caro su santo ardimiento. Aquella noche la pasaron en el coro de abajo, sin poder acostarse ni dormir; y la cena si no fue algún mendrugo de pan, que llevasen en el volsillo, no pudo ser otra cosa.[62]

La cronista ens va descrivint altres penalitats que van haver de passar en tornar a habitar la seua estança, i segons ella:

> Sólo el demonio, que veía la alegría y serenidad, con que padecían tantas incomodidades, era el que rabiaba y se enfurecía. Y viendo la buena ocasión que se le ofrecía de quebrantar su ánimo, y obligarlas al desamparo de la clausura; empezó por amedrantarlas entre diez y once de una de las noches, que se

[59] Segons aquest recompte, la comunitat consta d'un total de trenta-tres monges, incloent-hi les sis procedents d'Alcanyís. De tota manera, bé siga per l'edat de la cronista o per manca de memòria, el recompte no sempre coincideix plenament.

[60] Segons aquest nou recompte, tenim quinze monges a Ayódar, entre les quals es troba la nostra protagonista, i setze o disset a València, en total trenta-una o trenta-dues monges.

[61] Vegeu la nota al peu de pàgina número 45.

[62] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 125.

> hallaban retiradas en un dormitorio común, por no haber quedado celda alguna, con tal estrepito y ruidos, como pudieran causar muchas ruedas de molino, que rodasen a un tiempo, según afirman ellas mismas. No se contento con esto el tan revoltoso enemigo, sino que después para descansar mejor, se fabricaron con mucho trabajo, unas como celdillas para cual, dobló sus esfuerzos con hacer temblar las paredes, e infundirlas cierta especie de horror, que a unas las dejaba inmobles, a otras sin acción para vestirse, y a las de mayor ánimo sin tenerle más que para llorar. Tan afligidas y espavoridas se hallaban, que ni aun aliento, para resolverse en lo que devían hacer, les quedaba, gracias a Dios, y al padre Juan Soler, nuestro procurador, que tuvo por conveniente en semejante apuro echar mano de los exorcismos de la Santa Iglesia; con los cuales se restituyó la quietud que deseábamos y no se ha hoido ya cosa de esta naturaleza que nos molestase.[63]

Mentre patien aquestes calamitats, les que es trobaven fora de la clausura sospiraven per tornar de nou a la seua estança. Eren dues mares, entre les quals es trobava sor Manuela, que amb la tornada al convent, el 23 de març de 1811, van precedir les altres.[64]

Quan tot semblava assossegar-se una mica, se'ls va anunciar que havien de deixar el convent perquè tornaven a ocupar-lo les tropes espanyoles, sota el comandament del militar belga i mariscal de camp comte de Romrèe.[65] Tot i les súpliques, aquest s'hi va mantenir inflexible, ja que deia: «por tan pocas monjas no debía tener incomoda su tropa». Providencialment Romrèe va rebre l'ordre expressa de moure les tropes, sense diferir un moment, i el convent no va tenir necessitat de ser ocupat. Amb aquesta bona notícia el pare Juan Soler, company i guia de les monges, va fer totes les cerimònies del Dijous Sant. Amb la mateixa serietat es va celebrar també el Divendres Sant, i a falta d'altres ministres, va cantar per tots la passió de Crist, amb les veus corresponents a les diferents persones que hi intervenen.

El 30 d'abril hi van arribar les monges que residien a Ayódar i, el 15 de maig, les restants refugiades a les catalines de València. Amb tot, ateses les vicissituds per les quals es passava a causa de la guerra, es va decidir amagar les coses més valuoses i precioses que es posseïen, que es van amagar en cinc o sis llocs diferents a l'interior del convent, de manera que mai van ser trobades quan el monestir va ser ocupat una mica més tard per les tropes franceses, per a ser utilitzat com a hospital de sang, durant el temps que va durar el setge de Sagunt.[66]

---

[63] DIVERSOS AUTORS. *Copia del origen*, p. 125 i 126.

[64] Si bé aquest retorn, segons el mateix text, es degué més aviat a estar per morir, per no provar-los l'aigua durant la seua estada a Ayódar.

[65] Carlos Felipe José, comte de Romrèe (Namur, Flandes, 1760 - València, 1820), va ser un conegut militar belga que va participar activament en la Guerra del Francés, en la qual va resultar greument ferit en el segon setge de Saragossa.

[66] En el text apareix assenyalat com a Murviedro, que és el nom medieval de Sagunt.

El claustre del convent

Els primers dies de setembre de 1811, se'ls va dir que es disposaren a eixir de nou, tot i que tenien al llit una monja convalescent [67] pel trencament d'una cama a causa d'una caiguda. Per a poder portar-la, es va fer un llit portàtil que conduïen quatre homes. En aquesta tercera eixida, que malauradament seria la de més llarga durada, cadascuna de les monges portava un sac, amb la roba i el més imprescindible, i amb tanta pressa en marxar, que només van tenir temps de prendre uns *huevos mejidos*.[68]

Aquesta tercera eixida ve justificada perquè el general Suchet, una vegada conquerida la plaça forta de Tortosa, va decidir tornar a envair València des de Catalunya. Tot i l'heroica resistència de Sagunt, Suchet va posar setge a València i la va deixar totalment aïllada.

[67] Es tracta de la religiosa de cor sor Josefa Antònia del Cor de Jesús, al món Josefa Antonia Gil Alarcón, natural de València, que va morir després de passar moltes penalitats el 5 de març de 1812.

[68] Es barreja un rovell d'ou batut amb sucre i es dissol tot en un got d'aigua calenta o llet; s'utilitza com a medicament.

Després d'un bombardeig salvatge realitzat pels francesos, la ciutat, molt desmoralitzada pel càstig patit, va capitular el 9 de gener de 1812 i Suchet va realitzar l'entrada triomfal el dia 14. Per aquesta acció, va ser nomenat mariscal de l'imperi i duc de l'Albufera.[69]

Després d'arribar força cansades a Onda, on van romandre durant tres dies allotjades en diferents cases, les van conduir a Ayódar amb gran feina, per no trobar les cavalleries per a totes. Mentrestant, els francesos a Vila-real transformaven el convent en hospital de sang. Les monges van arribar, finalment, a Ayódar on van ser allotjades en «una cuadra o depósito desaliñado», en la qual van restar com a aquarterades, tot i que era l'única cosa bona que van poder trobar en aquells moments. Envoltades de gent de tota mena i condició, el més dolorós va ser el que els deien, que la permanència de les monges en aquell lloc seria la causa de l'arribada més ràpida dels francesos:

> ¡Qué sustos! ¡Qué confusión nos acarreó tan impensada novedad! No gozábamos un instante de sosiego. Noche hubo que a las once nos vestimos para salir huyendo amedrantadas de las gentes del lugar, que decían estar ya cerca los enemigos.[70]

Per a evitar la sorpresa que eren amenaçades, van convenir canviar de lloc i marxar a Fuentes de Ayódar, i segons el suggeriment d'un dels seus acompanyants, el pare fra Vicente Ripollés, es va ordenar que eixiren primer les més ancianes i malaltes, a les nou o deu de la nit, mentre que la resta va eixir una mica més tard. La primera comitiva, en la qual anava sor Manuela, es va perdre en l'obscuritat i el paisatge agrest de la Serra d'Espadà. Vegem com ho comenta la nostra protagonista:

> Salimos a abanzamos hasta cosa de las doce; pero con tan poca dirección, que nos perdimos del todo; merced a unos hombres armados que de entre las espesuras de unos árboles nos salieron al encuentro, que después de asustarnos les preguntamos por el camino a Fuentes, y nos engañaron, o equivocaron las señas. Tan extraviadas nos vimos y por tan altos montes y derrumbaderos pasamos; que no dudamos pensar, si de propósito nos habían guiado por allí para más libremente poner en práctica algunos fines torcidos.[71]

Després de moltes peripècies, van aconseguir contactar amb la segona comitiva i van arribar juntes a Fuentes de Ayódar, on els esperava una gran multitud de gent amb el pare vicari. Allí tots estaven molt recelosos de la ràpida arribada dels francesos.

Segons ens explica la nostra cronista, no trobaven assossec enlloc, on elles anaven els seguia la por i el trastorn, no hi havia lloc segur, ni a Fuentes de Ayódar, Ayódar o,

[69] El poble valencià, sempre tant sarcàstic, el va anomenar el *Duc de les Fotges* i *General de l'Albufera*.

[70] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 132.

[71] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 132 i 133.

finalment, Cirat, tot era incòmode i exposat. Les monges que van venir de tornada de Cirat cap a Ayódar es van veure en un perill evident, ja que els francesos van entrar en aquesta localitat amb una gran violència per no haver rebut a temps les racions demanades; les monges van eixir de Cirat atropelladament, entre flames, crits, trets i so de trompetes, i no van parar fins a arribar a Torrechiva. De nou totes juntes a Ayódar, van rebre l'ordre terminant de Suchet que havien de tornar al seu convent si no volien ser tractades com a rebels o expatriades. De les sis monges procedents d'Alcanyís que romanien amb elles des de l'inici de la guerra, cinc van decidir tornar-hi i una altra, acompanyada d'una de les de Vila-real, se'n va anar a Daroca, on van estar durant un any, al cap del qual es van reintegrar a Alcanyís; i una altra que se n'havia anat a casa dels pares, va tornar a Ayódar. Però una de les ancianes, el nom de la qual no apareix en el text, no veient cap inconvenient en la tornada, va dir a les altres: «Si hay quien me siga y acompañe, aquí estoy yo; mi ánimo es regresar al convento, aunque sea sola. Yo no temo». Això va produir tan gran sensació entre les religioses que vuit d'elles[72] van decidir acompanyar-la:

> Puesta en Dios toda nuestra confianza, partimos de Ayodar para el convento el 21 de enero de mil ochocientos doce tan alegres y gozosas, como si solo para celebrar algún triunfo huviéramos sido llamadas. Al entrar fuimos recibidas de algunos clérigos y otros sujetos, que quisieron con aquella demostración como darnos el para bien de nuestra llegada.[73]

En la tornada al convent es va produir un incident de gravetat, que va poder tenir greus conseqüències. En baixar de la cavalleria una de les monges de més edat, anomenada sor Jerònima del Nuestro Padre Santo Domingo,[74] va passar que un francés amb molta urbanitat va tractar d'ajudar-la; la monja, que no estava acostumada a aquests modals, i menys d'un enemic, no va voler admetre'ls i va mostrar estranyesa i desagraïment. Això va enfadar de tal manera el francés pel desaire rebut, que va pronunciar en el seu idioma: «mil locuras y vituperios». Gràcies a un eclesiàstic caritatiu que va intentar explicar, com va poder, al soldat ofés el comportament de la monja, l'incident es va poder resoldre finalment.

Però aviat es van adonar del mal estat en què van trobar el convent, que era el seu dolç estatge:

> ¡Pero qué desdicha! ¡Qué horror! ¡Qué asco daba! Era imposible sin particular asistencia del Señor, permanecer en nuestro retiro entre las inmundicias de

[72] En aquest grup hi havia sor Manuela, que bé va poder ser també la primera que es va decidir a tornar i que, per humilitat, va ocultar el seu nom.

[73] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 135 i 136.

[74] Segons la *Necrología*, p. 279, aquesta monja de cor, anomenada al món Jerónima Sebastiá Renau, natural de Vila-real, va morir el 30 de març de 1812, a l'edat de noranta-set anys.

> haber sido hospital de sangre; y los trabajos e incomodidades que a esto se nos siguieron. Pero nada fue bastante para acobardarnos, y solo nos daba por entonces cuidado no poder entender desde luego en el aseo y limpieza de las piezas más necesarias.[75]

Tot i les estretors amb què es trobaven, les germanes que es van quedar a Ayódar les veien des de lluny amb enveja, així que el 21 de febrer de 1812, van decidir venir-hi totes elles i no tornar a desemparar mai més la clausura.

A l'interior del convent, la vida sota el domini francés no sempre va ser pacífica, les monges es van veure en la necessitat de fer feines a les quals no estaven acostumades per a poder pagar el seu suport i satisfer el pagament dels impostos als quals abans no estaven obligades. En una ocasió, a la nit, van patir una invasió del convent, pretextant que buscaven guerrillers del Frare,[76] ocults al seu interior:

> ¿Y cuáles nos quedaríamos nosotras, oyendo tocar a la puerta de la clausura, y sabiendo que eran los enemigos que pedían con instancia se les abriese para entrar? Era natural esconderse unas, desmayarse otras, y las mas animosas, que resolvimos abrir la puerta por impedir las violencias, arrodillamonos a la presencia del comandante, y guardia, como implorando su piedad, o significándole nuestra resignación a morir ¡Poder de Dios! No fue menester otro, para que al momento se mostrasen blandos y compasivos aquellos fieros y crueles. El comandante sin aliento para dar un paso más, quedó como inmóvil con mil corteses y amorosas razones procuró recobrarnos de nuestro trastorno: «No teman señoras, les decía, no teman; que no se les hará ningún daño; cumplo con esto las órdenes de mi jefe, sin tratar de incomodarlas; sentiría fuese verdad, lo que no creo, de que en esta casa, se hallasen escondidos guerrilleros del Fraile, según se nos ha dicho. Hare demostración, nada más que para satisfacer la vigilancia de mi principal; no haya cuidado». Al oír hablar de esta suerte, a aquel soldado, vino la restante comunidad, recobrada de su primer quebranto, y en buena paz y compañía, sin ofendernos en lo más leve, subimos la escalera; llegamos hasta la enfermería, que está al cabo de ella; y vuelto este comandante a la madre priora, se despidió alegre de todas; y con mucho silencio salieron de la clausura, dejándonos atónitas de tanta humanidad.[77]

A conseqüència de la derrota dels francesos a Vitòria-Gasteiz, el 5 de juliol de 1813, per l'exèrcit aliat, format per anglesos, portuguesos i espanyols, Suchet va decidir encertadament evacuar València per tal de no veure's aïllat de la resta de tropes napoleòniques que ocupaven el nostre país. Suchet, en les seues memòries, declara que va evacuar el territori sota el seu

[75] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 136.

[76] El cèlebre guerriller Ascensio Nebot Clofente va nàixer a Nules el 30 de setembre de 1779 i va ingressar, quan era molt jove, al convent dels Franciscans Descalços de Vila-real, d'ací el seu sobrenom.

[77] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 139 i 140.

El cèlebre guerriller Ascensio Nebot Clofente, conegut com el Frare (segons un gravat alemany anònim del segle XIX)

comandament sense disparar un sol tir, i assenyala, a més, que durant la marxa no va ser insultat cap soldat endarrerit o solitari. Resulten encara més eloqüents les lamentacions del mariscal Pedro Villacampa Periel,[78] per la freda acollida amb què va ser rebut per les autoritats valencianes.

Arribem al final del relat de la nostra monja, realitzat quan estava a punt de fer setantados anys, que va acabar amb la data: «Hoy 3 de enero 1815».

> Concluyo ya la relación en orden a la trajedia por lo que pertenece al Convento nuestro de Villarreal. Deseo haberla hecho tan exacta y completa, que nada quedará que desear a las que en lo venidero la leyesen. Pero si esto no es dado a

[78] Pedro Villacampa Periel va ser un militar aragonés, cap de la divisió espanyola que va entrar a València el 13 de juliol de 1813, una vegada va ser evacuada pels francesos.

> mi insuficiencia, aseguro con toda la verdad, que en ella no está escrito más de lo que vieron mis ojos, y puedo deponer con juramento. Mis intentos en ella no han sido otros que dejar estas memorias a las venideras, para que me tengan más presente en sus oraciones; continúen en fomentar cada día mas y mas el espíritu y observancia regular; si viven en paz y si en guerra, tengan una norma o guía, con cuya vista se animen y no pierda la paciencia en la tribulación, que es la que hace las obras perfectas.[79]

En els darrers anys de vida, la seua salut, que sempre no va ser bona segons la seua biògrafa anònima, va empitjorar. El tipus de vida sedentària que devia portar per l'edat va provocar, finalment, la seua penosa i última malaltia. Segons se'ns indica, se li «canceró» una cama i, realitzada la consulta a un físic de la localitat, aquest va recomanar no moure la malalta, perquè li cauria també el peu amb la cama. La gangrena sembla que li va pujar per l'esquena i va arribar a enganxar-se al llit, segons se'ns diu: «como las del divino Esposo en el Santo Madero». En aquesta situació tan penosa, va perdre la parla però no el coneixement i va morir, finalment, el 2 de gener de 1824, a l'edat de vuitanta-quatre anys: «no hasia otra cosa que mirarnos con mucha paz, y espresar con sus vivos y lindos ojos las ansias de verse con su Dios».[80]

Nota de l'autor:

Per a no perdre el sabor de l'època, en totes les transcripcions que apareixen en el text, no s'han corregit les nombroses faltes d'ortografia, només s'han resolt totes les abreviatures utilitzades, alguns accents i s'han corregit moltes de les lletres majúscules, emprades d'una forma anàrquica.

[79] Diversos Autors. *Copia del origen*, p. 141.

[80] Diversos Autors. *Necrología*, p. 288.

Bibliografia

Anònim. *Apuntes históricos de Villarreal*. Arxiu Municipal de Vila-real, sig. 1733 (2).

Artola Gallego, Miguel. *La España de Fernando VII*. Pozuelo de Alarcón (Madrid): Espasa Calpe, maig de 2008.

Balbás Cruz, Juan Antonio. *Casos y cosas de Castellón*. Castelló de la Plana: Impremta i llibreria de José Armengot, 1884.

Candau Martí, Juan Bautista. *La Gracia en Villarreal*. Tortosa: Impremta de José L. Foguet, 1907.

Diversos Autors. *Copia del origen y sucesos de este convento de religiosas de Nuestro P. Santo Domingo de Corpus Christi de Villarreal copiado del libro Origen del convento*.

Diversos Autors. *Necrología del Convento de Dominicas de Villarreal vulgo Corpus Christi, por varias religiosas del mismo*, tom i.

Diversos Autors. *Orígenes del convento y sucesos memorables. Ingresos y profesiones*, tom i.

Flores Sacristán, Onofre. *Vila-realencs per a recordar II*. Vila-real: Ajuntament, 2011.

Gascón Pelegrí, Vicente. *El Real Monasterio de Santo Domingo. Capitanía General de Valencia*. València: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia, Artes Gráficas Soler, 1975.

Gimeno Michavila, Vicente. *Del Castellón viejo*. Castelló de la Plana: Establiment Tipogràfic de J. Armengot, 1926.

Lizandra Rubio, Joaquín. «El Doctor Don Gerónimo Vives de Portes y la Virgen de Gracia», *Exágono*, setembre-octubre, 1983, núm. 369.

— «Una Dominica insigne. Sor Teresa de Jesús Agramunt», *Exágono*, novembre-desembre, 1983, núm. 370.

— «Sor Manuela Millá i Aragón. Una villarrealense desconocida (I)», *Exágono*, juliol-setembre, 1997, núm. 432.

Segura Barreda, José. *Morella y sus aldeas*. Morella: Impremta de F. Javier Soto, 1868, t. iii.

Traver García, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establiment tipogràfic de Juan Botella, 1909.

— *Villarreal en la Guerra de Sucesión*. Vila-real: Impremta de Juan Botella, 1925.

Zaragoza Gómez, Verònica. «"Y pasamos por sangre y fuego …". La obra cronística de sor María Teresa de Jesús Agramunt en el contexto de la Guerra de Sucesión (Vila-real, 1706)», en Henar Gallego Franco i M. del Carmen García Herrero (ed.), *Autoridad, poder e influencia: Mujeres que hacen historia*, vol. II, Barcelona, Icaria, 2018.

9

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

475 ANYS DE LA MOLT IL·LUSTRE CONFRARIA DE LA PURÍSSIMA SANG DE JESUCRIST I LA MARE DE DÉU DE LA SOLEDAT DE VILA-REAL

475 anys de la Molt Il·lustre Confraria de la Puríssima Sang de Jesucrist i la Mare de Déu de la Soledat de Vila-real

1. La festa fundacional de la Sang

La festa fundacional de la Confraria de la Sang de Vila-real sempre s'ha celebrat el quart diumenge d'octubre, com la festa de l'Ecce Homo. D'això fa 475 anys, perquè donem per bona com a data de la fundació la de l'any 1546, seguint el nostre benvolgut cronista i arxiver que fou de Vila-real, Vicent Gil Vicent, a qui donem les gràcies pel seu treball necessari i molt important.

Hem estat celebrant-lo aquest any, vam començar el quart diumenge d'octubre de 2021 i l'acabarem en el mateix mes i diumenge d'aquest 2022. En aquest espai de temps la Confraria ha viscut actes especials dedicats a commemorar la data de fa tants anys, per a reviure en els nostres dies l'esperit fundacional i el caire espiritual i caritatiu de la Confraria, la més antiga de Vila-real.

Quan es funda, l'any 1546, hi són a la parròquia de Sant Jaume de Vila-real les confraries de Sant Llorenç Màrtir; dels Sants Abdó i Senén Màrtirs, que són els sants de la pedra, advocats dels llauradors del Regne de València; i la Confraria de Sant Jaume, que té la seu a la primera església parroquial, la del carrer Major d'aquest nom, que aleshores havia quedat com a capella; però aquestes confraries no tenien el caire de penitència quaresmal i Setmana Santa, com el tindrà la Sang.

Pels estudis enllestits en aquest vessant, tenim la certesa que la Confraria de la Sang, l'any que diem de la fundació, ja tenia una trajectòria llarga d'anys en l'acomboia penitencial de la quaresma i dels dies sants de la Passió del Senyor. D'aquesta manera ens hem adonat, en els anys precedents, com hi apareix una mena d'organització que a poc a poc va unint persones, accions i finalitats, fins a arribar al moment de poder anomenar-se Confraria de la Sang.

Per això, en aquest any hem fet memòria d'aquestes recerques en alguna xarrada cultural i ara hom pensa que perquè la memòria es faça paraula serà bo que li donem vida pública mitjançant aquest humil treball que oferim als confrares d'aquesta i de les joves

confraries, així com als estudiosos de la història nostra i als pacients lectors que ens facen el favor de llegir-nos. Gràcies de bestreta per l'interés i la paciència!

2. Els clavaris de la Molt Il·lustre Confraria de la Preciosíssima Sang del Nostre Senyor Jesucrist i la Mare de Déu de la Soledat de Vila-real

2.1. Figura i paper del clavari en les confraries, associacions i festes de carrers

El nom de clavari té una etimologia fàcil, com a procedent de la paraula grega *kleis / kleidós,* que vol dir *clau.* D'aquesta ve la paraula llatina *clavis* i així tenim les paraules: clau, claver, clavaria/cleveria, clausura, clavari.

En el règim antic, nobiliari, hi havia la persona o oficial que tenia al seu càrrec les claus del palau, de la vila, de la institució, de l'església o de la presó; aquest era el claver o clauer, també anomenat cap del palau, administrador o majordom, que havia de guardar i defensar un palau, castell o un convent: el claver. L'esmentat és escollit per a ostentar la guarda de les claus amb què ha d'obrir i tancar: «M'ordena el Senyor: ves a trobar Xebnà, aquest administrador, aquest cap de palau reial…» (Isaïes 22, 15s).

La confirmació d'aquest ofici, ritualment es fa amb la donació del pom de claus, on són totes les de l'indret; així també la destitució de la persona en aquell ofici es mostra per la sostracció del pomell de claus. Dipositar el pom de claus en mans d'una persona significa la confiança total posada en ella, com a l'inrevés: «…li posaré damunt l'espatlla la clau del palau de David; quan ell òbriga, ningú no tancarà; quan ell tanque, ningú no obrirà» (Isaïes 22, 22).

En l'evangeli de sant Mateu tenim una bona mostra d'aquest significat:

> Jesús li va dir a Simó Pere: Feliç de tu, Simó, fill de Jonàs, això no t'ho han revelat els hòmens, sinó el meu Pare del cel! I jo et dic que tu ets Pere i sobre aquesta pedra edificaré la meua Església i les forces del reialme de la mort no la podran dominar: et donaré les claus del Regne del cel; tot allò que lligues a la terra quedarà lligat al cel i tot allò que deslligues a la terra quedarà deslligat al cel (Mateu 16, 17-19).

En l'administració de la hisenda municipal o pública, l'oficial que tenia la guarda de les claus de la caixa dels documents era el claver o clavari. Però, per a millor seguretat en la guarda d'aquells documents, diners, joies, etc., aquesta caixa de clavaria era una caixa amb tres panys i tres claus; així clavers o clavaris, per la mateixa raó, n'eren tres, cadascú guardava una clau i la caixa només es podia obrir quan eren presents els tres clavers o clavaris.

A l'Ajuntament de Vila-real encara es mostra aquella caixa, que podem contemplar en pujar per l'escala principal de Ca la Vila.

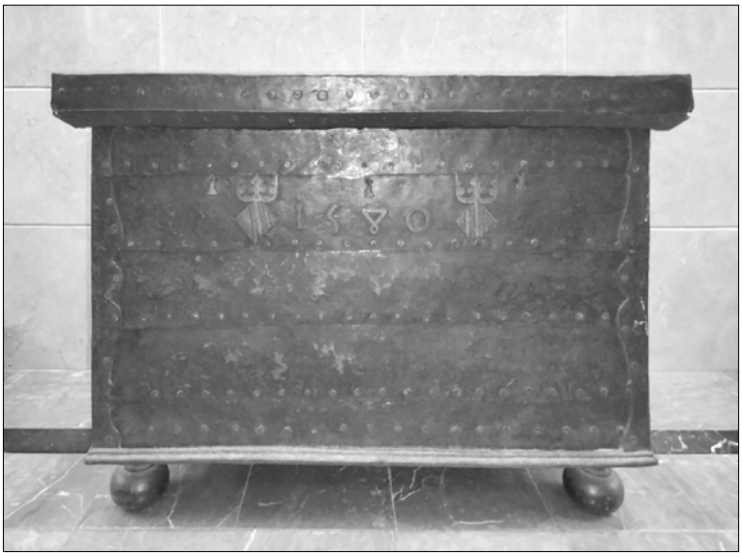

Caixa forta de l'Ajuntament de Vila-real de 1580

I a l'arxiprestal Sant Jaume, al costat de la sala capitular (avui museu), on es reunia la clerecia, hi ha una saleta amb la caixa forta, feta dins del mur de la paret, de ferro colat, que té tres portes i tres panys, per a les tres claus dels tres capellans que les havien de guardar, els beneficiats clauers; la caixa encara hi és al seu lloc; però les tres claus han desaparegut, perdudes pel temps o en mans de quelcom col·leccionista de claus! Malgrat tot, ens queda: el significat del clauer!

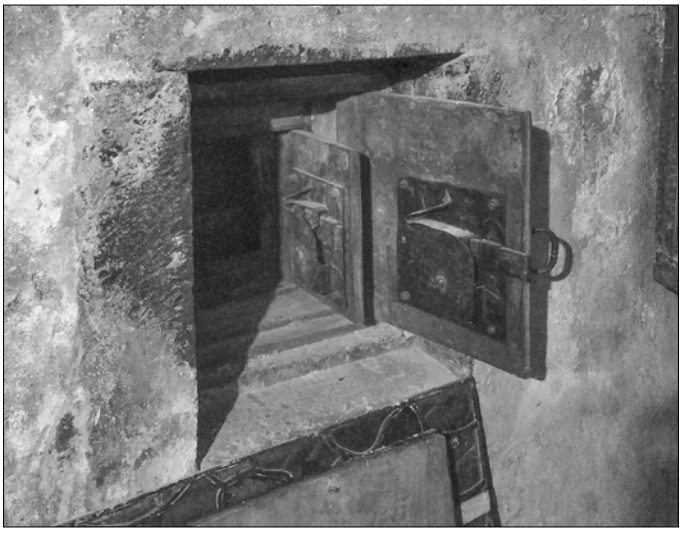

Caixa forta de l'església major Sant Jaume de Vila-real de 1779

2.2. L'ofici de clavari

2.2.1. En una confraria o institució

En qualsevol confraria o institució, tant eclesiàstica com laica o civil, anomenem clavari la persona que representa l'esmentada confraria o institució, que és al front de les activitats que es realitzen, la que representa l'entitat en actes litúrgics i protocol·laris, la que fa present al capítol de la confraria i és membre del capítol, mentre ostenta el càrrec de clavari.

2.2.2. En les festes de carrer: els clavaris

Els clavaris s'encarreguen de preparar i tenir a punt tots els actes que s'han de realitzar o s'han programat en la festa del carrer i cada acte en la seua categoria. Els primers en el temps serien elegits per una representació del carrer o per algú amb la suficient autoritat per a fer-ho. Després apareixen els clavaris de l'any, els quals elegeixen els clavaris de l'any següent. És al segle XVII/XVIII quan prenen el seu vol les festes de carrer, encara que d'alguna mena venien d'anys anteriors, quan apareixen les capelletes de carrer o fornícules religioses i piadoses, on es reunia el veïnat per a resar a la Mare de Déu, o al sant o santa del carrer.

Dels clavaris depén tota la festa i tot allò que li corresponga en la preparació i en l'execució. Per això, per a ajudar-los en aquesta feina, els clavaris elegeixen uns festers i festeres, que són els que portaran la festa endavant.

Els clavaris de la Sang, 2022

El nom dels nous clavaris es proclamava des de la trona de l'església, en l'últim acte religiós, que solia ser «la processó del Rosari cantat pels carrers». A la proclamació del nom dels clavaris tothom hi era atent i emocionat, potser esperant ser elegit.

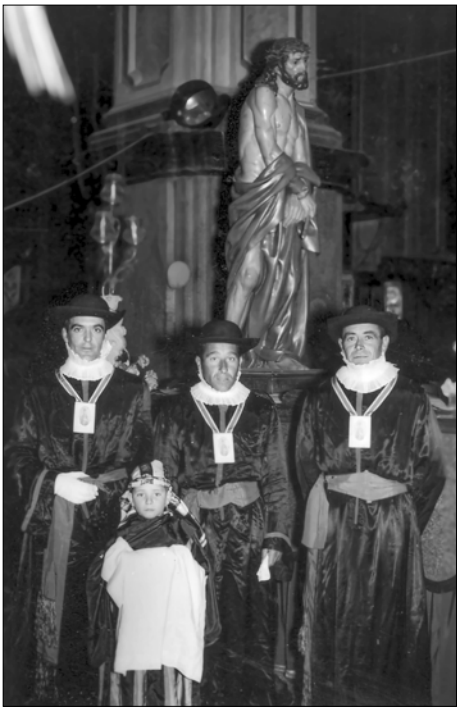

Clavaris dels anys 1950

Un dels actes més emotius en les festes de carrer és la cavalcada que es fa en un dia determinat per a fer dipositari de la clau del carrer el primer clavari dels que entren a ser-ho aquest any.

En el nostre llibre *La religiositat popular i les festes de carrer a Vila-real*, 2022, fem un estudi més acurat sobre aquestes qüestions.

2.3. Quan comença a Vila-real la figura del clavari?

El clavari, aquella persona que s'encarrega de fer algun treball per a la comunitat, el veiem abocar-se a l'escenari de la nostra història:

- Al Consell de la Vila, o Ajuntament, en els llibres de clavaria del Consell de cada any, regentades aquestes per un claver o clavari, a qui podem anomenar: clavaris del Consell de la Vila. Els llibres de clavaria comencen el 1348-1349: Llibre de l'administració del clavari Pedro Colomer, només uns 75 anys després de la fundació de Vila-real.

- En les representacions teatrals a Vila-real, podem veure com a introducció la figura del clavari, en sentit ampli o de servei.

Per la documentació que hi ha a l'Arxiu Municipal de Vila-real, no és gens atrevit dir que l'any 1369 o abans ja es feien representacions teatrals de diversa temàtica al nostre poble; però especialment pel Misteri de la Passió del Senyor.

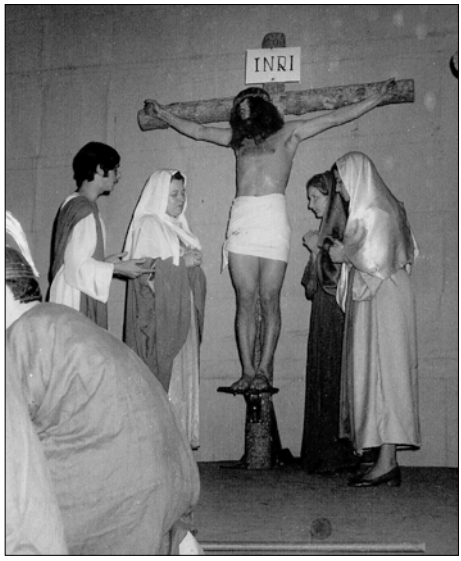

Escenes de la Passió representades per Els XIII al voltant de 1970

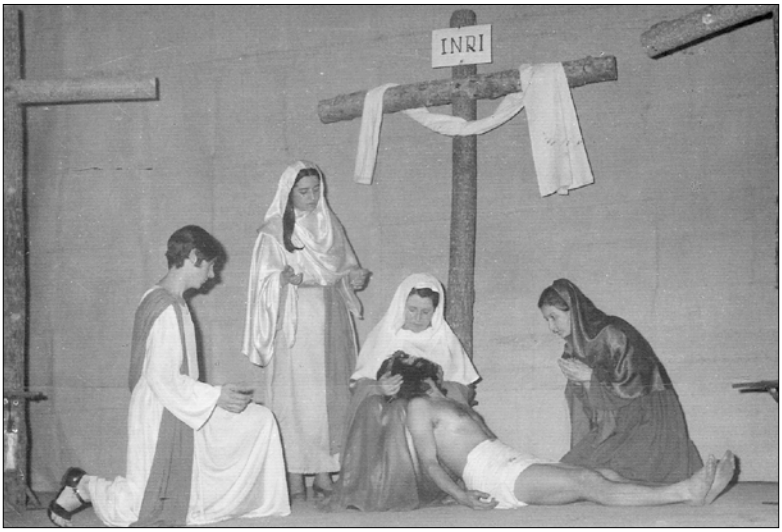

Així sabem de mossén Domingo Mora, prevere de la parroquial, que l'any 1368/69 s'encarrega de preparar la representació dels Jocs del Divendres Sant i és qui avança els diners per a fer i ordenar la representació de la Creu, que són 49 lliures, 20 sous i 8 diners:

> Item dona et paga a manaments dels Jurats an Domingo Mora, los quals li eren deguts ab albarà debitori feyt per en Berthomeu Gil per raó de la Representació dels Jocs del Divendres Sant, lo qual fou feyt a 19 de maig 1368. (Clavaria d'Arnau Ayç de 1368-69, núm. 209, f. 18v).

Via Crucis a Torrehermosa, 2018

Del mateix mossén es diu en la clavaria de Domingo Sentís 1372-73, f. 29v:

> Item dona et paga an Domingo Mora, prevere, los quals aquell havie bestreyts en fer e ordenar la Representació de la Creu de Nostre Senyor Jesucrist en lo dia del Divendres Sant en les coses en çédula per aquell de la dita raó donada, a 16 d'abril any 1373.

Així també en la clavaria de Marc de Calaceyt 1379-80, núm. 217, f. 25v. Per aquests documents, d'aquest capellà de la parròquia de Sant Jaume de Vila-real, Mn. Domingo Mora, podríem dir que és el primer clavari de la Confraria de la Sang, que encara no existia com a confraria, però que aquest s'ocupa d'actes o accions que després veurem com a pròpies d'aquesta Confraria de la Sang i els seus clavaris.

A les darreries del segle XIV i, per paregudes circumstàncies, apareix el nom d'un altre capellà de la parròquia, Joan Ballester. Fent seguici de causa ambdós capellans i les seues accions ens donen peu fonamentat per a poder dir que el fet de la representació de la Creu no era un fet aïllat, sinó ja tradicional en el temps de la Passió.

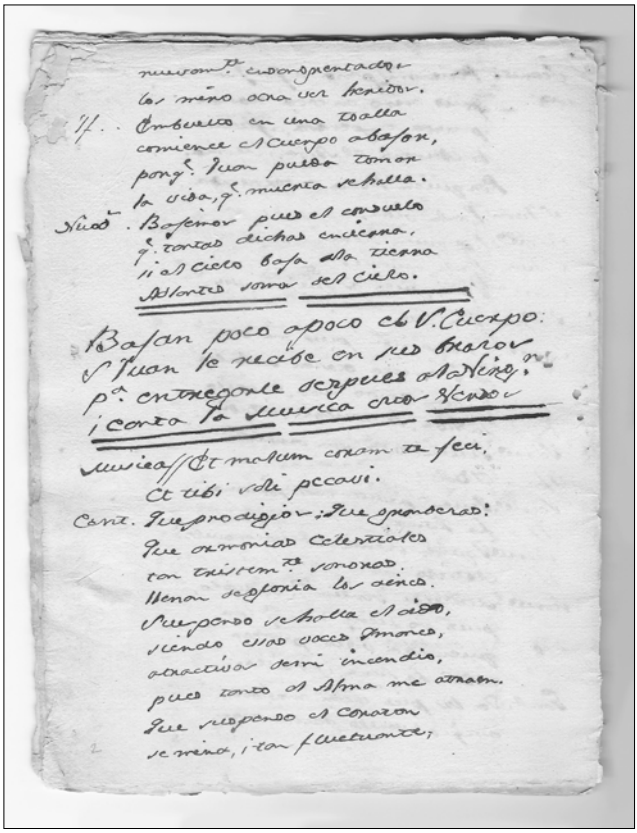

Acte del davallament de la Creu el Divendres Sant que ja s'anomena en visita pastoral el 1686

El 1376 s'adquireixen elements nous i vestuari per a aquestes representacions; el que vol dir que aquells elements i vestuari no eren d'usar i tirar, sinó elements i vestuari necessaris per a les representacions de la Passió, que es guardaven per a l'esdevenidor i aquest servei era de càrrec d'aquests capellans, caps o clavaris d'un grup de gent que portaven a terme les accions teatrals.

També es parla de la compra de «cèdules oldanes o velles per a fer-ne de noves», tot fent referència als papers en què hi eren escrites les lletres de la representació; llàstima que no ens han arribat a nosaltres; només la part d'una d'elles al segle XVIII, en la còpia d'«El Misterioso Descendimiento de la Cruz», que publicàvem en el llibre de la *Història de la Sang* (2011).[1]

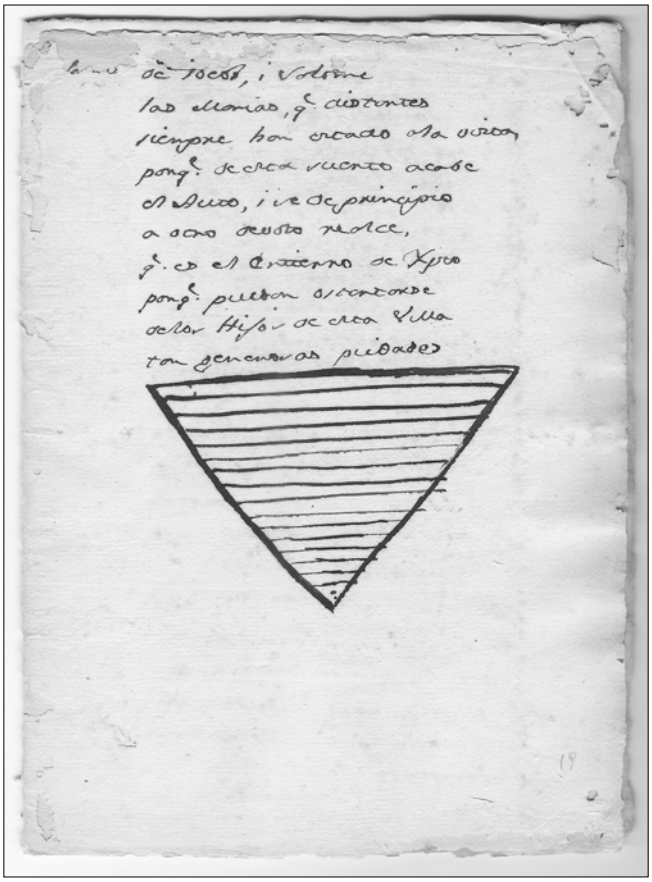

Història de la Sang

Per tot açò, podem dir que: Mn. Joan Ballester era qui guardava tot el necessari per a la tramoia de les representacions i no seria ell a soles, sinó que tindria altres persones, els mateixos actors que tot l'any actuaven en algun fet similar, etc.

[1] Visita pastoral del bisbe fra Severo Thomás Auther, 4 d'octubre de 1686

3. La Confraria en bolquers

3.1. Sobre manifestacions de la Confraria

Primera manifestació de la Confraria de la Sang, els que diríem primers clavaris de la Sang: Mn. Domingo Mora i Mn. Joan Ballester (Clavaria d'Arnau Bosch 1375-76, núm. 214, papers núm. 24; Jaume Guasch 1396-97, f. 17v; Marc de Calaceyt 1412-13, f. 36v; Guillem Gamiça 1417-18, f. 39v i 44v).

Segona manifestació de la Confraria de la Sang. Els actors en les representacions de la Passió, els que actuaven en els personatges principals. Devien ser, pel mateix fet del text literari, gent de lletres, la major part del clergat, ja que del veïnat, llauradors i menestrals, pocs sabrien llegir.

Els actors que no parlaven eren representats per la gent del poble i entre aquest estament es documenta la presència: «dels jueus, els *judíos* de la tradició»: aquests són obsequiats pel seu treball: «amb pa, vi et altres refrescaments lo dia del Divendres Sant per als quis vestiren a juheus et als altres qui feren la representació de la Gloriosa Passió de Nostre Senyor Jhesus Xrist, cinch sols»[2].

Tercera manifestació de la Confraria de la Sang: Els *judíos* de la Sang de Vila-real, any 1379/1418.

*3.2. Sobre escenificacions de la Confraria: «Els actors Juheus/jueus/*judíos*» podien representar, per una banda al mateix «poble jueu, el que s'anomena la turba»*

Per altra banda, els papers que els cristians bandejaven en l'actuació per la Passió de Crist, com era «la dels soldats romans, guàrdia romana, botxins, etc.», els l'encomanaven als veïns de la Jueria, jueus; papers que aquests acceptaven de bona gana o a desgana i obligats, però acceptaven. Així la tradició del nostre poble ha seguit anomenant, fins als nostres dies, la Guàrdia Romana, com els *judíos* i el centurió romà, com el Rei dels *judíos*.

Fins fa poc de temps, encara en la Processó del Divendres Sant, el paper «de la turba o poble jueu» era representat per un «grup de cantors» que anava entonant el salm *Miserere* i d'altres per tot el recorregut, així com «xiquets i xiquetes vestits de jueus amb palmes i rams, cantant».

[2] AMVr, clavaria de Marc de Calaceyt de 1379-80, f. 26v; clavaria de Marc de Calaceyt de 1412-13, f. 36r; clavaria de Guillem Gamiça de 1417-18, f. 39r i f. 44v.

Guàrdia Romana en l'actuació amb l'Agrupació Verge de Gràcia el mes de març de 2017

La presència, per tant, dels *judíos* de la Sang, és en la Setmana Santa de Vila-real des de l'any 1379. Si la presència dels clavaris la donem com a suposició en la figura dels dos capellans de la parròquia i així també la manifestació d'una confraria en bolquers en la figura dels actors de la Passió, en canvi la presència i realitat dels *judíos* apareix clarament, donant força a les abans dites suposicions; en els *judíos* la Confraria va deixant els bolquers per a presentar-se en la seua primera organització.

La presència de l'element eclesiàstic és evident i també ho és el «que alguns de la vila volen fer la representació»[3], apareixent així «grups organitzats per a aquestes representacions» (avui els diem grups de teatre).

3.2.1 Lloc de representacions teatrals

També consta que el lloc on es fa la representació no és dins de l'església, sinó a l'aire lliure, enfront dels portals de la vila, el de València i el de Castelló, que en tenir barbacanes venen bé per a l'acte[4]; en aquells espais es pot preparar la taula per al Sant Sopar i emprar fins i tot pólvora per a imitar els trons de la mort del Senyor, fent-ho el més real possible: en la flagel·lació els assots s'unten amb oli tintat de roig per a fer-li les marques del suplici,

[3] AMVr, Manual de Consells de 1412-13, núm. 8, f. 15v: «Item lo dit Consell acorda que com alcuns de la vila volguesen fer la representacio de la Passio de Jhesus Crist lo divendres Sant propvinent que per lo sindich de la dita vila los fos bestret per a obs de alcunes messions tres florins».

[4] AMVr, clavaria de Pere de Conques de 1394-95.

la llança de Longinus també es tinta amb el mateix oli per tal de remarcar la ferida del cor (ídem cita 2). El 1394 ja apareix l'escenificació del Sant Sopar.[5]

3.3. Sobre processons

Amb l'arribada del segle XVI sembla que aquestes representacions tendeixen a desaparéixer, almenys en la forma en què es representaven i donen pas a les processons, més o menys, com encara les coneixem i amb representacions adients.

De la processó del Divendres Sant, de la qual podem parlar amb documentació a partir de l'any 1503, per unes notícies sobre oficis religiosos[6], sabem que s'allargava en hores, pel que podem deduir que passaria per tota la vila, eixint i tot a la part dels ravals, fent les seus paradetes en llocs determinats, on es representaria la part adient a la Passió:

> Als Majorals de la Sang de Jesucrist. Item mana que en la processó de la Sang de Jesucrist lo dia de Dijous Sant serà a les quatre aprés migdia, de tal manera que a la que es fassa denit hagen acabat la processó y si encara eren negligents, mana al regent Cura assistent de la present Vila que tinga tancada la Iglesia y no compte en la processó, sots pena de obediencia.[7]

3.3.1. Una processó del Silenci

Per l'any 1609 hi ha una processó dels penitents el Dijous Sant; podria ser una secció de la processó general de la Confraria en què anirien «aquells que eixien de penitents per acomplir un vot o agrair una gràcia que havien demanat durant l'any», com encara fins fa poc s'ha fet; però aquesta dels penitents ens dona

[5] AMVr, clavaria de Pere Conques de 1394-95, núm. 226, f. 31v: «Item... per dues ampolles de vi, la una de cuyt e l'altra de vermell que de aquell compraren lo dit dia del Divendres Sant les quals posaren en la taula dels apostols, dotze diners». Cl. Lorenç Garriga 1485-86, núm. 275, paper núm. 6: «Nosaltres...manam a vos... sindich...queus retingats dels diner de la mateixa vila...sis sous que pagas als qui feren la representacio de la Cena lo digous Sant…».

[6] AMVr, clavaria d'Arnau Pahoner de 1502-03, f. 17v: «Item...an Johan Hamat et an Miquel Periz dotze diners als dos per que lo Divendres Sant mentre se feya loffici anaven per lo mur guardant la vila».

[7] APVr, visita pastoral a Vila-real del bisbe de Tortosa Gaspar Punter, 20 de gener de 1594.

Vicent Roig Gumbau, Via Crucis del Divendres Sant l'any 1958

peu a pensar en la que ara diem, amb la Confraria del Crist de l'Hospital: la processó del Silenci. Els penitents, com els peregrins, solien anar en silenci i fins i tot colpint-se amb assots.

Tot açò ha preparat i ha fet necessària l'aparició de la MI Confraria de la Sang: 1546, amb l'estructuració de clavaris i confrares.

La Verònica, Via Crucis de 1958

3.4. Els clavaris de la Sang

3.4.1. La figura dels clavaris de la Sang quasi sempre se'ns dibuixa unida a les processons de Setmana Santa i especialment a la del Divendres Sant: els tres clavaris portant la creu dels clavaris

Però en realitat la figura dels clavaris de la Sang va unida a la festa de l'Ecce Homo: «Concedí Sa Senyoria Quaranta dies de Indulgència a tots los que faran oració en la Iglesia de la Sanch de Jesucrist lo Divendres Sant y lo dia de la Sanch y en la Processó del Ecce Homo per cada vegada que la faran.»[8]

[8] APVr, visites pastorals, 13 d'abril de 1619, bisbe de Tortosa Ludovico de Tena.

Aquesta festa, datada des dels primers dies de la Confraria, se celebra, i així segueix als nostres dies, el quart diumenge de cada octubre; és la festa titular de la Confraria, l'Ecce Homo, i no està unida al fet de la Setmana Santa, sinó que és la festa religiosa i social que la Confraria celebra cada any.

La festa abastava els dies de preparació o tríduum, en què predica un capellà especialment designat, i el dia de la festa, quart diumenge d'octubre, amb missa major i sermó i a la vesprada vespres i la processó de l'Ecce Homo; en tots aquests actes religiosos es guanyaven les indulgències concedides a la Confraria.

Per a solemnitzar com cal la festa, cada any eren nomenats els clavaris: tres o més confrares als quals els toca fer la festa.

Aquests, a més, són els portadors de la creu dels clavaris en les processons de Setmana Santa, Dijous i Divendres Sant, i així són anomenats «Varones Vesteros de Jueves y Viernes Santo».

Conservem el llistat dels clavaris o «Varones Vesteros», des de l'any 1850: Jaume Vidal Dufaura, Antonio Batalla Rubert i José Falcó Girona.

3.4.2. L'ofici de clavaris de la Sang

Hem anat veient en general l'ofici o treball dels clavaris. En la Confraria de la Sang apareix aquest nom o ofici, des del moment de la fundació, que situem l'any 1546.

En les visites pastorals dels bisbes, en parlar de la Confraria de la Sang o de la capella de la Sang, s'anomena:

Visita del bisbe Gaspar Punter, maig de 1591:

> Capella Sanguinis Christi. Visitavit istam Capellam i Mana als (Jurats=tatxat) Majorals i Confrares de la Sang de Jesucrist, que dins sis mesos sots pena d'excomunió, cobren i obren ab tot effecte les dos arcades que falten a fer, per quant de la manera que hi era, era molt indecentment.

Visita del bisbe Gaspar Punter, 20 de gener de 1595:

> Als Majorals de la Sang de Jesucrist. Item mana que en la Processó de la Sang de Jesucrist lo dia de Dijous Sant, serà a les quatre hores aprés mig dia, de manera que a la que es fassa de nit hagen acabat la Processó…

Visita del bisbe Joan Bta. Veschi, 7 de desembre de 1645:

> Visitaverunt Ecclesiam Sanguinis Christi et ejus Altare…Manen…al Clavari de dita Confraria o a les persones a qui toca…»

4. Cloenda

Així que primer apareixen els majorals de la Sang, que ja podríem anomenar-los clavaris. Segon, apareix el clavari. Tercer, apareixen els clavaris o «vesteros» de la Sang, portadors de la creu dels clavaris.

Majorals de la Sang: és el que ara diem capítol, o la Junta, que s'ocupa de tot l'organigrama i la vida de la Confraria.

Els clavaris de la festa o «vesteros»: són nomenats cada any pel capítol per a la festa de l'Ecce Homo, 4t diumenge d'octubre, i per a les processons de Setmana Santa. Hi havia llista d'espera per a ser clavaris, com per a ser el penitent o natzaré.

Als nostres dies: queda la memòria dels clavaris, amb la representació d'aquests en les processons del Dimecres i del Divendres Sant: els clavaris amb la creu despullada.

Actualment, podríem donar-li sentit a la figura dels clavaris de la Sang?

Potser fora una manera d'involucrar més els confrares en la vida de la Confraria i ressuscitar la festa de l'Ecce Homo, elegint dels confrares els tres clavaris i «vesteros» cada any.

10

Vicent Gil Vicent

LLEGENDES DE VILA-REAL:

L'HORT DE LES INFANTES

Llegendes de Vila-real: l'hort de les Infantes

Aquest mes de setembre s'ha celebrat el 750é aniversari de la construcció de la séquia Major de Vila-real. La notícia documental més antiga que tenim de la seua construcció és de l'11 de setembre de 1272. La documentació de la Cancelleria Reial de Jaume I, conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, dona notícia d'una donació de sis jovades de terra «baix la sequia que ara hem manat edificar». El 19 de setembre se cita la séquia nova: «populationem quam fieri facimus iuxta Borrianam subtus cequiam novam quam fieri facimus». El 28 del mateix mes les donacions que es fan es localitzen al costat de la séquia nova que s'està construint: «cequiam novam quam fieri facimus». El 22 d'agost de 1273 en els mateixos fons documentals s'assenyala que la séquia ja pot portar l'aigua fins al terme de Nules.

El traçat d'aquesta nova séquia per a l'aprofitament de les aigües del riu Millars transformarà el paisatge de la nova pobla de Vila-real. L'horta es convertirà en l'element més significatiu de la corografia paisatgística. Entre 1562 i 1564 impressionarà al cronista Rafael Martí de Viciana. El 1602 mereixerà els elogis de fra Juan Ximénez en la *Chronica del B. Fray Pasqual Baylon*.

Les lloances de Vila-real fetes pel cronista i el provincial dels franciscans Juan Ximénez convertiran l'horta en llegenda. L'hort de les Infantes. Aquesta llegenda en el segle XX donarà motiu al canvi del nom de Vila-real per Villarreal de los Infantes i a la idíl·lica visió d'un «Llevant feliç», del qual es farà ressò l'escèptic Joan Fuster en la seua guia *País Valenciano* (1968).

La descripció del paisatge de la Plana com un «campo espaciosísimo y fertilísimo y a la vista muy deleitoso», s'ha convertit en un referent literari (Fortuño, Casanova), que té el seu origen en el llibre nové de *La Historia del muy alto e invencible rey Don Jayme de Aragón* de Bernardino Gómez Miedes (1584).

> Con esto paso (el Rey) mui adelante por el mismo valle, dejando a Almenara a la mano derecha y por la falda de su castillo llego a dar en el grande llano de Borriana. Alli se descubrió (era por el mes de Mayo) un Campo espaciosísimo, fertilisimo y a la vista en gran manera deleitable. Está esta vega cercada de montes a modo de media luna desde Almenara, que esta junto al mar, al mediodía, hasta el promontorio o Cabo de Oropesa, al Septentrión. Y podemos contar una jornada, tomando la línea recta, ribera del mar, desde uno a otro cabo. Está el Llano mui

> lleno de acequiasce, que las fuentes y rio, vulgarmente dicho Millàs, se derivan y riegan mui gran parte de él hasta el mar. Y con esto es tanta su fertilidad, que ayudada de la buena cultura del labrador no es inferior en provecho a qualquiera otro campo del Reyno. ¿Que diré del mucho pan, vino, azeite y ganados mayores y menores que cría? ¿Que, del mucho panizo, cáñamo, garvanzos, alubias y otras mil semillas menores? Solía ser también mui abundante de arroz y azúcar, principales mercadurías del Reino. La seda que recoge vale un tesoro. Limones y naranjas de varias especies es un regalo. Con la cercanía del mar, Moncofa, Borriana, Castellón, Benicasi y Orpesa proveen a toda la Plana de pescado en todos los tiempos. Abunda también en la ribera de muchos pájaros de agua. De sus villas y pueblos, así de los situados en el llano como en los montes y valles que van a dar en él se cuentan al pie de unos treinta. En sustancia hasta aquí la ilustre pluma.[1]

En el segle XVIII, la «apacible vega de la Plana» (Inza, Escuder: 34-52) es descriu com un paisatge somiat i simbòlic (Calle; Mateu Belles, Nieto). Un paisatge fantàstic o inventat a partir de les interpretacions de llegendes populars inventades. En el cas de Vila-real, es popularitza el jardí de les Infantes, imaginat per fra Ximénez en la seua *Chronica del Beato Pasqual* (1601).

La planura perfecta

> Es Villa-Real como un Paraíso de Dios para los que bajan a él de frías y elevadas serranías. Tan prontamente como llega un serrano quintero[2] al primer collado o puerto desde donde se descubre la vega de la Plana se le ensancha el corazón, aviva las pupilas (escrivo lo que ellos mismos confiesan y es claro) y no se sacia de mirar arboles espesos, doradas mieses, abundantes siegas, ricos caseríos, soberbias torres, bastas praderas, inmensas aguas del Mediterráneo, vulcantes vasos que sin dejar vestigios se abren camino por el transparente elemento. Todo lo qual se le representa tan vivo, animado y bello que parece hace tránsito desde una desierta y estéril Arabia a las fertilidades de la Tierra Prometida. Parece que soñando su fantasía ha sido trasladado a los fingidos Campos Elíseos. Entra después en nuestro término y villa y el que de su aldea bajaba una empinada cuesta a chupar los cristales de una avara fuentecilla, mira ahora serpear innumerables arroyuelos por los huertos y campiñas, lamer las acequias las paredes de los edificios y desde los poyos de sus casas proveerse a tiempo de sabrosos peces

[1] Gómez Miedes, Bernardino. *Bernardini Gomessi Miedis... De vita & rebus gestis Iacobi I Regis Aragonum, cognomento expugnatoris*, libri XX. Valentiae: ex typographia viduae Petri Huete, in platea Herbaria; *La historia del... Rey Don Iayme de Aragon, primero deste nombre, llamado el Conquistador / compuesta primero en lengua latina por ... Bernardino Gomez Miedes ... ; agora nueuamente traduzida por el mismo autor en lengua castellana*. Imprés a València: a casa de la vídua de Pedro de Huete, 1584 [Universitat de València. Biblioteca Històrica. BH Z-02/204; BH Z-05/065; BH Z-09/120: BH Z-12/063: BH Z-14/110], cit. Inza, Escuder: 37-38.

[2] RAE. Quintero: «Jornalero que ara y cultiva la tierra». DNV: «Masover».

> para las mesas. No hay duda sino que el rio mismo va llevando por todas partes consigo la frescura, la feracidad y la delicia (Inza, Escuder: 50-51).

Les cròniques del segle XVI o XVII –Viciana (1564), Miedes (1584), Escolano (1602), Ximénez (1601)–, les relacions geogràfiques –Tomás López (1777), Castelló (1783), Espinalt (1786), Cavanilles (1793)– i els llibres de viatges dels segles XVIII i XIX –Ponz (1785), Swinburne (1779), Dillon (1782), Towsend (1791), Laborde (1807-1818)– descriuen la Plana com un «ameno campo», «largo país», «sitio delicioso», «jardín del Paraíso de Milton» d'una «belleza que sobresale sobre la del reino florido de Valencia», «un remedo de Huertos de las Hespérides de África o los sin par Jardines de la Toscana» (BNE, 2013; García-Romeral, II: 281-290).

Fra Basilio Moliner, en la seua informació al cartògraf Tomás López, la descriu com «la llanura perfecta, vulgo la Plana». En les relacions geogràfiques de Vila-real es destaca que «está esta villa en medio de una grande y hermosa llanura, que por esto se llama La Plana». «Un perfecto medio círculo, que forman sus montañas desde la punta de Villavieja hasta Oropesa», tallat pel riu Millars –«un río de color verde», segons Swinburne[3]– que converteixen aquesta «delicada y fértil vega» en una «porción de tierra tan útil, sana, alegre y divertida», que és «de las mejores porciones de Europa, (por) la población y los frutos» (Cavanilles, 100; Mateu, 1995, 2004).

Xiprers i tarongers. Constantino Gómez Salvador (València, 1864-1937). © Museu de Belles Arts de València

[3] «Villa-Real is another large town, near the Mijares, a river of green colour, in large plain». SWINBURNE, Henry. *Travels trough Spain, in the years 1775 and 1776…* Londres: G. Robinson, T. Recket and J. Robson: letter XI, 1775.

La fertilitat de la Plana: el riu Millars

En tots els textos la seua «fertilidad y delicia», «la abundancia de frutos y riquezas» s'atribueix a la «cultura del labrador», afavorida per l'abundant i famós riu Millars: «fuente de la abundancia para los habitantes de Castellón, Almazora, Villareal y Borriana».

> De toda esta fertilidad y delicia es causa el cristalino y abundante Mijares. Antiguamente se llamó este rio Serabis y así le [45] intitula nuestro insigne español Pomponio Mela[4]. También Plinio[5] le da el nombre de Idubeda y este es el más propio por tener su nacimiento en aquel gran monte de Aragón, en término de Manzanera, a la raíz de la Sierra de Javalambre, que es frigidísima y uno de los ramos de dicho monte Idubeda. En nuestros tiempos ha prevalecido el nombre de Mijares, cuyo nombre obtuvo de un pueblo asolado, que le tenía en su ribera cerca de Cirate, llamado también Mijares, por razón, sin duda, de mil géneros de bienes y frutos que en aquellas cercanías causa. Según el Doctor Escolano: Este rio trae su primera descendencia de unas fuentes que nacen en el campo de Sarrion, Obispado de Teruel, y el primer lugar que baña es el de Manzanera, donde se junta el riachuelo de las Truchas y el del Paraíso y se van a incorporar con él un poco más arriba de Alventosa, pueblos todos de Aragón, en frontera de Valencia[6]. Alventosa fue la que le dio [46] el nombre en tiempo de la Conquista, según que hallamos como el Rey Don Jaime, dando mojones o lindes al nuevo Reino de Valencia, le llama rio de Alventosa en la Crónica de su Real mano[7].
>
> Después, casi a los confines de los dos reinos, se le llegan las aguas de la caudalosa fuente de Lescareuela[8] y con ella entra en el nuestro por la banda que mira a Poniente, por Torres, Puebla de Arenoso, Montanejos, Castel-montan, Arañuel, Pandiel, Cirate, Torrechiva, Toga, Espadilla y aquí se le junta también el Barranco de Ayodar, Vallat, donde también desagua el rio Villahermosa, Fanzara, Ribas Albas, termino de Onda, Villa-Real. Finalmente enfrente de Villa-Real recibe a la Rambla de las Useras o de la Viuda.

---

[4] Mela, Pomponio. *Compendio geographico i historico de el orbe antiguo i descripcion de el sitio de la tierra / escripta por Pomponio Mela... ; i ahora, con Nueva i varia ilustracion, restituído a la suia española, de la libreria de don Iusepe Antonio Gonzalez de Salas*. Madrid: el va imprimir Diego Diaz de la Carrera: a costa de Pedro Laso, 1644 [Biblioteca Valenciana]; *Compendio geographico i historico de el orbe antiguo i descripcion de el sitio de la tierra / escripta por Pomponio Mela... ; y ahora, con nueva i varia ilustracion, restituido a la suia española, de la libreria de ... Iusepe Antonio Gonzalez*. Madrid: per Antonio de Sancha ..., 1780 [Universitat de València. Biblioteca Històrica].

[5] Plinio Segundo, Cayo. *C. Plinii Secundi Naturalis historiae tomus tertius / cum commentariis & adnotationibus Hermolai Barbari, Pintiani, Gelenii ... [et al.]; accedunt praetera variae Lectiones ex Mss. compluribus ad oram Paginarum accurate indicatae*. Lugd. Batav.; Roterodami: apud Hackios, 1668, III: 21. [Universitat de València. Biblioteca Històrica].

[6] Escolano, 1511, VII: 584-585.

[7] *Llibre dels Feits*: 229.

[8] La Escareuela, Sarrió.

No hay ejemplar de haverse jamás secado, aun en los años más enjutos. Su manantial es perene y siempre llega a nuestra villa caudaloso y rico. Si los temporales acuden es mucha la copia que baja y veranos se ha visto no poderse limpiar la ropa por demasiado turbio.

No es de los ríos mayores de nuestro Reino, pero en sus calidades se adelanta a los grandes porque sus aguas son extremadas y se parece en la fineza del lino y cáñamo que producen y en la salud que universalmente causan en quien las beve. Por experiencia se sabe que quando por el mes de Agosto carga el ganado vacuno de garrapatas y otras comezones, con abrevarles en este rio dos o tres vezes se limpia al momento y queda sano.

Es mui criadora de pescado, a saber: barbos, madrillas, anguilas y en los lugares más fríos muchas y regaladas truchas. Por esto frequentemente tiene acompañadas sus riberas de aficionados, los quales de ordinario suelen coger con los anzuelos grandes frutos de paciencia, pues es el pescado que pocas vezes al año toca al cevo, y por eso sus pescadores las mas vezes salen más picados del Sol que de las anguilas. Con todo, son tantos los Herodes y Dioclecianos de los peces que, en el estío, quando la corriente mengua, con varios ardides, bien sabidos, casi dejan sin pescado al rio.

Sus orillas están de trecho y trecho acompañadas de molinos y batanes. En término de Villa-real puedes contar siete.

A un tiro de mosquete de Nuestra Señora de Gracia tiene nuestra villa un Azud famoso, labrado todo o hecho de piedra labrada, que costo más de treinta mil pesos; y en esta política excede a Castellón y Borriana. Fundose el año Mil quinientos diez y ocho, con cuyo artificio toma la villa el agua que le pertenece sin la importancia de hazer y rehacer la calzada.

La Azequia a trechos está abierta por entrepeñas y es toda casi, hasta que deja la ribera, de argamasa, que no dejo de costar otro tanto que la Azud. Esta Zequia se parte en tres para el riego de los campos y limpieza de la villa. El Puente que llaman de Santa Quiteria, que es mui grande y fuerte lo fabrico la villa y el de oi en dia que vemos derribado en la Rambla de la Viuda, que Viciana dice de Algodoner, mando labrar Jaime de San Vicente, notario de la villa, a su costa, que fue cosa de mucho merecimiento porque en las avenidas de la Rambla perecían muchos[9].

Castellón toma su agua por más debajo de Santa Quiteria y la decana y viejísima Borriana toma su provisión un poco antes de arribar a Almazora. Todas estas acequias son maravillosas porque están abiertas a trechos por debajo de tierra, por debajo de la Rambla y por entre tajadas peñas. Con cuyo costoso medio tenemos a la Plana convertida y hecha un Pensil ameno (Inza, Escuder: 45-49).

[9] Pi i Aparici, Pons Alós: 197-212.

La qualitat de les aigües del riu es valora recordant el testimoniatge del cronista Escolano sobre les seues qualitats curatives, conegudes des de temps dels àrabs. S'identifica el Millars amb el riu Serabis del *Compendio geographico* de Pomponio Mela i amb Idubeda de la *Historia Natural* de Plinio. El seu traçat, des del seu naixement fins a la desembocadura, es descriu destacant la diversitat de manifestacions naturals del llit –fonts, barrancs, rambles–, el seu aprofitament artificial –assuts, séquies, files, cultius, poblacions, molins, batans, ponts– i polític –el riu Alventosa frontera del Regne en la Crònica de Jaume I. En aquest paisatge topogràfic, la conca hidrogràfica del Millars és model de l'organització del territori i del seu poblament humà. La seua topografia en la literatura del segle XVII i XVIII (Escolano, Ximénez, Inza) es recorda com paisatge heroic o paisatge històric que en tot moment evoca la «imagen del Paraíso», com recordava Dillon el 1782[10].

Postal. Horta de València, 1917

El renyó de la Plana: corografia de Vila-real

En aquest paisatge edènic destaca Vila-real, descrit per fra Juan Bautista Inza i fra José Escuder en el seu *Epítome histórico de Vila-real*, com el «riñón de la Plana», un «vergel ameno» amb un «tempe (atmósfera) amenísimo de Tesalia». «Mansión deleitable y yucundísima».

[10] «Such is the beatiful Valencia, like the garden of Paradise in Milton». DILLON, John Talbot. *Travels thourgh Spain with a view to illustrate the Natural History and physical Geography… Interspersed with historical anecdotes…* Londres: R. Balwin: 381, 1792.

Poc emprat avui dia, la corografia era un terme ben conegut pels escriptors i lectors en el segle XVIII. Es distingia poc dels panegírics humanístics de ciutats escrits a la Itàlia del Renaixement. Al País Valencià, la utilitzaren en el segle XVI i XVII cronistes com Viciana o Escolano o escriptors de memòries, dietaris com Aierdi i en el segle XVIII i XIX, es repetirà en tota la historiografia local. Escrites amb ànim més descriptiu que narratiu, presumien de les grandesa de la ciutat presentada com a república en les quals se sintetitzaven les qualitats dels tres models de ciutat ideal oferits per Aristòtil, Sant Agustí i Leo Battista Alberti. D'acord amb aquestes *laudationes*, cada ciutat havia de ser autosuficient, populosa i pròspera, devota a l'extrem i plena d'edificis singulars i gent noble.

Les històries incorporades a aquestes corografies, ja siga per a demostrar l'antiguitat del municipi o per a narrar les grans gestes dels seus ciutadans durant la conquesta cristiana i els serveis prestats als reis a través dels segles, oferien una visió del passat que servia, d'una o d'altra manera, als interessos col·lectius de la ciutat. Per això, com adverteix Kagan, tota la producció corogràfica s'ajusta a un mateix model[11]. L'obra s'inicia amb

Caplletra, segle XV

[11] Les obres més influents en aquest camp foren la *Roma Instaurata* i la *Roma Triumphans* de Flavio Biondo. La influència de Biondo és particularment evident en Alonso de Proaza, *Oratio luculenta de laudibus Valentiae,* València, 1505. El 1538, per a commemorar el tricentenari de la conquesta per Jaume I es va publicar la primera obra corogràfica que incorpora elements descriptius i històrics i substitueix el llatí de la *laudatio* humanística pel romanç amb la intenció d'arribar al lector no erudit (BEUTER, Pedro Antonio. *Primera part de la historia de Valencia: que tracta de les antiquitats de Spanya y fundacio de Valencia ab tot lo discurs fins al temps que lo inclit rey don Jaume primer la coquista / Copilada per lo reuerent et maestre Pere Antoni Beuter.* València: [s.n.], 1538 [ed. facsímil València, 1982]. El 1548 va aparéixer una edició castellana i la segona part, de 1550, fou escrita directament en castellà. A Castella, la *Historia o descripción de la ciudad Imperial de Toledo* de Pedro de Alcocer, obra escrita abans de 1541, però no publicada fins a 1554, es convertiria prompte en un text de la màxima importància per al desenvolupament posterior del gènere corogràfic espanyol, ja que va establir el model que havien de seguir altres autors (Kagan: 50-52).

una descripció geogràfica en la qual es comenta l'emplaçament com un edén i retrata l'abundància i fertilitat del paisatge circumdant en termes paradisíacs. La discussió etimològica del nom de la localitat o dels elements topogràfics més importants serveix per a demostrar els orígens més remots d'aquesta, a fi d'assenyalar la seua antiguitat, la qual cosa, en si, era un símbol de la seua noblesa. Aquesta es demostra amb un capítol dedicat a ressaltar la importància i els privilegis del municipi des de la seua fundació. Segueix un capítol sobre l'antiguitat cristiana de la localitat i el mèrit dels sants als quals està advocada –preferiblement destaca la intercessió de l'apòstol Jaume–, així com els noms dels «varones ilustres».

En aquesta producció literària, la història es redueix a poc més que un mer catàleg dels serveis rendits per la ciutat a la monarquia. En aquest sentit, el model obligava als coògrafs a edificar una imatge de la ciutat presentant-la com el vassall fidel, que és sempre lleial als seus senyors, els reis. Era necessari, per això mateix, esborrar o evitar la discussió dels moments històrics que oferien una contraimatge de la ciutat com un cos místic, una *civitas* basada en els principis de caritat, pietat i noblesa. Des dels seus orígens aquesta *civitas* es caracteritza per una certa estabilitat, fins i tot per l'immobilisme: sempre és noble i fidel als seus senyors, malgrat els fets d'alguns, que solen atribuir-se a estrangers o a la plebs, és a dir, a grups que, per definició, no formaven part de la comunitat. En aquesta imatge idealitzada de la ciutat, la mesura adequada per a determinar la seua grandesa era la qualitat dels seus habitants, sobretot la seua noblesa. Contribuïen a la grandesa de la noblesa urbana la pietat i la caritat, qualitats demostrades a través de llargues descripcions dels temples, ermites, convents, hospitals i confraries. La noblesa també es representava a si mateixa en els edificis públics, mentre que l'àmbit rural romania quasi oblidat.

Al voltant de 1700, pocs eren els principals municipis i convents que no disposaven d'alguna obra d'aquestes característiques. Entre 1562 i 1564, Vila-real havia pagat la seua corografia, acompanyada de «un retrato o descripción de la villa al natural» al cronista Rafael Martí de Viciana (Doñate: 202-203). El 3 de maig de 1602 es costeja amb 1.000 reals castellans la impressió de la *Chronica del B. Fray Pasqual Baylon* de fra Juan Ximénez, on s'elogia la vila (AMVr, clavaria 336: 62v). A finals del segle XVIII, l'«Estado que tenía Villa-real en el año 1564» de l'*Epítome* d'Inza i Escuder és una síntesi d'aquesta corografia, publicada en la *Tercera parte de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su Reino* (Viciana: 299-301). En totes aquestes obres es destaquen «cosas notables que merecen ser recordadas».

En la segona meitat del segle XVIII, el més notable que s'estava construint a Vila-real era la nova església major Sant Jaume… L'*Epítome* d'Inza i Escuder dedica el títol tercer a l'església parroquial de Vila-real (Inza, Escuder: 22-34).

El 2 de novembre del mateix any en què comença l'«obra nueva de tres manos, y acaso la más grande de cuantas tiene España en línea de Parroquia» (Ponz, XIII: 130) s'havia publicat una Reial ordre de Ferran VI, en què donava instruccions per a facilitar i afavorir el viatge de l'acadèmic de la Reial de la Història, Luis José Velázquez de Velasco, marqués de Valdeflores, per Castella, Extremadura, Lleó i Andalusia per a «examinar, copiar y recoger de los archivos, bibliotecas, gabinetes y demás parajes públicos o privados todos los antiguos monumentos de la nación española, que pudieren ser de algún uso para su Historia» (Velázquez de Velasco). *La Instrucción del marqués de la Ensenada* –així és com es coneix aquesta Reial ordre de Ferran VI– va animar l'interés per a esbrinar les antiguitats d'Espanya i mostrar els monuments més importants de cada població. En tota la geografia peninsular se succeeixen els descobriments d'antiguitats. Aquestes troballes –sobretot els de l'Albaicín de Granada— van tenir una gran publicitat, afavorida per l'interés que tenia l'antiguitat cristiana per als Borbons, interessats a escriure una nova història d'Espanya (Mora: 31-48; Gomis: 49-72). Per això no és estrany que en el *Viaje literario a las iglesias de España* dels germans Villanueva, moltes poblacions manifesten el seu desig de posseir els monuments més antics de la nació.

En aquells llocs on no es van trobar restes arqueològiques, l'interés per establir l'antiguitat cristiana de la població i distingir-la entre les altres comunitats amb el mateix passat comú va propiciar una febre constructiva de «grandes templos» (Mora: 23) com el de Vila-real.

El paisatge inventat i fantàstic: l'hort de les Infantes

En els textos del segle XVIII, rara és la descripció d'aquest paisatge on el «Paraíso» no es metamorfosa en riquesa agropecuària. «La preocupación del viajero ilustrado por la geografía va solamente guiada por el signo de lo útil» (Gómez de la Serna). No escapa a aquest esperit utilitari el pare Inza quan registra «las maravillas que nos rodean». La seua mirada sobre el «Pensil ameno» de l'horta i el «divertido y provechoso» secà de Vila-real es converteix en inventari notarial ajustat a l'interés de la fisiocràcia il·lustrada per buscar la riquesa de l'estat en la naturalesa, en l'agricultura, com s'ensenyava des de 1737, en textos com el de *Morir viviendo en la aldea y vivir muriendo en la corte* d'Antonio Muñoz. Aquesta lloança del llogaret es transforma en una concepció política fisiòcrata que caracteritzava el pensament il·lustrat (Mateu Belles, 2004). L'agricultura va ser la gran preocupació del segle i en el pensament reformista es va definir com «la base fundamental de las riquezas constantes de un Estado». Així ho escrivia Nipho en el *Correo General* de 1763.

Josep Benlliure, *La meua filla Maria al jardí*. © Museu de Belles Arts de València

No obstant això, en la descripció de la Plana i Vila-real feta per Inza, el paisatge es converteix en un símbol estètic de la dignitat de la naturalesa i de l'home i la bellesa en símbol moral de la vida contemplativa. Aquesta impressió es confirma en la seua composició del paisatge fantàstic o inventat a partir de les interpretacions de les llegendes populars. Al pare Inza, l'etimologia de la paraula llatina *hortus* (jardí, horta, planta) li serveix per a explicar la descripció imaginària feta pel pare Ximénez en la seua *Chronica del Beato Pasqual* (1601), dels «quince jardines» que donaven fama al paisatge del terme de Borriana, on Jaume I va decidir fundar Vila-real. Segons la llegenda recollida o inventada en la *Chronica* del pare Ximénez, aquesta fundació es va fer per a esbarjo de les infantes. En la nova vila reial «fuera de la muralla, (destacaba) el jardín que llaman de las Infantas, donde ay muchos y bellos naranjos, puestos en quadro, travados entre sí, de tal suerte que entrando los unos para los otros y unidos vienen a tegerse en forma de letras» (vegeu l'apèndix documental: L'hort de les Infantes). Aquest suposat jardí, imaginat pel pare Ximénez, recollia o va iniciar una llegenda que va servir en el «Llevant feliç» del segle XX per a adjectivar el topònim major de Vila-real i transformar el nom de la ciutat en Villarreal de los Infantes.

Els jardins han sigut sempre símbols recurrents en la poesia arcàdica i bucòlica, la dramatúrgia barroca i la novel·la pastoral (Soto: 407-432). Aquests símbols es feien realitat des del segle XVI fins a ben entrat el segle XIX en els vestigis dels horts-jardins (hort-vergel) valencians. En tots ells es fon el que és natural i el que és artificial, es controla la naturalesa i aquesta, imitada, produeix efectes escenogràfics impossibles.

Josep Benlliure. © Museu de Belles Arts de València

La descripció utòpica de la naturalesa remet al *locus amoenus* i la bucòlica renaixentista dels retirs i florides, proveïdes d'horts i jardins (Muñoz). Es reprén potser així l'antiga idea ciceroniana, recollida en *De Natura deorum*, en la qual l'autor es referia al paisatge agrícola transformat per la mà de l'home com a una *altera natura* –segona naturalesa–. En jardins com l'Hort de Pontons de València, a aquestes dues naturaleses de Ciceró s'afig una tercera: el jardí de plaer reinventat en el Renaixement: estàtues de la deessa Ceres, Flora, Bacus, Diana, Venus, Neptú, font amb penyal i tritons, petxines, tortugues i herbes i una altra font amb quatre piràmides (Carrascosa: 77). Aquest model de jardí barroc, clàssic o formal que també així s'anomena, comença a Espanya a popularitzar-se al començament del segle XVIII i gaudeix de gran predicament fins al regnat de Ferran VI.

El pare Inza dubta de l'existència d'aquests jardins a Vila-real. No s'atreveix a contradir obertament l'escrit per una autoritat franciscana. En conseqüència, només apunta que en el seu temps el «jardín» ha desaparegut pel creixement urbà dels ravals. Amb tot, demostra el seu dubte retornant l'etimologia jardí al seu origen: hort tancat. Explica

l'horta de Vila-real com un paratge de «catorce huertos» on es busca amb la producció d'agres –taronges de diverses espècies, llimes, poncils–, hortalisses –carxofa, fava, grumoll, escarola, colflorida, albergínia, card, bleda, nap– i fruiteres –pruneres, pomeres, pereres, albercoquer– «el interés más que el deleite de la fragante República» del jardí. Des del regnat de Ferran VI es va iniciar un procés d'explotació sistemàtica d'aquest paisatge fantàstic. Cultius de tota mena, granges i molins es van inserir en les possessions reials –reials llocs– com a exemple representatiu del nou model de monarquia il·lustrada. El 1793, Cavanilles visita a Benicàssim el jardí de Francisco Pérez Bayer. Aquest jardí s'ajusta al descrit per Antonio Ponz en el seu *Viage fuera de España*: cases de camp amb les seues hortes i bosquets i plantes aromàtiques i d'ús medicinal, com el peu d'àloe descrit al jardí de Pérez Bayer per Cavanilles (Ponz, 1785; RJB. Cavanilles, caixa 60).

La realitat contraposada al paisatge fantàstic, la mirada atenta d'escriptors com el pare Inza o Cavanilles sobre el paratge evocador, capaç de commoure la sensibilitat, la fantasia i les evocacions llegendàries, anuncien molts dels principis i característiques que definiran la descripció del paisatge fantàstic o inventat del romanticisme literari i artístic en el segle XIX.

David Teniers, *Reinaldo enamorat d'Armida*. © Archivo Fotográfico Museo Nacional del Prado, Madrid

Apèndix documental

L'hort de les Infantes

Inza, Juan Bautista; Escuder, José. *Epítome histórico de Vila-real. Estudio y edición crítica de Vicent Gil Vicent.* Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2021, I: 88-90, II: 38-52

Por lo que mira a Villa-Real, yace esta hermosa villa como en el riñón de la Plana. Solo quien cierre los ojos por adverso dejara de ver mil delicias encerradas en este vergel ameno. El cielo que cubre a nuestra villa y su dorada Huerta es amplo, rasgado y abierto con especialidad por la [39] parte que mira al Oriente y Mediodía, pues se descubre la faz del luminoso Planeta tan prontamente como se enjuga de la corriente del Ganges, cuna del Día. Su temple es tan benigno como un Tempe amenísimo de Tesalia[12]. Y en la estación cruda de el cano Invierno no es en gran manera molesto, con especialidad no soplando el Aquilón[13] furioso. Siempre es mansión deleitable y yucundisima[14]. En el Verano es prodigiosa su clemencia y su templanza, porque con la cercanía del Mediterráneo, su aire, vital en el espíritu, más frequentemente respira auras[15] que vientos. De aquí se sigue que no pocos viejos burlándose de las fiebres, de las anginas, dolores pleuríticos, y de tanto sin número de achaques que sitian y rodean a nuestra frágil maquina llegan a la edad decrepita y con el seso suficientemente entero, instruyen a los menores de las pasadas guerras, diluvios de aguas, abundancias y carestías. En el día, que [40] dudo si es muerto, pasea las calles de Villa-Real el viejo Cifre, que cuenta, limpia de polvo y paja, una centuria de años.

Los montes por lo lejos azulean y forman mui agradable vista; entre los quales como Gigante entre todos descuella con elegancia Peñagolosa su erguida frente y con frequencia *Caput inter nubila condit*[16]. Y quando en el erizado invierno ventisquea se deja ver como Anciana cubierta de canas con los campos[17] y copos de nieve. Hasta la lengua del Mediterraneo, que dista cinco quartos de hora, lo hallaras todo con abundancia de caminos y sendas y por qualquiera de

[12] Real Academia Española de la Lengua (RAE). Tempe / Temperie: «Estado de la atmósfera, según los diversos grados de calor o frío, sequedad o humedad». lope de vega, *Amor con vista*, act. 2º. *Libros raros y curiosos, comedias inéditas*, p. 178: «De Tesalia el Tempe»; Virnés, Cristóbal del. *El Monserrate*, Ed. Rivard (1588), p. 527: «Ni en los famosos tempes de Tesalia». DNV: «Temperatura».

[13] RAE. Aquilón. *Semejanca mundo* (ms. segle xv, ed. 1959), p. 125: «Compañero del cierço», p. 126: «Del viento que dicen Aquilón. A este viento lo nombre aquilón por rasón que estrynen las aguas e fase elar todas las cosas e desata las nuves…». Echegaray. Ciència popular. Madrid, p. 393: «Nubes tempestuosas que el aquilón arrastran», 1908. DNV: «Aquiló, tramuntana».

[14] RAE. Jocundo, da: «Plácido, alegre, agradable». Álvarez. P. *Sylva espiritual*. València, 1596: «Que cosa ay en /esta vida) que sea más jocunda…». DNV: «Jocund».

[15] RAE. Aura: «Viento suave y apacible». DNV: «Aura».

[16] «Su cabeza se cierne entre las nubes» (Virgilio, *Eneida*: 245).

[17] RAE. «Ampo es el mucho claror y resplandor de la nieve». Correas. Refr (1627), ed. 1967: 367b.

estos verán tus ojos lo que de Florencia escribe Angel Policiano: *Vidi Civitatem undique vidente*[18], vi una ciudad florida y risueña por todos lados. ¡Que larga y ancha arboleda! ¡Quan deleitable su frescura, que en gran manera se opone a los rayos del Planeta ardiente! [41] Allí se miran bosques de dorados morales, frutales sin número y entre estos también la vid ambiciosa que buscando el valimiento ageno, galeando y lamiendo con lisonja el tronco del Alamo gigante o del Almez espeso logra con facilidad levantarse del polvo de la tierra. Los Olivos también son muchos, de los quales escribe Viciana, a quien sigue una venerable pluma, que en algunos sitios producen un azeite tan suave como un bálsamo. Paso en silencio los muchos nogales, las muchas alhamedas y series de higuerales con sus dulces y azucarados frutos. Tampoco te hare mención menuda de las muchas y hermosas Quintas y Pagizos, Alvergues que para su comodidad y recreo tienen los agricultores porque tan solamente quiero que entres en uno de los muchos Huertos que fecundan y hermosean esta Villa.

El venerable Padre Gimenez en su *Chronica del Beato Pasqual* que dio a luz el año 1601, llegando a describir los Huertos de Villa-Real dice asi: Esta cercada de quince [42] jardines, aunque todo su término es un hermoso y delicioso jardín, plantado de mil diferencias de árboles y frutos. Veese oy día fuera de la muralla el jardín que llaman de las Infantas, donde ay muchos y bellos naranjos, puestos en quadro, travados entre si, de tal suerte que entrando los unos para los otros y unidos vienen a tegerse en forma de letras[19]. En el dia ya no hay Huerto de las Infantas y del todo se ha perdido el sitio, donde lo asienta el venerable Gimenez, y a no hacer este grave escritor tan sutil y menuda descripción se reirían los incrédulos de la tradición de la villa.

De unos cien años a esta parte se han convertido algunos Quadros de Huertos en edificios y antes que Villa-Real saltase las murallas para estenderse en Arravales podía mejor que ahora sustentar jardines y en ellos [43] bien pomposas a Flora y a Pomona, madres de las flores y los frutos. No obstante, podemos contar unos doce o 14 Huertos en cada uno de los quales halla total satisfacción la curiosidad y el gusto. Alli se presentan a la vista y al olfato fragantes yervecitas, purpureas y blancas rosas, azotados claveles, candisimas azucenas, morados jacintos, pálidas retamas y sino abundan tanto los Huertos de fragante Republica es porque sus dueños buscan en ellos el interés más que el deleite. Todos abundan de variedad de agrio: naranjas de varias especies, limones de lo mismo, ponciles[20] que aconfitados son de delicado gusto. Si, en todas las otras plantas, con especialidad en los limones y toda especie de agrio, manifiesta este terreno su feracísima fertilidad. Alli se le brinda al gusto la temprana alcachofa, la hava tierna, el copado grumo, la candida esquerola, la colflorida, la morada berenjena, el cardo tierno, que como el avariento solo aprovecha sepultado, el flatulento [44] nabo, sin excluir

[18] Poliziano, Angelo. *L'elegantissime stanze / di messer Angelo Poliziano*. Padova: apresso Giuseppe Comino, 1751 [Reial Acadèmia Espanyola. Biblioteca. Madrid].

[19] Ximénez, Juan (OFM). *Chronica del B. Fray Pasqual Baylon ... / por Fray Iuan Ximénez*. València: Juan Crysostomo Garriz [Biblioteca Valenciana], 1601.

[20] RAE. Poncil: «Especie de limón o cidra agria y de corteza muy gruesa». DNV: «Alambor».

de este gremio verde a la simple y laxante acelga. Levantando del suelo los ojos, se objetan colmados de las margaritas de sus frutos calles de ciruelos de muchas especies, repartidos y mezclados con manzanos y perales, escogidos alvercoques varios y mui sabrosos y para adorno también registra alguna palma, laurel, fresno, terebinto[21] y azufaifa[22]. Allí crece también la duraznilla[23], el melocotón mui gordo y el prisco escogido. Los melones varios, que en todo el término se cogen, no caben en las casas. Añádase a todo esto un Aviario de pajarillos harmoniosos, los quales discurriendo con tardo y perezoso vuelo por aquellas amenidades con sus harpados picos es cada uno una bien templada citara de Orfeo[24] y una sonora voz de Calíope[25] mentida.

Fons documentals

Arxiu Històric Reial Jardí Botànic (RJB). Fons Cavanilles (1765-1818), caixa 60: Diari visita de Cavanilles, 1793.

[21] RAE. Terebinto: «Arbolillo anacardiáceo, común en España, su madera dura y compacta exuda por la corteza gotitas de trementina blanca muy olorosa». DNV: «Cornicabra».

[22] RAE. Jínjol o azufeifa: «Fruta nutritiva y energética con propiedades beneficiosas para el organismo. Azufaifo. Arbusto espinoso originario del Sur de Europa (Mediterráneo) y este de Asia. Tanto las hojas, frutos y corteza tienen propiedades medicinales». DNV: «Gínjol».

[23] RAE. Duraznilla: «Pavía blanca, durazno, teta de Venus, prisco. Colmeiro, Miguel. *Enumeracion y revisión de las plantas de la península Hispano-Lusitana e Islas Baleares*, tom 2, p. 290-291. DNV: «Bresquilla».

[24] Orfeo (mitologia). Músic i poeta. *Biblioteca de Autores Españoles Rivadeneyra*, tom 19, p. 7.

[25] RAE. Calíope (mitologia): «Una de las nueve musas». DNV: «Cal·líope».

Bibliografia

Calle, Román de la. «El paisaje como categoría estética. ¿Existe un imaginario paisajístico actual?». *Miradas distintas, diferentes miradas: Paisaje valenciano en el siglo xx*. València: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, 2002.

Carrascosa Criado, José. *De Jardines Valencianos*. València: Imp. Hijo de F. Vives Mora, 1933.

Cavanilles, Antonio José. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia por Don Antonio Josef Cavanilles*. Madrid: Imprenta Real, 1795.

Doñate Sebastiá, José María. «Aportación al estudio de los Viciana». *Datos para la Historia de Villarreal.* Vila-real: Anubar Ediciones, III, 1975.

Escolano, Diego. *Segunda parte de la Década primera de la historia de la... ciudad y reyno de Valencia*. València: per Pedro Patricio Mey, a costa de la Diputació, 1611 [Biblioteca Valenciana].

Fortuño Llorens, Santiago; Casanova Avalos, Manuela. *Castellón en la literatura*. Castelló de la Plana: Fundació Dávalos-Fletcher, 2010.

García-Romeral, Carlos. *Bibliografía de viajeros españoles (siglos xvi-xvii).* Madrid: Ollero & Ramos, 2001.

— *Bibliografía de viajeros españoles (siglo xviii)*

— *Bio-bibliografía de viajeros españoles (siglo xix)*

— *Bio-bibliografía de viajeros españoles (1900-1936)*

— *Bio-bibliografía de viajeros por España y Portugal (siglo xviii)*

— *Bio-bibliografía de viajeros por España y Portugal (siglo xix)*

— *Bio-bibliografía de viajeros por España y Portugal (siglos xv, xvi y xvii)*

Gómez de la Serna, Gaspar. *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid: Alianza Editorial, 1974.

Gomis Coloma, Juan. «El pueblo y la nación: España en la literatura de cordel del siglo xviii». *Cuadernos de Historia Moderna*, 2012.

Inza, Juan Bautista; Escuder, José. *Epítome histórico de Vila-real. Estudio y edición crítica de Vicent Gil Vicent.* Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2021.

Kagan, Richard. «La corografía en la Castilla moderna. Género, historia, nación». *Studia Historica: Historia moderna*, 13, 2009.

Mateu Bellés, Joan F. «Cavanilles y el oficio ilustrado de viajar». Las *Observaciones de Cavanilles. Doscientos años después*. València: Bancaixa, p. 15-55, 1995.

— «Una Corografia de la Ciutat y Regne de València a la Crónica de Viciana (1564-1566)». *Saitabi*: 51-52, p. 203-244, 2001/2002.

— «Las campañas viajeras de A. J. Cavanilles por el Reyno de Valencia (1791-1793) en su producción científica y literaria (1745-1804)». *Segundo centenario de la muerte de un gran botánico*. València: Real Sociedad Económica de Amigos del País, p.169-199, 2004.

Mateu Bellés, Joan F.; Nieto Salvatierra, Manuel. *Retorno al paisaje: el saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España*. València: Evren, 2008.

Mora, Gloria. *Historias de mármol: la arqueología clásica en el siglo xviii*. Madrid: Ed. Polifemo, 1998.

Muñoz, Antonio. *Morir viviendo en la aldea y vivir muriendo en la corte…* Madrid: Librería de Luis Gutiérrez, 1737.

Ponz, Antonio. *Viage de España, ó Cartas, en que se da noticia de las cosas más apreciables, y dignas de saberse que hay en ella*. Madrid: Joachin Ibarra, tom XIII, 1772-1794.

Soto Caba, Victoria. «El jardín romántico en la España ilustrada: Una visión en la literatura». *Espacio, Tiempo y Forma*, 6, p. 407-432, 1993.

Velázquez de Velasco, Luis José. *Noticia del viaje de España hecho por orden del Rey y de una nueva historia general de la nación desde el tiempo más remoto hasta el año 1516, sacado únicamente de los escritores y monumentos originales y contemporáneos, con la colección universal de estos mismos escritores y monumentos recogidos en este viaje.* Madrid: Imp. Gabriel Remírez, 1765.

Viciana, Rafael Martí de. *Tercera parte: Las insignias y armas primeras de los siempre vencedores Reyes de Aragon: Libro tercero dela Chronyca dela ínclita y coronada ciudad de Valencia y d[e] su reyno / copilada por Martin de Viçyana* ... València: Joan Navarro (impressor), 1563. García Martínez, Sebastián (ed.), 1972.

Ximénez, Juan. *Chronica del B. Fray Pasqual Baylon*... València: Juan Crysostomo Garriz, 1601.

11

Pascual Mezquita Broch

LA POBLACIÓ DE VILA-REAL AL SEGLE XXI

La població de Vila-real al segle XXI

Introducció

Aquest article té com a objectiu fer una ullada al comportament demogràfic del municipi de Vila-real durant els vint primers anys del segle XXI. És evident que el fet demogràfic més cridaner dels primers anys del segle XXI ha estat i és encara, en el moment en què estic escrivint aquest article, els efectes de la pandèmia de la covid-19, els quals encara no es poden avaluar en tota la seua magnitud, entre altres coses perquè no ha acabat.

El treball queda estructurat en un repàs de l'evolució de la quantitat de la població total, per a passar després a analitzar el comportament de la natalitat i la mortalitat, el saldo migratori, l'estructura per sexes i edats i la configuració econòmica de la població.

La font quasi exclusiva de les dades són les xifres facilitades per l'Institut Nacional d'Estadística espanyol (INE a partir d'aquest moment) i que es poden trobar de forma pública en la seua pàgina web. També he utilitzat les aportacions de la pàgina web *datosmacro.com*. Les taules i els diferents diagrames que apareixen ací, en canvi, són obra meua a partir de les dades que proporciona l'INE i *datosmacro.com* i, per tant, són de la meua responsabilitat.

La població absoluta

Per població absoluta entenc el nombre total de persones que estan domiciliades en un territori determinat en un període concret. Així, ara veurem com s'ha produït l'evolució des de l'any 2000 fins a l'any 2020 en el cas de Vila-real.

Any	Població total	Any	Població total	Any	Població total
2000	41.531	2007	49.045	2014	50.755
2001	42.320	2008	50.626	2015	50.580
2002	43.595	2009	51.205	2016	50.252
2003	44.685	2010	51.367	2017	50.334
2004	45.582	2011	51.168	2018	50.577
2005	46.696	2012	51.357	2019	50.893
2006	48.055	2013	51.180	2020	51.293

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'INE

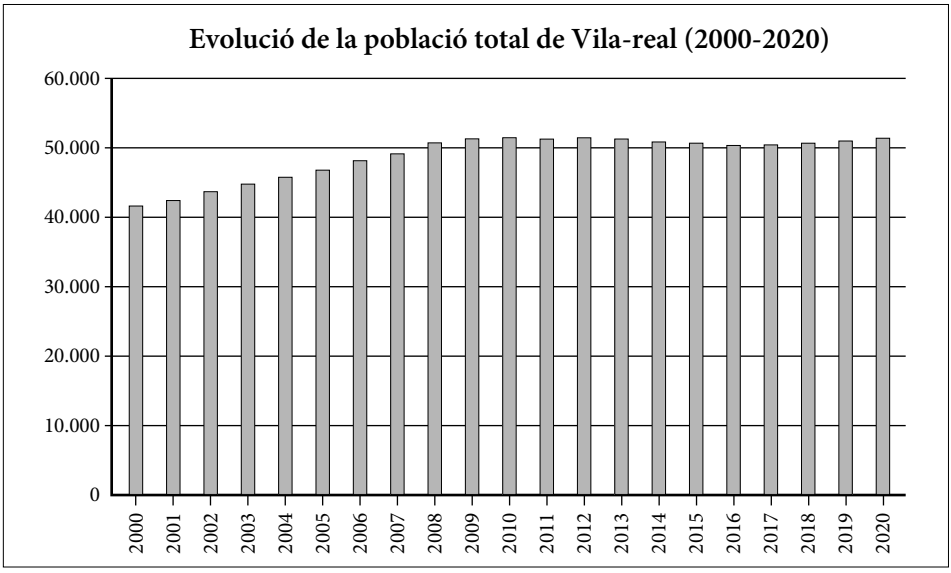

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'INE

Hi podem apreciar un creixement entre l'any 2000 i 2012, que va fer passar la població dels quaranta-un mil habitants als cinquanta-un mil, en un espai de temps de tretze anys, mentre que després, entre 2013 i 2020, veiem com la població s'estanca entre els cinquanta i cinquanta-un mil habitants. Les darreres dades de la població absoluta de Vila-real, que apareixen en l'INE en el moment de fer aquest article, són de l'1 de gener de 2021 i se situen en 51.130 habitants, és a dir, hi ha un lleuger decreixement respecte de l'any anterior, encara que la població total segueix superant els cinquanta-un mil habitants.

El creixement de la població absoluta va ser important durant aquests últims vint anys encara que no tant si el comparem amb altres períodes com podem veure en el quadre següent:

Període	Creixement en xifres absolutes	Creixement en %
1900-1920	702	4,4
1921-1940	3.255	19,4
1941-1960	4.491	22,4
1961-1980	13.869	56,6
1981-2000	3.935	10,3
2001-2020	8.973	21,2

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'INE

Aquests últims vint anys, el creixement ha estat elevat ja que ha crescut més del 20 %, però no és el de major creixement ja que des dels anys quaranta fins als vuitanta la població de Vila-real va créixer més.

El moviment natural de la població

Els dos components bàsics en l'evolució demogràfica d'una població són la natalitat i la mortalitat. L'evolució a Vila-real d'aquestes variables els últims vint anys ha estat la següent, tant en xifres absolutes com en taxes brutes de natalitat i mortalitat.

Any	Naixements	Defuncions	Creixement natural	Població total	Taxa de natalitat	Taxa de mortalitat	Creixement natural
2000	501	351	150	41.531	12,1	8,45	3,61
2001	498	371	127	42.320	11,8	8,77	3,00
2002	539	376	163	43.595	12,4	8,62	3,74
2003	534	417	117	44.685	12,0	9,33	2,62
2004	555	349	206	45.582	12,2	7,64	4,51
2005	610	399	211	46.696	13,1	8,54	4,52
2006	640	399	241	48.055	13,3	8,30	5,02
2007	638	389	249	49.045	13,0	7,93	5,08
2008	666	400	266	50.626	13,2	7,90	5,25
2009	668	376	292	51.205	13,0	7,34	5,70
2010	617	405	212	51.367	12,0	7,88	4,13
2011	574	373	201	51.168	11,2	7,29	3,93
2012	548	415	133	51.357	10,7	8,08	2,59
2013	556	364	192	51.180	10,9	7,11	3,75
2014	492	427	65	50.755	9,7	8,41	1,28
2015	460	462	-2	50.580	9,1	9,13	-0,04
2016	479	409	70	50.252	9,5	8,14	1,39
2017	473	420	53	50.334	9,4	8,34	1,05
2018	422	452	-30	50.577	8,3	8,94	-0,59
2019	404	435	-31	50.893	7,9	8,55	-0,61
2020	401	466	-65	51.293	7,8	9,09	-1,27

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE (les taxes estan en tants per mil)

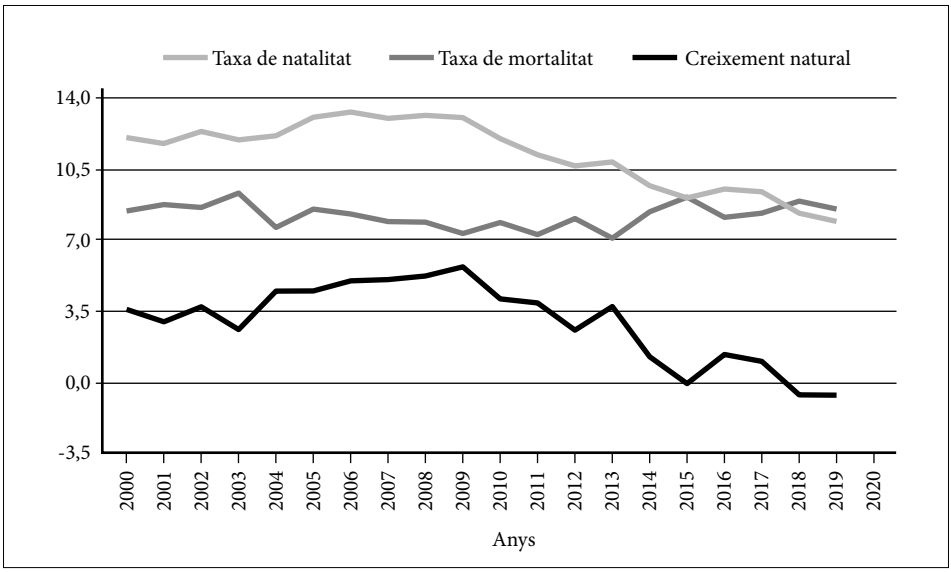

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

La taxa de natalitat se situa durant el primer decenni del segle XXI per dalt del 12 per mil, fins i tot entre 2005 i 2009 superarà el 13 per mil. En canvi, durant el segon decenni del segle, aquesta no ha fet més que anar en constant disminució; ara bé, sí que és veritat que amb alguna lleugera recuperació, fet que ha provocat que en l'any prepandèmic se situe per sota del 8 per mil. La possible explicació a aquest comportament de la natalitat hem de relacionar-lo amb l'entrada d'un fort contingent de població immigrada d'edats adultes joves durant el primer decenni i, per la seua edat, amb possibilitats i disponibilitat per a tenir descendència, tot aprofitant els moments expansius de l'economia espanyola abans del començament de la crisi econòmica provocada per l'esclat de la bombolla especulativa relacionada amb la construcció de vivendes que podem situar cap a 2008 i 2009. A partir de 2010, l'eixida massiva de població estrangera i local per a buscar feina a l'estranger, a causa de la crisi, farà que la taxa es reduïsca, encara que hi ha una lleugera recuperació cap a 2016, fruit de la millora econòmica d'aquest any, encara que no es consolidarà ja que la tendència és cap a la disminució de la natalitat.

La taxa de mortalitat presenta, durant tot el període, un comportament més uniforme i se situa al voltat del 8 per mil. Només podem veure taxes lleugerament majors durant els primers anys, abans de la crisi, així com durant els últims anys anteriors a la pandèmia, possiblement deguts a les oscil·lacions típiques en els règims demogràfics moderns d'augments puntuals de les taxes de mortalitat quan la bossa de població vella es fa molt nombrosa i els membres més majors d'aquesta cohort arriben al límit vital, fet que provoca un augment puntual de la taxa esmentada. De tota manera, encara que globalment, degut a la falta d'informació sobre les causes de defunció, sí que és evident que l'any 2020, primer de la pandèmia i, probablement, el més mortífer, el total de

defuncions a Vila-real es va situar en 466, la xifra més alta de tot el segle XXI, i si traiem la mitjana de defuncions en el decenni anterior a la pandèmia, 2010-2019, aquesta és de 416,2, la qual cosa ens indica que hi ha hagut una sobremortalitat general de 50 persones. També la taxa de mortalitat general supera el 9 per mil, encara que en la sèrie des de l'any 2000 apareixen dos anys que la superen. Açò seria una primera aproximació als efectes de la pandèmia sobre la mortalitat a Vila-real, encara que caldria aprofundir més quan coneguem les causes de mortalitat per edats.

En conseqüència, el creixement natural presenta taxes bastant positives, entre el 0,3 % i el 0,5 %, durant el primer decenni, coincidint el moment de major creixement amb l'any 2009, inici de la crisi econòmica. A partir d'aquest any, el creixement no farà més que anar baixant, amb oscil·lacions, fins a arribar l'any 2015 a taxes de creixement negatives, és a dir, que la població es redueix, cosa que veurem repetida els dos últims anys prepandèmics amb una tendència que pareix arrelar-se.

Els matrimonis

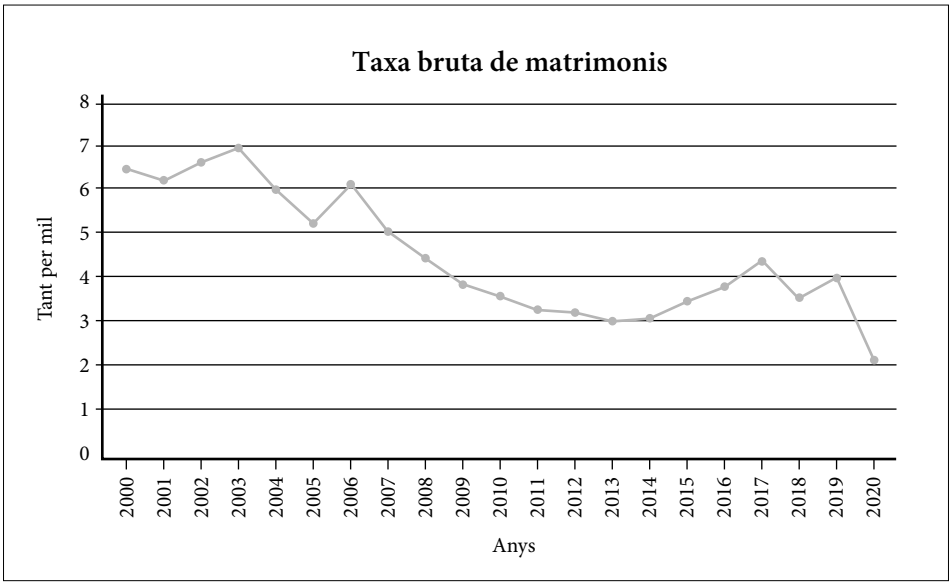

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

Les unions matrimonials que ací recompte fan referència tant a les heterosexuals com a les homosexuals, aquestes últimes permeses legalment des de 2005. Com podem veure, la tendència és descendent. Van oscil·lar entre 7 i 5 per mil entre 2000 i 2007, però després

hi ha una tendència regressiva durant gran part de la crisi econòmica de 2008, moviment típic en situacions semblants ja que quan els diners i la feina escassegen no és bon moment per a casar-se. Amb la recuperació econòmica, a partir de 2015, també els matrimonis tornen a créixer, però la pandèmia tornarà a fer que els matrimonis es reduïsquen de forma brusca, ja que la davallada respecte de l'any 2019 és de quasi el 50 % (202 unions el 2019 per 102 el 2020), comportament demogràfic típic en èpoques d'incertesa social com ara guerres o epidèmies.

Els moviments migratoris

Any	% Població estrangera	Any	% Població estrangera	Any	% Població estrangera
2000	1,4	2007	12,5	2014	13,2
2001	2,2	2008	14,8	2015	12,4
2002	3,9	2009	15,3	2016	11,8
2003	5,4	2010	15,4	2017	11,5
2004	6,9	2011	15,2	2018	11,8
2005	8,8	2012	15,2	2019	12,3
2006	11,0	2013	14,7	2020	12,8

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'INE

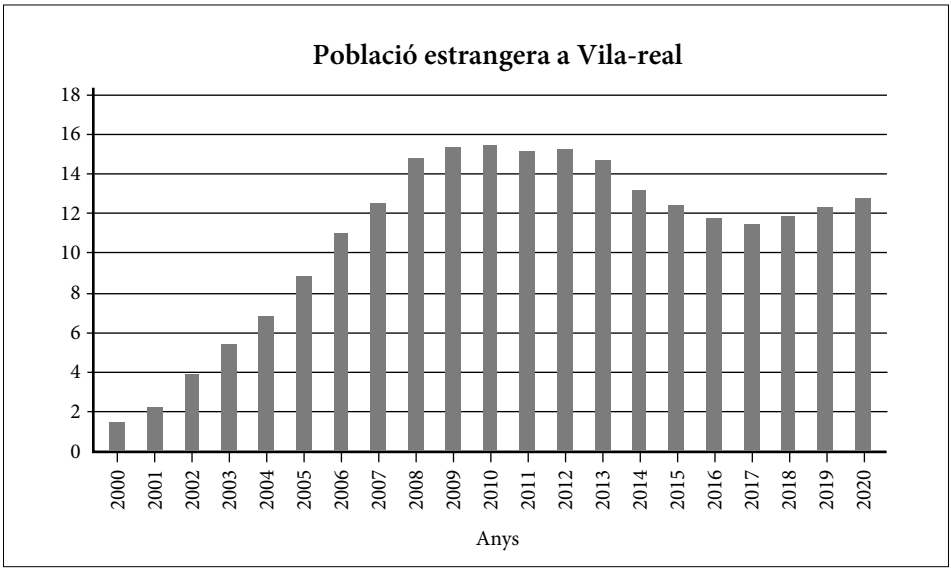

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'INE

Tal vegada l'element demogràfic que més ha fet canviar la realitat de la població de Vila-real durant aquests últims anys han estat els moviments migratoris i, dins d'aquests, l'emigració exterior, és a dir, la provinent de fora d'Espanya.

Com podem veure en la taula de les dades i millor en la gràfica de més amunt, el pes de la població provinent de l'estranger, insignificant al començament dels anys que ací estudie, creix de forma espectacular de la mà del creixement econòmic dels primers deu anys del segle XXI, ja que passa de l'1,4 % del total de la població local l'any 2000 fins al 15,4 % l'any 2010, amb les conseqüències que això comporta en l'aspecte demogràfic, com un increment de la població absoluta, un rejoveniment de la població, un lleuger augment de la natalitat o un augment de la població activa. L'espai limitat que tinc no permet fer un estudi més en profunditat d'aquests efectes però la seua evidència és inqüestionable.

A partir de la crisi econòmica de 2008, primer hi ha una aturada de l'arribada de persones estrangeres i després una disminució d'aquesta fins a 2017, quan el cicle econòmic torna a canviar i l'arribada de població estrangera torna a augmentar i, per les primeres dades de l'any 2020, no pareix que la pandèmia haja suposat una aturada d'aquesta tendència. Com hem observat abans amb el creixement natural, que és negatiu als darrers anys, tot indica que l'única manera que la població absoluta de Vila-real augmente és que passe per un saldo migratori positiu.

A data d'1 de gener de 2021 hi havia 6.507 persones estrangeres a Vila-real i 44.623 persones nascudes a Espanya, que representen un 12,72 %. L'origen de la població estrangera prové majoritàriament d'Europa, com és lògic, ateses les facilitats de trànsit de què gaudeix en formar part de la UE la majoria de països del continent. A continuació, la segueixen per ordre de la major quantitat Àfrica, Amèrica, Àsia i Oceania. Per països, el primer és Romania, amb quasi la meitat de la població estrangera al poble (40,5 %), després venen el Marroc (22,6 %) i, ja més lluny, Colòmbia (5,8 %). En la taula següent apareix el lloc d'origen de la major part de la població estrangera, separat per continents.

Lloc	% sobre la població estrangera a Vila-real
Europa	**51,0**
Alemanya	0,2
Bulgària	1,1
França	0,8
Itàlia	2,4
Polònia	0,6
Portugal	0,6

Lloc	% sobre la població estrangera a Vila-real
Regne Unit	0,6
Romania	40,5
Rússia	0,6
Ucraïna	1,1
Àfrica	**29,1**
Algèria	4,8
Marroc	22,6
Nigèria	0,4
Senegal	0,2
Amèrica	**16,5**
Argentina	1,7
Bolívia	0,1
Brasil	2,0
Colòmbia	5,8
Cuba	0,4
Xile	0,2
Equador	0,4
Paraguai	0,4
Perú	0,9
República Dominicana	0,4
Uruguai	0,5
Veneçuela	2,2
Àsia	**3,4**
Xina	2,0
Pakistan	0,6
Oceania i apàtrides	**0,02**

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'INE

Estructura per sexe i edat

La forma més habitual d'estudiar l'estructura de la població d'un territori, és a dir, la distribució per sexes i edat, és a través de la piràmide de població.

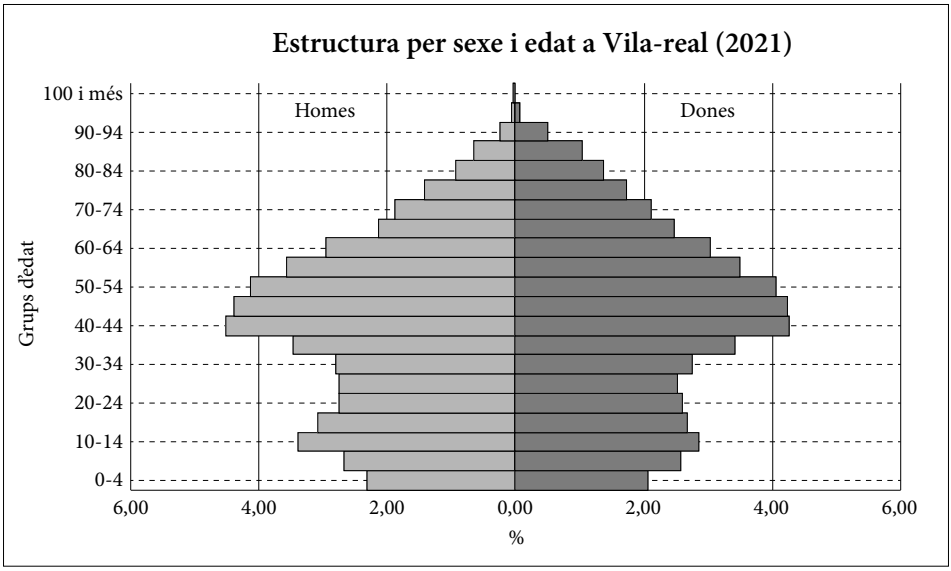

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

Com podem veure, la població de Vila-real el 2021 presenta el típic perfil de tonell amb peculiaritats, com ara comentarem. És normal tenir més homes a les edats joves i adultes joves i més dones a les edats adultes velles i velles. També entra dins de la lògica del nostre país la major quantitat, tant d'homes com de dones, dels nascuts entre 1960 i 1980, els coneguts com les generacions del *baby boom*. Després ve la davallada dels nascuts durant l'entrada en el cicle demogràfic modern, entre 1980 i 2000, en què les taxes de natalitat cauen en picat. A partir de l'any 2000, l'arribada d'una gran quantitat d'immigrants d'edats joves farà que la natalitat torne a augmentar fins al començament de la crisi econòmica de 2008, que provoca una aturada en el ritme d'entrada d'immigrants i, per tant, de la natalitat, que pareix que continua fins al començament de la pandèmia que ha provocat que la base en la piràmide d'edats de 2021 siga més estreta que el grup d'edats de 60 a 64 en homes i del grup de 70 a 74 en dones, és a dir, que hi ha més població en aquests grups de població adulta vella i vella que dels nounats que els han de substituir en el futur.

També he volgut fer una ullada a les piràmides de població de les quatre seccions censals de Vila-real. Com podem veure, s'hi poden apreciar diferències entre aquestes, com calia esperar. La secció 1a abasta la zona centre així com els carrers perpendiculars al camí cap a Borriana. La proporció de població vella i adulta vella és major que la de la jove, tenint com a referència la piràmide de tot el poble. La secció 2a, zona nord del poble, si la comparem amb la de tot poble i les restants, té menys població vella i adulta vella i, en canvi, més jove i adulta jove. La secció 3a, zona centre oest en direcció cap a Onda, torna a tenir menys població jove i més adulta vella i vella. Finalment, la 4a secció, zona sud en direcció a València, torna a tenir un perfil més jove i adult jove, i menor població vella i adulta vella.

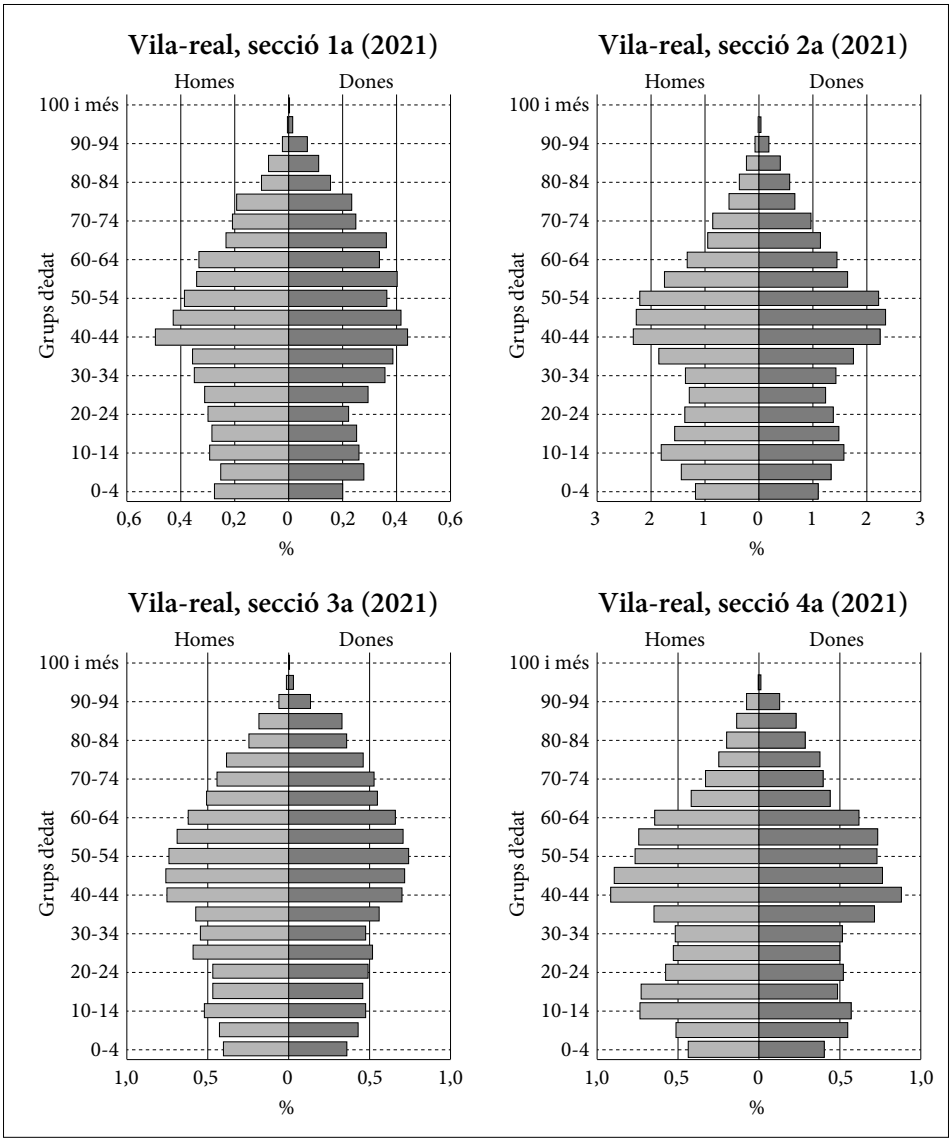

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

L'evolució dels grans grups d'edat de la població (jove, adulta i vella) es poden observar en la taula següent:

Any	Població jove	% Jove	Població adulta	% Adulta	Població vella	% Vella	Població sobreenvellida	% Sobreenvelliment
2000	7.269	17,5	28.055	67,6	6.207	14,9	548	8,8
2001	7.330	17,3	28.685	67,8	6.305	14,9	565	9,0
2002	7.546	17,3	29.644	68,0	6.405	14,7	584	9,1
2003	7.671	17,2	30.520	68,3	6.494	14,5	605	9,3
2004	7.893	17,3	31.258	68,4	6.521	14,3	601	9,2
2005	8.029	17,2	32.170	68,9	6.497	13,9	637	9,8
2006	8.314	17,3	33.074	68,8	6.667	13,9	661	9,9
2007	8.570	17,5	33.791	68,9	6.684	13,6	699	10,5
2008	8.926	17,6	34.850	68,8	6.850	13,5	792	11,6
2009	9.095	17,8	35.141	68,6	6.969	13,6	827	11,9
2010	9.181	17,9	35.102	68,3	7.084	13,8	866	12,2
2011	9.264	18,1	34.689	67,8	7.215	14,1	917	12,7
2012	9.289	18,1	34.704	67,6	7.364	14,3	994	13,5
2013	9.311	18,2	34.411	67,2	7.458	14,6	1.016	13,6
2014	9.249	18,2	33.897	66,8	7.609	15,0	1.081	14,2
2015	9.173	18,1	33.605	66,4	7.802	15,4	1.148	14,7
2016	9.070	18,0	33.342	66,3	7.840	15,6	1.192	15,2
2017	9.007	17,9	33.380	66,3	7.947	15,8	1.238	15,6
2018	8.984	17,8	33.448	66,1	8.145	16,1	1.293	15,9
2019	8.913	17,5	33.688	66,2	8.292	16,3	1.344	16,2
2020	8.901	17,4	33.955	66,2	8.437	16,4	1.397	16,6

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

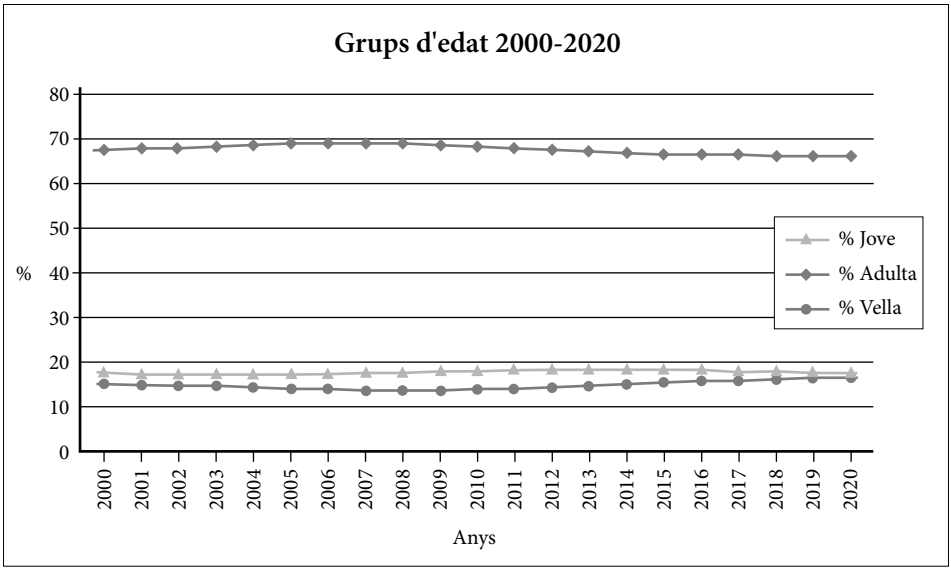

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

La composició de la població per grans grups d'edat ha variat de forma molt escassa en aquests últims vint anys. La població jove (0-14 anys), amb lleugeres oscil·lacions, es manté entre el 17 % i el 18 % del total. La població adulta (15-64 anys), també amb pocs canvis va del 68 % al 66 %. La població vella (a partir de 65 anys) és la que demostra un creixement més clar, encara que amb oscil·lacions degudes a l'arribada dels immigrants adults joves, entre 2005 i 2010, i passa del 13 % al 16 %, fet que provoca que, en superar el 12 % del total, qualifiquem la població de Vila-real com a envellida. També és significatiu, ratificant aquest últim aspecte, que la població sobreenvellida (a partir de 80 anys) s'haja duplicat en aquests últims vint anys i haja passat del 8 % de la població vella al 16 %, la qual cosa va lligada a l'augment de l'esperança de vida de la població del municipi.

Any	Ràtio de masculinitat	Índex d'envelliment	Taxa de dependència
2014	99,10	82,27	49,73
2015	98,84	85,05	50,51
2016	97,95	86,44	50,72
2017	98,35	88,23	50,79
2018	98,72	90,66	51,21
2019	98,72	93,03	51,07
2020	98,77	94,79	51,06

Font: Elaboració pròpia amb les dades de l'INE

La ràtio de masculinitat o quantitat d'homes per cada 100 dones, com és habitual en totes les poblacions, se situa lleugerament per sota de 100 homes per cada 100 dones, a causa de la major resistència de les dones. L'índex d'envelliment, important per als temes relacionats amb les pensions de jubilació i les prestacions socials a la tercera edat, calcula la proporció de vells per cada 100 joves i, com podem veure, va augmentant, però és molt menor que el general d'Espanya (125,75 vells per cada 100 joves). Finalment, la taxa de dependència mesura la quantitat de població inactiva (joves i vells) respecte a la que, potencialment, és activa laboralment (adults) i, com podem veure, a causa de l'envelliment de la població, cada vegada els actius han de mantenir més inactius, encara que de forma molt lenta; així, el 2020 a Vila-real, 51 inactius eren mantinguts per 100 actius, encara que és una xifra més baixa que la general d'Espanya (54,20).

Per a acabar, observarem l'estructura econòmica de la població. La població activa són les persones majors de 16 i menors de 65 anys que estan treballant o busquen treball. La taxa d'atur és el percentatge d'aturats sobre la població activa. Com que no existeix una enquesta de població activa (EPA) d'àmbit municipal, la dada de població activa de la major part dels municipis no es coneix. En teoria, la població activa és la suma de treballadors i aturats d'una població. El problema d'aquesta fórmula és que, si bé els aturats registrats en una localitat són aquells que hi resideixen, els empleats donats d'alta en la Seguretat Social són els que treballen en aqueixa localitat, però poden viure en un altre lloc. És a dir, la mobilitat entre localitats n'afecta el càlcul.[1]

La taxa d'atur a Vila-real presenta l'evolució següent, tot recordant que la taxa indica la quantitat de persones desocupades respecte a la població activa.

Any	Taxa (%)	Any	Taxa (%)	Any	Taxa (%)
2006	4,97	2012	24,93	2018	12,72
2007	6,42	2013	23,36	2019	12,86
2008	15,36	2014	21,36	2020	13,92
2009	23,86	2015	18,69	2021	11,91
2010	23,06	2016	15,76	Febrer 2022	11,93
2011	23,09	2017	13,94		

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de *datosmacro.com*

Per a poder comentar aquesta sèrie de dades, l'he comparada amb les dades estatals i, per a fer-ho d'una forma més visual, he elaborat un gràfic lineal comparatiu de les dues sèries de dades. Els primers anys del segle XXI van ser d'expansió econòmica, lligada a la construcció i el turisme, fet que va provocar que les taxes d'atur baixaren a mínims

[1] *https://datosmacro.expansion.com/paro/espana/municipios/valencia.*

històrics. Amb l'esclat de la crisi de 2008, de l'anomenada bombolla immobiliària, la destrucció de llocs de treball va ser immediata i brutal, la qual cosa ens portaria a reflexionar sobre la qualitat de molts llocs de treball creats en el període anterior. La crisi econòmica va arribar al seu punt àlgid el 2012 i va començar, a partir d'aquest any, la recuperació econòmica més lenta que la davallada anterior i, així, a poc a poc l'ocupació es va anar recuperant fins a 2019. L'esclat de la pandèmia ha provocat un nou augment de l'atur, encara que el 2021 ha vist una ràpida recuperació que fins i tot ha millorat les xifres del període anterior de la pandèmia. Pel que fa a la comparança amb les dades globals de l'Estat, podem veure que eren millors en el període de bonança econòmica de principi de segle degut a la vinculació de la indústria local ceràmica a les activitats de la construcció, així com la mateixa activitat immobiliària en una zona propera a la costa amb relació turística. Amb la crisi, la destrucció d'ocupació va ser major que a escala general per la mateixa raó anterior, és a dir, per una excessiva vinculació de la indústria local a les activitats constructives i per la poca diversificació de l'activitat industrial. A partir de 2013, la recuperació ha estat similar a la global espanyola però amb millors xifres, encara que en l'actualitat les xifres són molt paregudes.

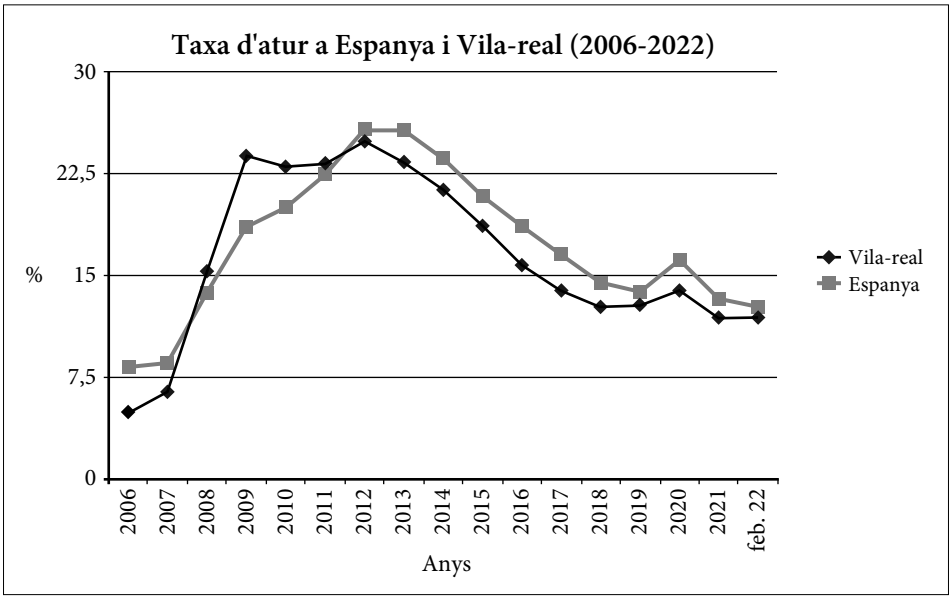

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de *datosmacro.com* i l'INE

Conclusió

Com hem vist en aquest breu repàs de l'evolució de la població de Vila-real durant el segle XXI, les característiques principals pareixen ben marcades i són bastant clares.

Un fort creixement de la població absoluta durant els primers set anys del segle, lligat a l'arribada massiva d'immigrants, principalment de l'est d'Europa i del nord d'Àfrica, atrets per l'expansió de la construcció orientada al turisme i l'especulació immobiliària. A partir de 2008, amb l'esclat de la bombolla immobiliària, l'economia espanyola i, per descomptat, la vila-realenca entren en una profunda crisi en què el tret més significatiu és el creixement galopant de l'atur, que per a la demografia provocarà una dràstica reducció del saldo migratori positiu que suposarà la finalització del creixement de la població absoluta. A finals dels anys deu, quan pareixia que el saldo migratori s'estava recuperant, l'aparició de la pandèmia de la covid-19 ha significat un nou fre a aquest creixement de la població, lligat a un saldo migratori positiu.

L'altra possibilitat d'augment poblacional és un creixement natural positiu. Açò, a mesura que avança el segle, és cada vegada més difícil degut al fet que cada vegada la població jove és més reduïda i, en conseqüència, té menys fills, per ser menor la quantitat d'efectius en edat de procrear i perquè l'hàbit social fa que se'n tinguen pocs i amb edats més elevades de les mares. En aquest aspecte, el que pot causar una major natalitat, una altra vegada, és una forta immigració ja que, normalment, la població nouvinguda està en edat jove i amb desig de tenir fills gràcies a una situació econòmica millor.

Finalment, l'estructura de la població per sexe i edat està ja clarament envellida i, en l'aspecte econòmic, la taxa d'atur presenta nivells lleugerament més baixos que la general espanyola, però seguint les mateixes tendències lligades a la conjuntura econòmica en aquests primers vint anys de segle.

Ajuntament de Vila-real

Junts Vila-real avança en valencià

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA

Facsa ciclo integral del agua

FUNDACIÓ caixa rural vila-real

PORCELANOSA®